Biblioteka
Izveštaji
3

Biblioteka
Izveštaji

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 1999.
PRAVO I PRAKSA U SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI I MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Urednik
Vojin Dimitrijević

Izdavač
Beogradski centar za ljudska prava

Za izdavača
Vladan Joksimović

Korektor
Jasna Alibegović

Fotografija na koricama
Milan Aleksić

Tehnički urednik
Mirko Milićević

ISBN 86–7202–029–4

Tiraž
400

Štampa
Dosije, Beograd

LJUDSKA PRAVA U JUGOSLAVIJI 1999.

PRAVO I PRAKSA U SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI I MEĐUNARODNI STANDARDI LJUDSKIH PRAVA

Beogradski centar za ljudska prava

Beograd, 2000

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.231.14 (497.1) "1999"

LJUDSKA prava u Jugoslaviji 1999. : pravo i praksa u Saveznoj Republici Jugoslaviji i međunarodni standardi ljudskih prava / [urednik Vojin Dimitrijević]. – Beograd : Beogradski centar za ljudska prava, 2000 (Beograd : Dosije). – 322 str. ; 20 cm. – (Biblioteka Izveštaji / [Beogradski centar za ljudska prava] ; 3)

Tiraž 400.
ISBN 86–7202–029–4

a) Права човека – Југославија (СР) – 1999
ID = 82258956

Sadržaj

Skraćenice 13

Predgovor 17

Uvod 19

I LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA . . . 27

1. Ljudska prava u pravnom poretku 27
   1.1. Uvod 27
   1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima 28
   1.3. Međunarodna ljudska prava i SR Jugoslavija 29

2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava 31
   2.1. Redovni pravni lekovi 32
   2.2. Ustavna žalba 33

3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava 36
   3.1. Opšta i fakultativna ograničenja 36
      3.1.1. Opšta ograničenja 36
      3.1.2. Fakultativna ograničenja 38
   3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme „izvanredne opšte javne opasnosti” 38
      3.2.1. Opšte 38
      3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja 39
      3.2.3. Vanredno stanje 42
      3.2.4. Ograničenja ljudskih prava za vreme ratnog stanja u SRJ 1999. godine 43

4. POSEBNA PRAVA 46
4.1. Zabrana diskriminacije 46

4.1.1. Opšte 46
4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima 49
4.1.2.1. Promet nepokretnosti 49
4.1.2.2. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala . . . 50
4.1.2.3. Izbeglice i državljanstvo 50

4.2. Pravo na život 52
4.2.1. Opšte 52
4.2.2. Krivično zakonodavstvo 54
4.2.3. Pobačaj 55
4.2.4. Postupak u vezi sa smrtnom kaznom 56
4.2.5. Upotreba prinude od strane državnih organa 57

4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja 58
4.3.1. Opšte 58
4.3.2. Krivična odgovornost 60
4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni 63
4.3.4. Upotreba prinude od strane policije 64

4.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode 65
4.4.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti 65
4.4.1.1. Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode 66
4.4.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi . . . 68
4.4.1.3. Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku 69
4.4.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode 71
4.4.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode . . 72
4.4.2. Postupanje s licima lišenim slobode 73
4.4.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva . . 73
4.4.2.2. Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih . 75
4.4.2.3. Kazneno-popravni režim 76

4.5. Pravo na pravično suđenje 77
4.5.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova 78
4.5.2. Pravičnost i javnost rasprave 80
4.5.2.1. Pravičnost rasprave 80
4.5.2.2. Javnost rasprave i javnost presude 82

4.5.3. Garantije optuženima za krivična dela 84
4.5.3.1. Pretpostavka nevinosti 84
4.5.3.2. Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume 84
4.5.3.3. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem 85
4.5.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja 86
4.5.3.5. Zabrana suđenja *in absentia* i pravo na odbranu 86
4.5.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka 88
4.5.3.7. Pravo na prevodioca 88
4.5.3.8. Zabrana samooptuživanja 88
4.5.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku 89
4.5.3.10. Pravo na žalbu 91
4.5.3.11. Pravo na odštetu 90
4.5.3.12. *Ne bis in idem* 90

4.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske 91
4.6.1. Privatnost 91
4.6.1.1. Pristup ličnim podacima 92
4.6.1.2. Seksualna autonomija 92
4.6.1.3. Krivična zaštita privatnog života 93
4.6.2. Stan (dom) 93
4.6.3. Prepiska 94
4.6.4. Čast i ugled 95

4.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti . . 96

4.8. Sloboda izražavanja 100
4.8.1. Opšte 100
4.8.2. Ograničenja slobode medija novim propisima u Republici Srbiji donetim krajem 1998. godine 102
4.8.3. Osnivanje i rad elektronskih medija 104
4.8.3.1. Dobijanje frekvencije na korišćenje 105
4.8.3.2. Osnivanje preduzeća za obavljanje radiodifuzne delatnosti . 106
4.8.3.3. Dozvola za pribavljanje i rad radio i TV stanice 106
4.8.3.4. Osnivanje javnog glasila (radio ili TV programa) 107
4.8.3.5. Registracija javnog glasila 107
4.8.4. Odredbe krivičnih zakona 109

4.8.5. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju 111

4.9. Pravo na slobodu mirnog okupljanja 114
4.9.1. Opšte 114
4.9.2. Zabrana javnog skupa 117

4.10. Sloboda udruživanja 118
4.10.1. Opšte 119
4.10.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana 120
4.10.3. Udruživanje stranaca 123
4.10.4. Ograničenja 123
4.10.4.1. Zabrana organizacije 124
4.10.4.2. Ostala ograničenja 125
4.10.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije 126
4.10.6. Pravo na štrajk 129

4.11. Pravo na mirno uživanje imovine 131
4.11.1. Opšte 132
4.11.2. Eksproprijacija 132
4.11.3. Promet nepokretnosti 134
4.11.4. Nasleđivanje 135

4.12. Prava pripadnika manjina 136

4.13. Politička prava 140
4.13.1. Opšte 140
4.13.2. Aktivno i pasivno biračko pravo 142
4.13.3. Izborni postupak 143
4.13.3.1. Izborne komisije 143
4.13.3.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala 144
4.13.3.3. Razlozi za poništavanje izbora 144
4.13.3.4. Pravni lekovi 145

4.14. Posebna zaštita porodice i deteta 146
4.14.1. Zaštita porodice 147
4.14.2. Brak 148
4.14.3. Posebna zaštita deteta 149

4.14.3.1. „Mere zaštite... koje zahteva položaj maloletnika" 149
4.14.3.2. Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku 150
4.14.3.3. Ime deteta 152
4.14.3.4. Državljanstvo deteta 152

4.15. Državljanstvo 152
4.15.1. Opšte 153
4.15.2. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ 154
4.15.3. Sticanje jugoslovenskog državljanstva 155

4.16. Sloboda kretanja 156
4.16.1. Opšte 157
4.16.2. Ograničenja 157
4.16.2.1. Posebna taksa za izlazak iz zemlje 157

4.17. Ekonomska i socijalna prava 159
4.17.1. Pravo na rad 159
4.17.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada 160
4.17.3. Pravo na socijalno obezbeđenje 163
4.17.4. Pravo na zaštitu porodice 168
4.17.5. Pravo na zdravlje 172

5. Zaključak 175

II LJUDSKA PRAVA U PRIMENI 179

1. Uvodne napomene 179
1.1. Istraživačka građa 180
1.2. Domaća štampa 180
1.3. Izveštaji domaćih nevladinih organizacija 183
1.4. Izveštaji međunarodnih organizacija 183

2. Posebna prava 184
2.1. Zabrana diskriminacije 184
2.1.1. Masovna proterivanja i ostali oblici diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti 184
2.1.2. Diskriminacija po ostalim osnovama 189

2.2. Pravo na život 192
2.2.1. Pravo na život u oružanim sukobima 192
2.2.2. Ubistva s političkom pozadinom 197
2.3. Zabrana mučenja 200
2.3.1. Sukob na Kosovu 200
2.3.2. Ostali slučajevi mučenja 203
2.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode 204
2.4.1. Policijske i sudske zloupotrebe pritvora 204
2.4.2. Otmice 206
2.5. Pravo na pravično suđenje 207
2.5.1. Suđenja kosovskim Albancima 208
2.5.2. Suđenja Srbima na Kosovu 211
2.5.3. Postupci pred vojnim sudovima 212
2.5.4. Sudski procesi protiv učesnika opozicionih protesta 214
2.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske 215
2.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti 217
2.8. Sloboda izražavanja 218
2.8.1. Primena Zakona o informisanju 218
2.8.2. Sloboda štampe u vreme intervencije NATO 223
2.8.3. Državni elektronski mediji 225
2.8.4. Ometanje rada privatnih medija 226
2.8.5. Akademske slobode 230
2.9. Sloboda mirnog okupljanja 231
2.9.1. Ograničenja u vreme ratnog stanja 231
2.9.2. Opozicioni protesti posle okončanja bombardovanja 232
2.9.3. Skupovi nepolitičkog karaktera 234
2.10. Sloboda udruživanja 234
2.11. Pravo na mirno uživanje imovine 236
2.11.1. Sukob na Kosovu 236
2.11.2. Preuzimanje privatnog vlasništva od strane države 237
2.12. Prava pripadnika manjina 238
2.12.1. Sukob na Kosovu 238
2.12.2. Muslimani u Sandžaku 239
2.12.3. Bugari 240
2.12.4. Vlasi 240
2.12.5. Manjine u Vojvodini 241
2.13. Politička prava 242
2.14. Posebna zaštita porodice i deteta 245

2.14.1. Pravo na socijalno obezbeđenje 246
2.14.2. Pravo na osnovno obrazovanje 246
2.14.3. Pravo na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti 247
2.14.4. Postupanje prema HIV pozitivnom detetu 248
2.14.5. Učešće dece kao dobrovoljaca u Vojsci Jugoslavije 249
2.15. Pravo na državljanstvo 249
2.16. Sloboda kretanja 250
2.17. Ekonomska i socijalna prava 251

III GLAVNI PROBLEMI — 1999. 254

1. Oružana intervencija Severnoatlanskog pakta (NATO) 254
1.1. Uvod 254
1.2. Ukidanja ljudskih prava u SR Jugoslaviji tokom vojne intervencije NATO 257
1.2.1. Merila za procenu derogacije 257
1.2.2. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti 257
1.2.3. Pravo na pravično suđenje 260
1.2.4. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske . . 261
1.2.5. Sloboda izražavanja 262
1.2.6. Pravo na slobodu mirnog okupljanja 263
1.2.7. Sloboda kretanja 265
1.3. Zaključak 267
1.4. Mediji o intervenciji NATO 267
1.4.1. Srbija 267
1.4.2. Crna Gora 269

2. Stanje na Kosovu i Metohiji 270
2.1. Verifikaciona misija OEBS za Kosovo 270
2.2. Slučaj Račak 271
2.3. Pregovori 273
2.4. Predlog tzv. Sporazuma iz Rambujea i predlozi srpskih vlasti 274
2.5. Kršenja ljudskih prava na Kosovu za vreme vojne intervencije NATO 280
2.6. Mirovni plan, međunarodna uprava, razoružanje 281
2.7. Organizacija vlasti na Kosovu 283

2.8. Stanje ljudskih prava posle 10. juna 1999. 287

3. Položaj izbeglica i raseljenih lica 290
3.1. Uvod 290
3.2. Izbeglice 291
3.2.1. Pravni položaj izbeglica 291
3.2.2. Integracija 291
3.2.3. Repatrijacija 291
3.2.4. Preseljenje 292
3.3. Raseljena lica 292
3.3.1. Pravni položaj raseljenih lica 292
3.3.2. Stvarni položaj raseljenih lica 294
3.3.3. Stav javnosti i vlasti Republike Srbije 296
3.4. Zaključak 298

4. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal) 298
4.1. Kadrovske promene u toku 1999. 298
4.2. Optužnice 299
4.3. Postupci i presude 303
4.4. Zahtevi za pokretanje postupka 306
4.5. Reakcije u SR Jugoslaviji 307

Dodatak I — Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ 313

Dodatak II — Indeks saveznih i republičkih propisa koji se pominju u ovoj knjizi 315
Ustavi 315
Savezni propisi 315
Propisi Republike Srbije 317
Propisi Republike Crne Gore 320

Dodatak III — Uredbe Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu 322

Skraćenice

A19	Article 19
AI	Amnesty International
ANEM	Asocijacija nezavisnih elektronskih medija
CAA	Centar za antiratnu akciju
CoE	Savet Evrope
Crna Gora	Republika Crna Gora
dok. UN	dokumenat Ujedinjenih nacija
EKPS	Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda od 4. novembra 1950.
FHP	Fond za humanitarno pravo
HO	Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
HRW	Human Rights Watch
ICTY	Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju
JUKOM	Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava
KFOR	Međunarodne vojne snage na Kosovu
KVM	Kosovska verifikaciona misija
KZ	Krivični zakon
LCHR	Lawyers Committee for Human Rights
MOR	Međunarodna organizacija rada
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NATO	Severnoatlantski pakt
OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
,,OVK"	,,Oslobodilačka vojska Kosova"
PESK	Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima od 16. decembra 1966.

PGP	Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima od 16. decembra 1966.
PZ	Porodični zakon Republike Crne Gore
RTS	Radio televizija Srbije
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
Sl. glasnik	Službeni glasnik
Sl. list	Službeni list
SR CG	Socijalistička Republika Crna Gora
Srbija	Republika Srbija
SRJ	Savezna Republika Jugoslavija
SRS	Socijalistička Republika Srbija
SUS	Savezni ustavni sud
UN	Organizacija ujedinjenih nacija
UNESKO	Organizacija UN za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO)
UNICEF	Fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci
Univerzalna deklaracija	Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Rezolucija Generalne skupštine UN br. 217 A(III) od 10. decembra 1948.
UNHCR	Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice
UNHCR	Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za ljudska prava
UNMIK	Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu
Ustav Crne Gore	Ustav Republike Crne Gore od 13. oktobra 1992.
Ustav Srbije	Ustav Republike Srbije od 28. septembra 1990.
Ustav SRJ	Ustav Savezne Republike Jugoslavije od 27. aprila 1992.
VJ	Vojska Jugoslavije
ZBPO	Zakon o braku i porodičnim odnosima
ZIKS	Zakon o izvršenju krivičnih sankcija
ZINP	Zakon o izboru narodnih poslanika

ZKP	Zakon o krivičnom postupku
ZOE	Zakon o eksproprijaciji
ZORO	Zakon o osnovama radnih odnosa SRJ
ZPPSL	Zakon o prinudnom poravnanju, stečaju i likvidaciji
ZPUN	Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti
ZUP	Zakon o opštem upravnom postupku
ZUS	Zakon o upravnom sporu

Predgovor

Izveštaj o stanju ljudskih prava u Saveznoj Republici Jugoslaviji 1999. godine izradili su saradnici Beogradskog centra za ljudska prava u nastojanju da jugoslovenskoj i stranoj javnosti pruže najvažnija obaveštenja o tome kako se međunarodno zajemčena ljudska prava poštuju i stvarno uživaju u SRJ. Želja Centra bila je da istraži što više vidova u kojima se ljudska prava ispoljavaju, regulišu, uživaju, ograničavaju ili krše i najvažnije okolnosti koje na to utiču.

Ovo je drugi izveštaj te vrste koji Centar objavljuje. On se može čitati s osloncem na prethodni, onaj za 1998, naročito ako se želi istražiti poreklo zbivanja u 1999. godini.

Izveštaj je podeljen na tri dela.

U prvom se opisuju i analiziraju ustavni, zakonski i podzakonski propisi koji se tiču ljudskih prava i porede se s međunarodnim standardima i obavezama koje SRJ ima po međunarodnim ugovorima. Ovaj deo počiva na obimnoj građi prikupljenoj u Centru.

Drugi deo posvećen je praksi, tj. stvarnom uživanju ljudskih prava u SRJ. Da bi se dala što tačnija slika, saradnici Centra se nisu oslonili samo na sopstvena istraživanja, već su sistematski pratili sredstva javnog informisanja u SRJ i prikupili sve dostupne izveštaje organizacija koje se bave ljudskim pravima, međunarodnih i jugoslovenskih, vladinih i nevladinih. Obilje tako dobijenih podataka, često protivrečnih, nije uvek dozvoljavalo Centru da zauzme kategoričan stav, ali su informacije i njihovi izvori verno preneseni da bi čitalac mogao da stvori sopstvenu sliku.

Sveobuhvatan i temeljit izveštaj o stanju ljudskih prava tokom jedne kalendarske godine ne može se izraditi bez ukazivanja na šire probleme, koji uslovljavaju odnos prema pitanjima ljudskih prava. Zato treći deo sadrži sažete prikaze onih tema koje su izgledale najvažnije u tom pogledu. Oni se bave intervencijom Severnoatlantskog pakta (NATO) protiv SR Jugoslavije, stanjem na Kosovu i Metohiji

pre i posle te intervencije, izbeglicama i raseljenim licima u SR Jugoslaviji i Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju.

Rad na izveštaju je počeo 1. januara 1999. i završen je 20. januara 2000. Svi podaci za 1999. nisu bili dostupni pa se u nekim delovima Izveštaja koriste informacije iz prethodne godine.

Centar zahvaljuje svim saradnicima na izradi Izveštaja, naročito onima koji nisu iz njegovog sastava, na izuzetnom zalaganju i požrtvovanju u ovom istraživačkom naporu.

Za materijalnu pomoć u izradi Izveštaja Centar izražava zahvalnost Ambasadi Finske u Jugoslaviji i svojim prijateljima koji su želeli da ostanu anonimni.

Uvod

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) je zvanično stvorena usvajanjem Ustava od 27. aprila 1992. Ipak, ona je, kao politički savez rukovodstava republika Srbije i Crne Gore, postojala i pre toga — praktično tokom cele krize u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) i oružanih sukoba na njenoj teritoriji. Pod uticajem raznih dezintegrativnih procesa, SFRJ je i formalno nestala, ostavljajući iza sebe pet novih država: SRJ, Sloveniju, Hrvatsku, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.

Bez obzira na sporove oko toga je li SRJ u kontinuitetu s prethodnom državom,[1] ona je svakako jedan od njenih sukcesora, pa je prema tome obavezuju svi međunarodni ugovori o ljudskim pravima koje je ratifikovala SFRJ. Njih nije bilo malo, ali nije zabeležen nijedan slučaj kada je neki sud ili drugi državni organ u SFRJ primenio međunarodni propis u praksi, iako je to po ustavu bilo moguće.

SFRJ je bila ,,socijalistička" država, u kojoj je postojala nešto mekša varijanta ,,realnog socijalizma" — marksizam je bio zvanična državna ideologija, dok je komunistička partija (Savez komunista Jugoslavije) imala monopol u vođenju svih državnih poslova. Podela vlasti nije postojala ni formalno. U takvoj, partijskoj, državi, pravo nije moglo da igra bitnu ulogu i bilo je podređeno političkim odlukama partijskog vrha, koji je personalno i funkcionalno bio isprepleten s formalnom državnom strukturom.

Svi sukcesivni ustavi SFRJ (kao i njenih federalnih jedinica) proklamovali su prava ljudi i građana, koja su se lako mogla ograničiti zakonima i podzakonskim aktima ili jednostavno ignorisati u praksi. Uz to, ustavi nisu sadržali potpun katalog ljudskih prava, na čije je

1 Spor oko toga da li se SFRJ raspala ili je u pitanju bilo otcepljenje četiri federalne jedinice (Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine) još uvek traje. Sve vlade SRJ su stajale na ovom drugom stanovištu i insistirale na pravnom kontinuitetu između SFRJ i SRJ.

poštovanje SFRJ bila obavezana ratifikovanim međunarodnim ugovorima. Poslanici u poslednjem sazivu skupštine SFRJ, koji su skoro svi bili i članovi Saveza komunista Jugoslavije, priznali su i sami ovu manjkavost važećeg Ustava: Savezno veće skupštine je 16. maja 1990. utvrdilo nacrt ustavnih amandmana, kojima je, između ostalog, trebalo da se u Ustav unesu garantije nekih do tada neproklamovanih ljudskih prava, kao što su npr. sloboda savesti i veroispovesti, pravo na privatnu svojinu i privatnu sferu, zabrana diskriminacije na osnovu političkih uverenja i socijalnog porekla, pa čak i zabrana torture![2] Ipak, do izmena i dopuna Ustava nije došlo, pošto nije bio ispunjen uslov da sve republike podrže amandmane.

SFRJ je, međutim, uživala glas ,,slobodnije" države od ideološki joj bliskih ,,socijalističkih" zemalja. To naročito važi za vreme posle 1948, kada se zbio sukob Komunističke partije Jugoslavije i njenog vođe, Josipa Broza Tita, s međunarodnim vrhom komunističkog pokreta, oličenim u Informativnom birou komunističkih partija (nasledniku Kominterne) i generalnom sekretaru Komunističke partije SSSR, Josifu Staljinu. Tada je režim u Jugoslaviji pokazao čvrstinu u svom otporu celokupnom socijalističkom bloku, ali je vremenom, suočen s izazovom svog legitimiteta, počeo da snižava nivo represije, pa čak i da prihvata neke liberalne reforme.[3] Liberalizacija se nije odnosila na užu političku sferu, ali su nove mere u oblasti ekonomije i uprave praktično značile napuštanje ideološkog dogmatizma i slabljenje centralne birokratije. Ovo se odražavalo i na ljudska prava. U drugoj polovini sedme decenije ograničena je svemoć političke policije. Građani SFRJ su počeli lakše da dobijaju pasoše, bez potrebe da traže izlazne vize. Ipak, komunistička vlast izlazak iz zemlje još nije priznavala kao ljudsko pravo, na šta je bila obavezna po Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, koji je ratifikovala 1971.

2 Nacrt amandmana na Ustav SFRJ, *Skupštinski pregled*, br. 406, Beograd, 21. maj 1990.

3 Uz sukob s Kominternom vezan je surov progon simpatizera SSSR i Staljina. Bez ikakvog suđenja hiljade ljudi su upućene na izdržavanje ,,administrativne mere" internacije na izolovanim ostrvima u Jadranskom moru (među kojima je najpoznatiji Goli Otok).

Kao član-osnivač Pokreta nesvrstanosti, grupacije koja je neko vreme igrala važnu ulogu u međunarodnim odnosima, SFRJ je imala veći uticaj u Ujedinjenim nacijama i drugim univerzalnim organizacijama od onoga koji bi joj po veličini i moći pripadao. Njeni odnosi s ,,kapitalističkim" Zapadom, ,,socijalističkim" Istokom i ,,nesvrstanim" Jugom bili su u poslednjim decenijama njenog trajanja dobri, što joj je omogućilo da igra aktivnu diplomatsku ulogu. Jedna od povoljnih posledica za njene državljane bili su sporazumi o ukidanju viza sa skoro svim zemljama sveta.[4]

Poslednji Ustav SFRJ, onaj od 1974, u skladu sa željom da se favorizuje ,,radnička klasa", podelio je državljane SFRJ na ,,radne ljude" i ,,građane", pri čemu je samo prva kategorija mogla da uživa sva proklamovana prava. Sistem socijalističkog samoupravljanja, kome je inače taj Ustav bio posvećen više no bilo čemu drugome, nije oslobodio ,,radne ljude" u odnosu na partijsku vlast, ali im je dopuštao određeni stepen saodlučivanja na radnom mestu. Nekonformistički iskazi običnih ljudi, čak i prekori pretpostavljenima, koje je postavljao Savez komunista, nisu po pravilu dovodili do teških posledica i krivičnog gonjenja. Međutim, sistem je strogo vodio računa o delovanju intelektualne elite, koju je i ekonomski sputavao državnim vlasništvom nad medijima, izdavačkim i filmskim preduzećima, pozorištima, univerzitetima i naučnim ustanovama. Otpor intelektualaca suzbijao se i policijskim zastrašivanjem i drugim drastičnim sredstvima, kakvo je bilo otpuštanje univerzitetskih nastavnika posle studentskih protesta 1968. godine. ,,Verbalni delikt", odnosno član Krivičnog zakonika koji je inkriminisao svaku izjavu koja bi mogla da ,,uznemiri javnost", ukinut je tek 1988. godine (vidi I.4.8.4).

Sama pomisao na obrazovanje opozicionih stranaka bila je opasna. U obračunu s ljudima koji su pokušavali da se politički organizuju vlast nije birala sredstva: ,,disidenti" su se sve vreme hapsili i kažnjavali. Sloboda nepolitičkog udruživanja bila je skučena, pa čak i formalno zavisna od Komunističke partije, tj. njene transmisije u vidu Narod-

4 Kada su izbili oružani sukobi u Sloveniji i Hrvatskoj, ova okolnost je olakšala mnogim građanima SFRJ da potraže utočište u inostranstvu.

nog fronta (kasnije Socijalističkog saveza radnog naroda), bez čijeg se odobrenja nijedno udruženje građana nije moglo registrovati. Izbori su bili prazan ritual. Ustavom od 1974. godine izbori su i pravno izgubili značaj time što su prestali da budu neposredni i zamenjeni su višestepenim ,,delegatskim" izbornim sistemom.

Opisivanje uzroka krize koja je nastala u SFRJ i dovela do njenog kraja nije predmet ovog Izveštaja. Čitalac bi ipak trebalo da vodi računa da su pri kraju postojanja ove države, a naročito u oružanim sukobima koji su izbili 1991. godine, osnovna ljudska prava opasno ugrožavali i kršili svi politički akteri, od onih koji su se izdavali za državne organe pa do raznih kriminalnih grupa, koje su svoja dela pokušavale da oplemene tobožnjim ratovanjem za nacionalne interese ili za oslobođenje nekog od jugoslovenskih naroda. Niko od osumnjičenih prekršilaca humanitarnog prava, čija su pravila bila uzorno inkorporisana u Krivični zakon SFRJ i vojna uputstva za postupanje u oružanim sukobima, nije ozbiljno krivično gonjen ni u jednoj državi nastaloj na tlu SFRJ, pa ni u SRJ.

U poslednjem periodu, koji započinje zaoštravanjem političke krize u SFRJ, u Srbiji i Crnoj Gori su odlučujuću političku ulogu imale komunističke partije, odnosno njihovi sukcesori: Socijalistička partija Srbije (SPS) i Demokratska partija socijalista (DPS) u Crnoj Gori. Iako su obe partije poricale vezu s komunističkom prošlošću, i dalje je malo ljudi u saveznoj i republičkim vlastima koji nisu bili funkcioneri SKJ pre 1992. godine. Komunistički indoktrinirana Jugoslovenska narodna armija (JNA) takođe je promenila ime u Vojsku Jugoslavije i proglašena je apolitičnom, ali je ostala odana vladajućem komunističko-nacionalističkom projektu i nepromenjena u pogledu višeg kadra, sem što su iz njega izašli ili su udaljeni mnogi pripadnici nesrpske i necrnogorske narodnosti a kasnije i oficiri koji su izgledali politički nepoćudni.

Prvi znakovi ozbiljnijeg razilaženja među bivšim komunistima pojavili su se tek 1996. u Crnoj Gori, da bi u idućoj godini doveli do otvorenog rascepa u vladajućoj DPS. Iz sukoba je kao pobednik izašlo reformsko krilo, predvođeno Milom Đukanovićem; ono je preuzelo

vlast u Crnoj Gori i stupilo u koaliciju s crnogorskim opozicionim strankama slične orijentacije. Rasplet unutarpartijskog konflikta u DPS i promena političkih prilika u Crnoj Gori brzo su doveli do sukoba između vlade te federalne jedinice, na jednoj strani, i vlade Srbije i savezne vlade (koja je u 1999. godini još uvek bila pod kontrolom SPS i predsednika SRJ Slobodana Miloševića), na drugoj strani. Zaoštravanje tog sukoba obeležilo je i celu 1999. godinu. U Crnoj Gori su sve češći zahtevi da se raspiše referendum o daljem ostajanju te republike u SRJ, na koje predstavnici vladajućih stranaka u Srbiji i Jugoslaviji odgovaraju pretnjama vanrednim stanjem.

Savezna vlast i vlast u Srbiji u rukama su koalicije triju političkih stranaka: dve od njih (Socijalistička partija Srbije — SPS i Jugoslovenska levica — JUL) nominalno pripadaju levici a treća (Srpska radikalna stranka) izjašnjava se kao krajnja desnica. Saveznik na saveznom nivou je crnogorska Socijalistička narodna partija, nastala od otcepljenih članova DPS. Čak je i predsednik vlade SRJ, Momir Bulatović, iz redova DPS, iako je ta stranka izgubila izbore u Crnoj Gori. U većini gradova u Srbiji lokalnu vlast imaju opozicione stranke, članice bivše koalicije ,,Zajedno". Za ovakav ishod lokalnih izbora zaslužne su masovne demonstracije građana u zimu 1996/1997. protiv manipulisanja rezultatima lokalnih izbora. Posle velikog opiranja i primene nasilja nad demonstrantima vlast je posredno priznala neispravnost izbora donošenjem posebnog zakona, kojim je Narodna skupština Srbije priznala privremene rezultate izbora kao konačne. Ovi postupci ojačali su sumnje u ispravnost svih ranijih i kasnijih glasanja u SRJ, izuzev onih u Crnoj Gori 1997. godine, jedinih koje su pozitivno ocenili nezavisni posmatrači iz zemlje i inostranstva.

Vlast i većina političkih stranaka u SRJ na rečima su pobornici ljudskih prava, ali su od početka sukoba u SFRJ opterećeni potrebom da se nacionalno-patriotski predstave i legitimišu. Zato su za njih od prvenstvene važnosti kolektivna prava srpskog naroda, čije je ostvarenje navodno preduslov za uživanje individualnih prava. Isto se odnosi i na političke stranke etničkih manjina, čija je glavna tema pravo na samoopredeljenje, koje treba da dovede do nezavisnosti (Albanci) ili

do obimne autonomije, teritorijalne ili personalne (druge manjinske stranke). Kao i u drugim evropskim zemljama u tranziciji, i u SRJ je očigledna nesposobnost većine političkih stranaka da u svoje redove privuku pripadnike različitih etničkih grupa, većinskih i manjinskih. To predstavlja svojevrsno osiromašenje političkog života, pošto pripadnici naroda koji nisu većinski ne mogu da ulaze u velike stranke (koje su srpske ili crnogorske), a u manjinskim moraju da se opredeljuju samo po etničkoj pripadnosti, a ne po stvarnim političkim naklonostima i interesima.

SRJ je ostala etnički nehomogena zemlja. Prema rezultatima poslednjeg popisa (1991) SRJ ima 10.394.026 stanovnika, od kojih su 7.023.814 Srbi i Crnogorci (67,5%), a ostali Albanci, Mađari, Muslimani, Romi, Slovaci i pripadnici drugih etničkih grupa. Preovlađujuća zvanična srpsko-crnogorska nacionalistička retorika odbija od vlasti trećinu stanovnika i slabi njihovu građansku lojalnost, što, sa svoje strane, doprinosi stvaranju začaranog kruga nepoverenja.

Poštovanje ljudskih prava, naročito ekonomskih i socijalnih, ugroženo je i teškom ekonomskom situacijom. Takoreći odmah po svom proglašenju, SRJ se našla pod udarom sankcija Ujedinjenih nacija, proglašenih zbog ućešća organa SRJ u ratu u Bosni i Hercegovini. Kao i sve ekonomske sankcije, one su podigle solidarnost stanovništva s režimom, koji je svoj monopol nad medijima iskoristio za afirmaciju i širenje sopstvenog tumačenja postupaka međunarodne zajednice. Sankcije su, zajedno s ratovima, doprinele kriminalizaciji jugoslovenskog društva. Nezapamćena hiperinflacija (čija je stopa dostigla svetski rekord od 400.000.000.000.000% u 1993. godini) smatra se posledicom delovanja oba ta činioca, ali i smišljene politike vlasti da od građana izvuče devizne rezerve. Na taj način su nestale uštedevine velikog dela stanovništva, dok je bogatstvo koncentrisano u rukama uskog sloja ljudi povezanih s vladajućim partijama.

Iako je hiperinflacija suzbijena 1994. godine, privreda nije uspela da se oporavi, delimično i zato što plan privatizacije nije sproveden. Velika preduzeća su od samoupravnih (društvenih) postala državna. Simbioza političke i ekonomske moći je izraženija nego u prethod-

nom, ,,socijalističkom" periodu: mnogi članovi vlada su istovremeno i direktori državnih preduzeća. Mnogi radnici koji su poslati na prinudne odmore zbog međunarodnih sankcija nisu se vratili na posao i primaju minimalne naknade za fiktivnu zaposlenost.

Postojali su izgledi da ratna atmosfera, u kojoj je SRJ živela od svog nastanka, popusti posle okončanja rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine. Te nade je podgrevala činjenica da je na pregovorima u Dejtonu predvodnik zajedničke delegacije SRJ i bosanskih Srba bio tadašnji predsednik Srbije Slobodan Milošević, koji je Dejtonsko-pariski sporazum potpisao u ime SRJ.[5] Šovinistička propaganda je tada zaista privremeno utišana, ali se vratila s pogoršanjem situacije na Kosovu i Metohiji 1998, koje je na kraju dovelo do oružanih mera srpske policije i jugoslovenskih oružanih snaga protiv ,,Oslobodilačke vojske Kosova" i ostalih kosovskih Albanaca osumnjičenih za terorizam i secesionizam. Podsticanje na nacionalnu mržnju sastavni je i dozvoljeni sadržaj delovanja medija u državnom vlasništvu ili u rukama privatnih lica koja vlast favorizuje. Iako je ono kažnjivo po krivičnim zakonima, nijedan krivični postupak protiv izazivača mržnje nije pokrenut otkada postoji SRJ.

Novi šok za stanovništvo i vlast Jugoslavije došao je 24. marta 1999, kada je sprovedena u delo pretnja Severnoatlantskog pakta (NATO) da će oružano intervenisati protiv ciljeva u SRJ zbog stanja na Kosovu i Metohiji. Intervencija je trajala do 10. juna, nanela zemlji teške gubitke i pogoršala opšte stanje ljudskih prava, naročito u Srbiji.[6] Donošenje zakona i drugih propisa očigledno protivnih ustavima savezne države i njenih republika, kao i obavezama prema međunarodnom pravu, započeto u 1998. godini, nastavilo se za vreme i posle ratnog stanja, proglašenog povodom napada NATO.

Od ranijeg režima sadašnja vlast je nasledila i podozrenje prema samoorganizovanju građana i civilnom društvu. Nevladine organizacije su u SRJ legalne i lakše se osnivaju nego u SFRJ, ali se, pogotovu ako

5 Dejtonsko-pariski ugovor nikada nije podnet Saveznoj skupštini na ratifikaciju, iako to propisuje Ustav SRJ.

6 Podrobnije u III.1.

ne zastupaju zvanične stavove ili se kritički odnose prema vlasti, sa zvaničnih mesta napadaju zbog navodnog nedostatka patriotizma i podložnosti stranim uticajima. Kampanjama protiv civilnog sektora pogoduje ksenofobija, koju su državni mediji svesno negovali, pre i posle ratova 1991–1995, a naročito za vreme i posle oružane intervencije NATO. Broj nevladinih organizacija, među kojima vidno mesto zauzimaju one koje se bave zaštitom i unapređenjem ljudskih prava, ipak je stalno rastao. Početkom 1999. u registrima se nalazilo bar 600 takvih jugoslovenskih organizacija, od kojih se većina stalno ili povremeno bavi pitanjima ljudskih prava. Zahvaljujući njihovom postojanju i radu moguć je i ovaj Izveštaj.

I
LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM PROPISIMA

1. Ljudska prava u pravnom poretku SR Jugoslavije

1.1. Uvod

Jugoslovenski propisi se u ovom izveštaju posmatraju u odnosu na standarde zaštite građanskih i političkih prava garantovane međunarodnim ugovorima koji obavezuju SRJ. Analiza pre svega razmatra saglasnost jugoslovenskih propisa s pravima u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (PGP), koji je osnovni međunarodni instrument u ovoj oblasti. Naravno, uzeti su u obzir i standardi iz međunarodnih ugovora koji se bave pojedinim ljudskim pravima (npr. UN Konvencija protiv mučenja i Konvencija o pravima deteta).

Jugoslovenski propisi se porede i sa odredbama Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKPS). Beogradski centar za ljudska prava smatra da SRJ, poput većine evropskih zemalja, treba da postane članica Saveta Evrope i da ratifikuje EKPS. Ali, pre toga, ona mora da uskladi svoje propise i svoju praksu sa standardima EKPS, kao što su to neke evropske zemlje učinile pre svog stupanja u članstvo Saveta Evrope. Zbog toga bi ovaj izveštaj trebalo da bude prvi korak u sveobuhvatnoj i detaljnoj analizi usklađenosti jugoslovenskih propisa sa standardima EKPS.

U izveštaju se razmatraju svi jugoslovenski (savezni i republički) propisi relevantni za određeno pravo. Naravno, analiza se nije zadržala samo na tekstu propisa, nego je obuhvatila i njihovo tumačenje u sudskoj praksi (ako je ima). Usklađenost jugoslovenskih propisa s međunarodnim standardima je cenjena kroz sledeće elemente:

a) da li se pravo uopšte garantuje;

b) ako je tako, kako je formulisano u jugoslovenskim propisima i da li se, i u kojoj meri, ta formulacija razlikuje od formulacije PGP (EKPS);

c) da li garancije određenog prava u jugoslovenskim propisima, kao i njihovo tumačenje od strane državnih organa, obezbeđuju isti obim i isti sadržaj prava kao PGP (EKPS);

d) da li su ograničenja prava koja predviđaju jugoslovenski propisi šira ili uža nego što dozvoljava PGP (EKPS);

e) da li postoje delotvorni sudski pravni lekovi za zaštitu određenog prava?

Izveštaj je pisan tokom 1999. godine i analizira propise koji su bili na snazi 31. decembra 1999. godine.

1.2. Ustavne odredbe o ljudskim pravima

Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) je, prema svom Ustavu donetom 27. aprila 1992, savezna država zasnovana na ravnopravnosti građana i njenih republika članica — Srbije i Crne Gore (čl. 1 Ustava SRJ). Proklamovani su principi vladavine prava i podele vlasti (čl. 9 i 12). Ustav SRJ i ustavi republika članica posvećuju posebne odeljke ljudskim pravima i osnovnim slobodama (odelj. II Ustava SRJ; odelj. II Ustava Srbije; dio II Ustava Crne Gore). Osim građanskih i političkih prava, o kojima će ovde biti reči, garantovana su i ekonomska, socijalna i kulturna prava, kao što su pravo na rad, pravo na socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu i pravo na obrazovanje. Po Ustavu, SRJ ,,priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo" (čl. 10).

Ljudska prava i slobode se neposredno ostvaruju na osnovu Ustava SRJ ali su ograničeni ,,jednakim slobodama i pravima drugih i kada je to ovim Ustavom utvrđeno" (čl. 9, st. 3), kao i utvrđivanjem načina njihovog sprovođenja putem zakona (čl. 67, st. 2).

Neki zakoni nasleđeni od SFRJ su u skladu s odredbama Ustava SRJ. Ustavni zakon za sprovođenje Ustava SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 1/1992), propisuje da se Ustav SRJ primenjuje od dana kada je proglašen, osim ako u pogledu primene pojedinih ustavnih odredbi taj zakon ne odredi drugačije (čl. 1). Prema Ustavnom zakonu, svi savezni zakoni za koje nije izričito određeno da prestaju da važe, primenjivaće se ,,do njihovog usklađivanja s Ustavom u rokovima određenim ovim zakonom..." (čl. 12). Ovi rokovi su produžavani više puta, a veliki broj zakona do danas (sedam godina posle proglašenja Ustava) još nije usklađen s novim Ustavom. U oblasti ljudskih prava ova neusklađenost može da ima teške posledice, jer se zadržavanjem zakona bivše SFRJ Ustavom zagarantovana prava ograničavaju posredno.

1.3. Međunarodna ljudska prava i SR Jugoslavija

SRJ obavezuju međunarodni ugovori o ljudskim pravima koje je ratifikovala SFRJ. Preambula Ustava SRJ govori o ,,neprekinutom subjektivitetu Jugoslavije". Savezna Skupština je dala izjavu da će poštovati sve međunarodne obaveze koje je prihvatila bivša SFRJ. Prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, PGP bi u svakom slučaju obavezivao sve države nastale iz SFRJ, jer kada se PGP jednom ratifikuje, prava u njemu garantovana pripadaju ljudima koji žive na teritoriji države ugovornice, bez obzira na to da li se ona raspala na više država.[7]

7 ,,The rights enshrined in the Covenant belong to the people living in the territory of the State party. Once the people are accorded the protection of the rights under the Covenant, such protection devolves with territory and continues to belong to them, notwithstanding change in government of the State party, *including dismemberment in more than one State*..." (kurziv naš) vidi st. 4 Opšteg komentara br. 26(61) o pitanjima vezanim za kontinuitet obaveza prema Paktu o građanskim i političkim pravima, Komitet za ljudska prava, dok. UN CCPR/C/21/Rev.1/Add.8, 8. decembar 1997).

Prema Ustavu SRJ, ratifikovani međunarodni ugovori predstavljaju sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka i kao takvi deo su saveznog prava. Položaj međunarodnih ugovora je u hijerarhiji pravnih akata viši i od saveznih i od republičkih zakona.[8] Iz ovoga proizilazi zaključak da jedino odredbe Ustava SRJ imaju veću pravnu snagu od ratifikovanih međunarodnih ugovora. Nisu samo međunarodni ugovori koje je SRJ ratifikovala sastavni deo jugoslovenskog prava, nego je to i međunarodno običajno pravo (čl. 16). Međutim, u praksi državni organi i sudovi malo vode računa o odredbama međunarodnih ugovora o ljudskim pravima.

SFRJ je ratifikovala sve važnije međunarodne ugovore o ljudskim pravima: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Međunarodnu konvenciju o ukidanju diskriminacije prema ženama, Konvenciju o pravima deteta, Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka itd. (Vidi Dodatak I).

SFRJ je potpisala, ali nikada nije ratifikovala, Fakultativni protokol uz PGP. Fakultativni protokol nije ratifikovala ni SRJ, niti ima znakova da će to uskoro učiniti. Međutim, SFRJ je priznala pravo na podnošenje individualnih predstavki Komitetu protiv mučenja na osnovu čl. 22 i mogućnost međudržavne predstavke na osnovu čl. 21 Konvencije protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih i ponižavajućih kazni ili postupaka. Treba istaći da Ustav Crne Gore predviđa pravo svakog na ,,obraćanje međunarodnim institucijama radi zaštite svojih sloboda i prava zajamčenih Ustavom" (čl. 44, st. 2). Međutim, ostvarenje ovog prava pre svega zavisi od spremnosti savezne države da ratifikuje Fakultativni protokol.

8 Prema Ustavu SRJ, Savezni ustavni sud odlučuje o ,,saglasnosti *zakona*, drugih propisa i opštih akata *s Ustavom... i s potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima*" (kurziv naš, čl. 124, st. 1, tač. 2). Iz ovoga jasno proizilazi da svi zakoni, pa i savezni, moraju da budu u saglasnosti s međunarodnim ugovorima. Uz to, Ustav određuje da SRJ ,,u dobroj veri" izvršava međunarodne ugovore koje je ratifikovala (čl. 16, st. 1).

Evropska konvencija o ljudskim pravima ne obavezuje SRJ pošto ona nije članica Saveta Evrope. Jugoslovenska vlada je u martu 1998. podnela zahtev za prijem u Savet Evrope i izrazila spremnost da prihvati sve obaveze u pogledu ljudskih prava koje članstvo u ovoj organizaciji podrazumeva. Međutim, Komitet ministara Saveta Evrope je ocenio zahtev kao nedovoljno ozbiljan i verodostojan i odlučio da suspenduje raspravu o ovom pitanju, zaključujući da je uslov za razmatranje jugoslovenskog zahteva ,,radikalna promena politike od strane Beograda."[9]

2. Pravo na delotvoran pravni lek za kršenje ljudskih prava

Član 2. st. 3 PGP:

Države članice ovog pakta se obavezuju:

a) da garantuju da se svako lice čija su prava i slobode priznati ovim paktom povređeni, može koristiti pravom žalbe, čak i ako su ih povredila lica u vršenju svojih zvaničnih dužnosti;

b) da garantuju da će nadležne sudske, upravne ili zakonodavne vlasti ili svaka druga nadležna vlast prema propisima države, rešavati o pravima lica koje podnosi žalbu, i da prošire mogućnosti podnošenja žalbe pred sudom;

c) da garantuju da će nadležne vlasti povoljno rešiti svaku žalbu koja bude smatrana opravdanom.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

9 Vidi odluku Komiteta ministara Saveta Evrope donetu na 639. zasedanju, 7–9. septembra 1998, tačka dnevnog reda 2.4. Za jugoslovenski zahtev, vidi dok. Saveta Evrope CM (98) 45 od 23. marta 1998. i saopštenje Saveznog ministarstva za inostrane poslove SRJ, *Naša borba*, 20. mart 1998, str. 1 (,,Jugoslavija zatražila prijem u Savet Evrope").

2.1. Redovni pravni lekovi

Ustav SRJ propisuje da ,,slobode i prava garantovana ovim Ustavom uživaju sudsku zaštitu." (čl. 67, st. 4). Slične odredbe sadrži i Ustav Srbije (čl. 12, st. 4). Ustav Crne Gore (čl. 17) garantuje pravo na zaštitu prava ,,u zakonom utvrđenom postupku", što može da znači da nije uvek obezbeđena sudska zaštita. Međutim, u Crnoj Gori je sudska zaštita u krajnjoj instanci ipak obezbeđena ustavnom žalbom Ustavnom sudu Crne Gore, ako se ispune još neki uslovi.

Stranke i sudovi se retko pozivaju na međunarodne ugovore. Međutim, za pravo na delotvorni pravni lek nije nužno da žrtva kršenja ljudskih prava garantovanih međunarodnim ugovorima može neposredno da se pozove na njih pred domaćim sudom. Dovoljno je da se njen zahtev sadržinski poklapa s nekim pravom garantovanim međunarodnim ugovorom, bez obzira da li je to izričito navedeno ili ne.[10]

U slučaju kršenja ljudskih prava zaštita se ostvaruje u građanskom ili krivičnom sudskom postupku ili u upravnom postupku. Koji će put povređeno lice izabrati, ne zavisi samo od prava koje je povređeno nego i od toga kako je povređeno i koja se vrsta zadovoljenja traži. O konkretnim pravnim lekovima govori se u odeljcima koji se bave određenim pravima.

Što se krivičnog postupka tiče, za izvesna krivična dela postupak je moguće pokrenuti po privatnoj tužbi, dok za ostala to može činiti samo javni tužilac. U drugom slučaju, tek ako javni tužilac nađe da nema osnova za krivično gonjenje, to može da učini oštećeni (čl. 60 ZKP). U praksi se često dešava da javni tužilac jednostavno ne pokreće krivični postupak zbog kršenja ljudskih prava od strane državnih organa i na taj način sprečava da žrtve same pokrenu postupak. Ovo se naročito dešava u slučajevima teških kršenja ljudskih prava kao što je,

10 Vidi, na primer, presude Evropskog suda u slučajevima *Soering protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 161, 1989, st. 120 i *Vilvarajah protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 215, 1991, st. 122.

na primer, mučenje ili ponižavajuće postupanje od strane policije. Dešava se, takođe, da javni tužilac ne obavesti oštećenog da je odustao od krivičnog gonjenja, što bi morao da učini po službenoj dužnosti u roku od 8 dana (čl. 60, st. 1 ZKP). Zbog tog propusta javnog tužioca oštećeni može da izgubi mogućnost da sam preduzme gonjenje za krivično delo, jer on postupak mora da nastavi u roku od tri meseca od dana kada je javni tužilac odbacio krivičnu prijavu, odnosno odustao od gonjenja, bez obzira da li je o tome bio obavešten ili ne (čl. 60, st. 4 ZKP).

Delotvornost pravnih lekova za kršenje ljudskih prava u praksi SRJ je dovedena u pitanje višestrukim nepridržavanjem ustavnih i zakonskih propisa od strane državnih organa: 1) tužioci često odugovlače s pokretanjem krivičnih postupaka u slučajevima kršenja ljudskih prava; 2) sudska vlast je pod velikim političkim uticajem izvršne vlasti i sudovi su veoma retko spremni da donesu presudu protiv države ili državnih službenika i pruže zadovoljenje žrtvama kršenja. Ovo je naročito slučaj ako su ljudska prava kršili pripadnici policije; 3) postoje mnogobrojni navodi da se namerno odugovlače sudski postupci u kojima se rešava o tužbama žrtava kršenja; 4) postoje veliki problemi i odugovlačenja s izvršenjem sudskih presuda. Policija često ne sarađuje sa sudskim izvršiteljima i tako onemogućava izvršenje pravosnažnih sudskih presuda.

2.2. Ustavna žalba

Ustavna žalba je specifičan pravni lek za zaštitu ljudskih prava koji je uveden Ustavom SRJ iz 1992. godine, a postoji i u Ustavu Crne Gore. Ustavna žalba se podnosi Saveznom ustavnom sudu (Ustavnom sudu Crne Gore) zbog povrede ,,pojedinačnim aktom ili radnjom sloboda i prava čoveka i građanina utvrđenih ovim Ustavom" (čl. 124, st. 1, tač. 6 Ustava SRJ; čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Za povrede ljudskih prava opštim aktima (zakonima, uredbama i sl) nije moguće podneti ustavnu žalbu, čak ni ako ti akti samim svojim postojanjem neposredno krše ustavom garantovana ljudska prava. Jedina

mogućnost da se oni napadnu jeste da se podnese inicijativa za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti, koju ustavni sud nije obavezan da prihvati (čl. 127 Ustava SRJ).

Ljudska prava ,,utvrđena" Ustavom SRJ koja se mogu ustavnom žalbom zaštiti nabrojana su u članovima 19 do 66 Ustava. U ta prava spadaju i ljudska prava koja garantuju međunarodni ugovori koje je SRJ ratifikovala ili koja po članu 10 Ustava SRJ ,,priznaje i jamči" na osnovu međunarodnog prava a po članu 16 predstavljaju, kao opšteprihvaćena međunarodnopravna pravila, sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka. Ustavna žalba pred Ustavnim sudom Crne Gore je dozvoljena samo kada ,,takva zaštita nije u nadležnosti Saveznog ustavnog suda" (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). Međutim, Ustavni sud Crne Gore nikad u praksi nije razjasnio ovu odredbu i ona se do sada nije pokazala kao prepreka za podnošenje ustavne žalbe.

Ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu mogu podneti samo lica čija su prava povređena, savezni državni organ nadležan za ljudska prava i prava manjina (po svojoj inicijativi ili u ime oštećenog), kao i nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava, u ime lica čije je pravo povređeno (čl. 37 Zakona o Saveznom ustavnom sudu, *Sl. list SRJ*, br. 36/92). Do sada nijedna ustavna žalba nije podneta od strane državnog organa nadležnog za ljudska prava. Što se tiče ovlašćenja nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu u ime pojedinca, Sud ga je tumačio restriktivno, zauzevši stav da nevladine organizacije mogu da podnesu ustavnu žalbu samo na zahtev povređenog lica (rešenja Už. br. 1/95 od 22. februara 1995. i 2/95 od 11. oktobra 1995, *Odluke i rešenja SUS,* 1995, str. 245–246 i 261–262). Ovakvo tumačenje potpuno obesmišljava ovlašćenje nevladinih organizacija da podnesu ustavnu žalbu: one (njihovi advokati) bi u svakom slučaju mogle da podnesu ustavnu žalbu kao punomoćnici lica čija su prava prekršena (čl. 20, st. 1 Zakona o Saveznom ustavnom sudu). Takođe, treba napomenuti da nije predviđeno da podnosilac ustavne žalbe može da ostane anoniman za javnost.

Najviše rasprava je izazvala odredba da se ustavna žalba može podneti samo ,,kada nije obezbeđena druga pravna zaštita" (čl. 128 Ustava SRJ). Iako su neki komentatori zastupali mišljenje da ovu odredbu treba tumačiti tako da je prvo nužno iscrpeti sve redovne pravne lekove (bilo sudske ili neke druge), Savezni ustavni sud je stao na stanovište da je ustavna žalba moguća samo onda kada i formalno, teorijski u datom slučaju nije obezbeđena nikakva pravna zaštita:

> ...protiv konačnog rešenja Republičkog zavoda za tržište rada nezadovoljna strana ima pravo da povede upravni spor pred Vrhovnim sudom Srbije. ...Sud je utvrdio da je podnosiocu ustavne žalbe obezbeđena druga pravna zaštita pred nadležnim redovnim sudom, *koju je i koristio.* ...Iz tih razloga... sud je ...odlučio da ustavnu žalbu odbaci (kurziv naš; rešenje Už. br. 10/95 od 10. maja 1995, *Odluke i rešenja SUS,* 1995, str. 256. Vidi, takođe, rešenja Už. br. 19/95 i 21/95, *ibid,* str. 259 i 265).

Tako je Sud praktično sveo ustavnu žalbu na teoretski pravni lek, jer je u jugoslovenskom pravnom sistemu nominalno obezbeđena pravna zaštita za skoro sve slučajeve kršenja ljudskih prava.

Na sličan način, Ustav Crne Gore predviđa da se ustavna žalba Ustavnom sudu Crne Gore može podneti samo ,,kada nije obezbeđena druga sudska zaštita" (čl. 113, st. 1, tač. 4 Ustava Crne Gore). U praksi Ustavnog suda Crne Gore ova odredba se tumačila na isti način kao na saveznom nivou — ustavna žalba je predviđena samo kada uopšte nema sudske zaštite, a ne kada su iscrpljeni sudski pravni lekovi (vidi, na primer, rešenje Ustavnog suda Crne Gore U. br. 62/94 od 15. septembra 1994).

Treba naglasiti da Savezni ustavni sud i Ustavni sud Crne Gore uopšte ne razmatraju da li je neki oblik pravne zaštite delotvoran ili ne. Važno je samo da je zakonom predviđen put pravne zaštite, pa makar samo i na papiru. U jednom slučaju pred Saveznim ustavnim sudom, odbačena je ustavna žalba na ćutanje državnih organa u prvom stepenu i po prigovoru, u postupku izdavanja odobrenja za zaključenje ugovora o nepokretnosti (vidi I.4.11.3). Prema mišljenju suda, posto-

jala je pravna zaštita, odnosno prigovor drugostepenom organu, iako je zbog ćutanja ovog organa ustavna žalba i podneta (vidi rešenje U. br. 21/95, *Odluke i rešenja SUS,* 1995, str. 265).

3. Ograničenja i derogacija ljudskih prava

Član 4. PGP:

1. U slučaju da izuzetna opšta opasnost ugrozi opstanak nacije i da je to objavljeno službenim aktom, države članice ovog pakta mogu da preduzmu, u onom strogom obimu u kojem to stanje zahteva, mere koje odstupaju od obaveza predviđenih ovim paktom, pod uslovom da te mere ne budu u nesaglasnosti s ostalim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da nemaju za posledicu diskriminaciju zasnovanu samo na rasi, boji, polu, jeziku, veri ili socijalnom poreklu.

2. Prethodna odredba ne dopušta nikakvo odstupanje od članova 6, 7, 8 (tač. 1 i 2), 11, 15, 16 i 18 ovog pakta.

3. Države članice ovog pakta koje se koriste pravom odstupanja moraju odmah da preko generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, saopšte ostalim državama članicama odredbe od kojih su odstupile, kao i razloge ovog odstupanja. One će istim putem ponovo obavestiti o tome kada budu prestale s ovim odstupanjima.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

3.1. Opšta i fakultativna ograničenja

3.1.1. Opšta ograničenja

Opšti osnov za ograničenje ljudskih prava prema jugoslovenskim ustavima su poštovanje sloboda i prava drugih (čl. 9, st. 4 Ustava SRJ; čl. 11 Ustava Srbije; čl. 16, st 2. Ustava Crne Gore) i zabrana

zloupotrebe prava (čl. 67, st. 3 Ustava SRJ; čl. 12, st. 3 Ustava Srbije; čl. 16, st. 3 Ustava Crne Gore). Ustavne odredbe ne razrađuju detaljnije ova dva opšta osnova za ograničenje.

Svi jugoslovenski ustavi imaju sličnu opštu odredbu koja reguliše ,,ostvarivanje" ljudskih prava (Ustav SRJ čl. 67, st. 2; Ustav Srbije čl. 12, st. 1 i 2; Ustav Crne Gore čl. 12, st. 1, tač. 1). Prema članu 67, st. 2 Ustava SRJ način ostvarivanja pojedinih sloboda i prava čoveka može se zakonom propisati u dva slučaja: 1) kada je to ustavom predviđeno, i 2) kada je to neophodno za njihovo ostvarivanje. U prvom slučaju, sam ustav određuje da se zakonom propisuje način ostvarenja pojedinih prava. To ne mora nužno da znači ograničenje prava, iako činjenica da ustav ostavlja zakonu da razradi ostvarenje nekog prava stvara mogućnost izvesnog sužavanja polja primene tog prava (vidi, na primer, u pogledu ,,prigovora savesti" — I.4.7). Iako ustav ne govori o ograničenjima nego o ,,načinu ostvarivanja" može se reći da ova odredba u određenoj meri obuhvata inherentna ograničenja (ograničenja *per definitionem*) koja odgovaraju prirodi prava. Drugo, ovom odredbom se priznaje da određena prava nisu neposredno sprovodiva i da sam ustav na to može izričito da ukaže kada određuje da se način njihovog sprovođenja određuje zakonom.

U drugom slučaju, zakonom se može odrediti način sprovođenja ljudskih prava *ako je to neophodno za njihovo ostvarivanje*. Ova odredba takođe govori o ljudskim pravima koja nisu neposredno sprovodiva i ostavlja mogućnost parlamentu da zakonom odredi način njihovog ostvarivanja. Međutim, za razliku od prethodnog slučaja, ovde ustav ne određuje koja su prava neposredno sprovodiva a koja nisu, već se ta ocena ostavlja parlamentu. Time se stvara mogućnost zloupotrebe i zakonskog ograničavanja neposredno sprovodivih prava. Do sada, ni u praksi parlamenta ni u praksi sudova nije dato bliže tumačenje o tome koja su prava neposredno sprovodiva, a koja nisu. Treba dodati da ova odredba može doći u suprotnost s odredbom člana 67, st. 1 koja podvlači da se slobode i prava ostvaruju ,,na osnovu Ustava".

3.1.2. Fakultativna ograničenja

Ustavi predviđaju i tzv. fakultativna ograničenja koja sami utvrđuju. Ustav Srbije izričito pominje da je ljudska prava moguće ograničiti i onda kada je to ,,ustavom utvrđeno" (čl. 11 Ustava Srbije). Iako ustavi SRJ i Crne Gore nemaju ovakvu izričitu odredbu o mogućnosti ustavnog ograničenja ljudskih prava, oni propisuju posebna ograničenja određenih ljudskih prava onim odredbama u kojima se o tim pravima govori. Na primer, Ustav SRJ sadrži odredbu prema kojoj se sloboda mirnog okupljanja odlukom nadležnog organa može ograničiti ,,radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine" (čl. 40, st. 2), kao i da se sloboda kretanja može ograničiti saveznim zakonom ,,ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ" (čl. 30, st. 2). Može se ovome dodati da se u praksi često dešava da se nove osnove ograničenja uvode podzakonskim aktima, od kojih se neki i ne objavljuju u *Službenom listu* (vidi, na primer, u vezi sa slobodom informisanja — III.1.2.5).

Treba takođe konstatovati da jugoslovenski pravni sistem ne prihvata primenu principa proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava, koji se ne pojavljuje ni u sudskoj praksi. Jugoslovenski pravnici nemaju običaj da kod ograničenja ljudskih prava traže balans između opšteg (javnog) interesa koji opravdava ograničenje i interesa koji stoji iza pojedinog ljudskog prava.

3.2. Odstupanja (derogacije) u vreme ,,izvanredne opšte javne opasnosti''

3.2.1. Opšte

Ustavi SRJ i Srbije predviđaju odstupanje od pojedinih zagarantovanih ljudskih prava u vreme ratnog stanja. Ustavi za odstupanje (suspenziju, derogaciju) donekle nespretno koriste izraz ograničenje, što može da dovede do zabune. Ustav Crne Gore ne predviđa da se

njime zagarantovana ljudska prava mogu derogirati u vanrednim prilikama.

Uočljiv je i nesklad između Ustava SRJ i Ustava Srbije, jer se postavlja pitanje kako se na osnovu Ustava Srbije uopšte mogu neka prava derogirati, kada je prema Ustavu SRJ proglašenje ratnog stanja u isključivoj nadležnosti Savezne skupštine ili vlade (čl. 77, st. 1, tač. 7, čl. 78, i čl. 99, st. 1, tač. 10). Uz to, pošto Ustav SRJ sadrži kompletnu listu ljudskih prava, derogacija ljudskih prava iz srpskog ustava ne bi imala nikakvog smisla jer bi građanima ionako ta prava bila garantovana saveznim ustavom, na šta republički organi ne mogu da utiču. Međutim, treba imati u vidu da je srpski ustav pisan kao ustav nezavisne države i da postoje veliki problemi u primeni saveznog ustava, što uvek ostavlja mogućnost da srpski ustav bude upotrebljen kao pravni osnov za odstupanje od ljudskih prava u doba ratnog stanja.

3.2.2. Derogacije u vreme ratnog stanja

Prema Ustavu SRJ, Savezna skupština proglašava ratno stanje, stanje neposredne ratne opasnosti i vanredno stanje (čl. 78, st. 3), a kada Savezna skupština nije u mogućnosti da se sastane to čini Savezna vlada uz pribavljeno mišljenje predsednika SRJ i predsednika skupštinskih veća (čl. 99, st. 1, tač. 11). Ako Savezna skupština ne može da se sastane, Savezna vlada je ovlašćena i da donosi akte o pitanjima iz nadležnosti Savezne skupštine, po istoj proceduri, s tim što samo za vreme ratnog stanja (a ne za vreme neposredne ratne opasnosti ili vanrednog stanja) vlada može da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava.

> Aktima donetim za vreme ratnog stanja, mogu se, dok to stanje traje, ograničiti pojedine slobode i prava čoveka i građanina, osim onih u članovima 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 35. i 43. ovog ustava. Savezna vlada dužna je ove akte podneti na potvrdu Saveznoj skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sastane. (Ustav SRJ čl. 99, st. 11)

Iz ove odredbe proizilazi da je i Savezna skupština, ako je u mogućnosti da zaseda, umesto vlade nadležna da donosi akte kojima se derogiraju pojedina ljudska prava za vreme ratnog stanja.

Ustav Srbije sadrži slična rešenja, ali prema njemu predsednik Srbije ima pravo da, kada Narodna skupština ne može da se sastane, proglasi ratno stanje uz pribavljeno mišljenje predsednika vlade (čl. 83, st. 1, tač. 6 Ustava Srbije). Predsednik Srbije samostalno ili na predlog vlade može za vreme ratnog stanja da donosi akte kojima se ograničavaju pojedina ljudska prava, koje podnosi Narodnoj skupštini na odobrenje onda kada ona bude u mogućnosti da se sastane (*id*. tač. 7). Izgleda da je u ovom pogledu Ustav Srbije u neskladu sa saveznim ustavom pošto je proglašenje ratnog stanja, neposredne ratne opasnosti i vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije.

To što oba ustava predviđaju da se akti kojima se derogiraju određena ljudska prava moraju podneti saveznoj odnosno republičkoj skupštini čim budu u mogućnosti da se sastanu, u skladu je sa standardima OEBS u ovoj oblasti (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).[11]

Odstupanje od pojedinih ljudskih prava za vreme ratnog stanja, prema saveznom i srpskom ustavu, u skladu je s obavezom iz člana 4 PGP da do derogacije može doći kada ,,opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost". Međutim odredbe ovih ustava su liberalnije jer ograničavaju mogućnost derogacije samo na ratno stanje, za razliku od PGP koji dozvoljava derogaciju i u drugim vanrednim situacijama. Iz ustava proizlazi da ratno stanje mora biti zvanično proglašeno, što je u skladu s PGP.

Ni Ustav SRJ, ni Ustav Srbije ne predviđaju da mere odstupanja u vreme ratnog stanja moraju da budu proporcionalne opasnosti koja preti državi, odnosno da budu ,,u obimu strogo određenom zahtevima situacije" (čl. 4 PGP; *Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, st. 28.7). Pošto jugoslovenski pravni sistem ne prihvata princip proporcionalnosti u vezi s ograničenjem ljudskih prava, ovaj

11 Vidi takođe Pariske minimalne standarde o normama ljudskih prava u vanrednom stanju, Odsek A, st. 2, *The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency*, 1984; ILA, *Report of the Sixty-First Conference Held at Paris*, London, 1985; 79 AJIL 1072 (1991).

nedostatak pruža mogućnost saveznim ili republičkim vlastima da iskoriste ratno stanje za potpunu suspenziju pojedinih ljudskih prava, bez obzira da li bi to bilo opravdano i vezano za opasnost koja preti državi.

Ustav Srbije ne sadrži odredbu koja bi određivala prava od kojih nema odstupanja u vreme ratnog stanja, što može dovesti do kršenja člana 4 st. 1 i 2 PGP. Priznaje se diskreciono pravo predsednika republike u ovom pogledu (čl. 83, tač. 7). Prema tome, po srpskom ustavu se u doba ratnog stanja može odstupiti od svih prava.

Savezni ustav predviđa da u doba ratnog stanja nema odstupanja od određenih prava, ali prava koja on štiti od derogacije (čl. 99) ne odgovaraju u potpunosti pravima navedenim u PGP. U skladu s PGP, savezni ustav predviđa da mere derogacije ne smeju da predstavljaju odstupanje od zabrane diskriminacije na osnovu rase, pola, jezika, veroispovesti ili društvenog porekla. Savezni ustav predviđa zabranu diskriminacije i po dodatnim osnovima i navodi političko ili drugo uverenje, obrazovanje, imovinsko stanje i druga lična svojstva (čl. 20). Dalje, nije dozvoljeno odstupanje u odnosu na zabranu mučenja (čl. 22, st. 1 i čl. 25), princip legaliteta u krivičnom pravu (čl. 27) i slobodu savesti (čl. 35 i 43).

Međutim, najveći nedostatak saveznog ustava je u tome što se uopšte ne govori o zabrani derogacije prava na život (čl. 6 PGP, čl. 21 Ustava SRJ), koje nije ni pomenuto među pravima od kojih nema odstupanja! Takođe, nije predviđeno da se ne može odstupiti od zabrane ropstva i držanja u ropskom položaju (čl. 8 PGP), zabrane zatvaranja zbog neizvršenja ugovorne obaveze (čl. 11 PGP), niti od prava na priznanje pravne ličnosti (čl. 16 PGP), pošto ova prava nisu izričito garantovana Ustavom SRJ. Ali, savezni ustav prihvata, za razliku od PGP, još neka prava od kojih ne može biti odstupanja kao što su: pravo na nepovredivost privatnosti, ličnih prava, kao i pravo na lično dostojanstvo i sigurnost (čl. 22), pravo na jednaku zaštitu prava, uključujući i pravo na žalbu (čl. 26), ***ne bis in idem*** (čl. 28), pravo na fer suđenje (čl. 29) i slobodu izražavanja mišljenja (čl. 35).

3.2.3. Vanredno stanje

Ustav SRJ ne predviđa da se ljudska prava mogu derogirati u vreme vanrednog stanja ili neposredne ratne opasnosti. Ustav Srbije takođe ne govori o tome da se ljudska prava mogu derogirati u bilo kojim okolnostima osim ratnog stanja. Međutim, republički Zakon o vanrednom stanju (*Sl. glasnik RS*, br. 19/1991–636) predviđa da predsednik Srbije, koji na predlog vlade proglašava vanredno stanje, može da donosi naredbe i druge akte za otklanjanje tog stanja kojima se može: ,,utvrditi radna obaveza; ograničiti sloboda kretanja i nastanjivanja; ograničiti pravo na štrajk, ograničiti sloboda zbora i drugog okupljanja; ograničiti sloboda političkog, sindikalnog i drugog delovanja" (čl. 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju).

Kao što je već rečeno, Ustav Srbije izričito predviđa da za vreme ratnog stanja predsednik može da donosi akte kojima se ograničavaju prava i slobode (čl. 83, tač. 7 Ustava). Nasuprot tome, za vreme vanrednog stanja on može donositi akte ,,za preduzimanje mera koje takve okolnosti vanredno stanje iziskuju, u skladu s Ustavom i zakonom". Ograničenja ljudskih prava se ne pominju. Ako je za ograničenje ljudskih prava u vreme najveće opasnosti po zemlju — ratnog stanja — trebalo izričito ustavno ovlašćenje, onda se nedostatak takvog ovlašćenja u okolnostima manje opasnosti — vanrednog stanja — ne može tumačiti kao odobrenje za donošenje odluka o ograničavanju ljudskih prava. U tom smislu je odredba člana 6, st. 1 Zakona o vanrednom stanju verovatno neustavna. Zakon o vanrednom stanju je protivan Ustavu Srbije, koji je, kao što je već napomenuto, u tom delu protivan Ustavu SRJ prema kome je proglašenje vanrednog stanja u isključivoj nadležnosti federacije.

Derogacije prava prema srpskom Zakonu o vanrednom stanju ne podležu ratifikaciji parlamenta što nije u skladu sa standardima OEBS (*Dokument moskovskog sastanka KEBS o ljudskoj dimenziji*, 1991, st. 28.2).

Za razliku od ograničenja ljudskih prava u doba ratnog stanja, za vreme vanrednog stanja, prema Ustavu Srbije, preduzimaju se mere ,,koje takve okolnosti iziskuju" (čl. 83, st. 8 Ustava Srbije). Uz to,

Zakon o vanrednom stanju uvodi neku vrstu proporcionalnosti — cilj mera usvojenih u doba vanrednog stanja je da se ,,u što kraćem roku i *sa što manje štetnih posledica*, obezbedi otklanjanje vanrednog stanja" (kurziv naš; čl. 5, st. 2 Zakona). Lista prava koja se mogu ograničiti u doba vanrednog stanja je u skladu sa čl. 4, st. 2 PGP.

3.2.4. Ograničenja ljudskih prava za vreme ratnog stanja u SRJ 1999. godine

Neposredno po početku vazdušne intervencije NATO u Jugoslaviji 24. marta 1999, vlada SRJ je proglasila ratno stanje. (*Sl. list SRJ*, br. 15/1999). Prethodnog dana je već bilo uvedeno stanje neposredne ratne opasnosti (*Sl. list SRJ*, br. 14/1999). Tokom trajanja ratnog stanja na saveznom i republičkom nivou donet je niz propisa kojima se derogiraju ustavom garantovana ljudska prava i slobode. Između ostalog, derogirano je pravo na slobodu — uvođenjem produženog policijskog pritvora i internacije, pravo privatnosti — davanjem ovlašćenja policiji da vrši pretres stana i otvara poštu i bez sudskog naloga, sloboda izražavanja — uvođenjem cenzure, kao i sloboda zbora i sloboda kretanja. Neprijateljstva su prestala 8. juna 1999. Savezna skupština je 26. juna ukinula ratno stanje i potvrdila, a zatim i ukinula, sve mere koje je za vreme njegovog trajanja donela Savezna vlada (*Sl. list SRJ*, br. 44/1999). U Srbiji, mere uvedene za vreme ratnog stanja potvrđene su i ukinute 16. jula 1999, (*Sl. glasnik RS*, br. 33/1999–530). U Crnoj Gori nisu donošene mere kojima se derogiraju ljudska prava.

Treba istaći da su u najvećem broju slučajeva ljudska prava za vreme ratnog stanja derogirana putem uredbi koje je donosio predsednik Srbije. On je ove mere donosio na osnovu ovlašćenja koja mu Ustav RS daje u vreme ratnog stanja a koja su suprotna saveznom ustavu (vidi I.3.2.2). Prema Ustavu SRJ, prava koja savezni ustav garantuje mogu da derogiraju samo Savezna skupština ili Savezna vlada ako skupština ne može da se sastane. Dakle, nesumnjivo je da, pravno gledajući, predsednik Srbije svojim aktima ne bi mogao da derogira u vreme ratnog stanja saveznim ustavom garantovana prava koja važe na celoj teritoriji SRJ. Međutim, činjenica da je većina mera

kojima su bila ograničena ljudska prava doneta na republičkom nivou, i to uz grubo kršenje saveznog ustava, ne ukazuje samo na stepen nepoštovanja principa vladavine prava u SRJ. Ona takođe ilustruje kako funkcioniše savezni ustav i u kojoj meri su njegove garancije više teoretske nego stvarne. Tako se, na žalost, obistinilo predviđanje iz prošlogodišnjeg izveštaja Beogradskog centra za ljudska prava da:

> ...treba imati u vidu da je srpski ustav pisan kao ustav nezavisne države i da postoje veliki problemi u primeni saveznog ustava, što uvek ostavlja mogućnost da srpski ustav bude upotrebljen kao pravni osnov za odstupanje od ljudskih prava u doba ratnog stanja (vidi I.3.2.1).

Mere donete za vreme ratnog stanja treba posmatrati i sa stanovišta PGP i sa stanovišta Ustava SRJ. U pogledu procedure koju predviđa Ustav SRJ, treba istaći da su i Savezna vlada i Savezna skupština prekršile izričitu odredbu člana 99, st. 11 kojom je propisano da Savezna vlada ima obavezu da akte koje je donela za vreme ratnog stanja podnese na potvrdu Skupštini ,,čim ona bude u mogućnosti da se sastane." Naime, oba veća Savezne skupštine su održala sednicu 12. aprila 1999, kada je doneta je Odluka o pristupanju SR Jugoslavije Savezu Rusije i Belorusije.[12] Međutim, o pitanju mera donetih za vreme ratnog stanja nije ni raspravljano!

Što se tiče PGP, prema članu 4, države mogu da derogiraju prava garantovana Paktom u vreme ,,izuzetne opšte opasnosti koja ugrozi opstanak nacije". Sukob između NATO i Jugoslavije je nesumnjivo potpadao pod ovu kategoriju. Prema PGP, takva ,,opasnost" mora da bude objavljena ,,službenim aktom", što je i učinjeno odlukama o proglašenju neposredne ratne opasnosti i ratnog stanja.

Država takođe ima obavezu da o uvođenju mera derogacije i o njihovom prestanku obavesti druge države ugovornice PGP, preko generalnog sekretara UN. SRJ nije uputila obaveštenje generalnom sekretaru o tome da je preduzela mere derogacije niti da ih je ukinula,

12 *Sl. list SRJ*, br. 25/1999.

čime je prekršila svoju izričitu obavezu na osnovu PGP.[13] Država koja propusti da obavesti o derogaciji, ne bi imala pravo da se na nju poziva u postupcima međunarodnog nadzora, na primer pred Komitetom za ljudska prava.[14] Tako bi se sve mere uvedene za vreme ratnog stanja u SRJ mogle posmatrati ne kao derogacija, nego kao uobičajeno ograničenje prava garantovanih PGP, što bi imalo za rezultat niz prekršaja međunarodnih obaveza SRJ.

PGP dalje propisuje da mere kojima se derogiraju prava garantovana ovim ugovorom mogu da budu preduzete samo ,,u onom strogom obimu u kojem to izuzetna opšta opasnost zahteva", tj. moraju da budu proporcionalne. Takođe, mere derogacije ne smeju da budu u nesaglasnosti sa ostalim međunarodnim obavezama države i ne smeju da imaju za posledicu nedozvoljenu diskriminaciju. Takođe, PGP propisuje da se određena prava ne mogu derogirati ni pod kojim uslovima. Ispunjenost ovih zahteva iz člana 4 PGP je ispitana u vezi sa svakom merom pojedinačno, u poglavlju koji se posebno bavi intervencijom NATO i stanjem ljudskih prava za vreme njenog trajanja. Opšti zaključak je da su preduzete mere derogacije mahom bile preširoke, kao i da nisu obezbeđivale delotvorna sredstva zaštite protiv zloupotreba. (vidi III.1.2).

Međutim, čak i bez ulaženja u suštinu mera derogacije koje su donete u SRJ za vreme ratnog stanja, može se zaključiti da one već na prvi pogled stoje u suprotnosti s Ustavom SRJ, kao i međunarodnim obavezama koje SRJ ima na osnovu PGP. Većinu mera kojima su ljudska prava derogirana doneo je predsednik Srbije, grubo kršeći

13 Profesor Rodoljub Etinski, pravni savetnik Saveznog ministarstva inostranih poslova, potvrdio je u razgovoru s predstavnikom Beogradskog centra za ljudska prava vođenom 10. novembra 1999, da SRJ nije uputila obaveštenje generalnom sekretaru UN povodom mera derogacije. Podaci UN o statusu SRJ u pogledu PGP takođe ne sadrže podatke o tome da je bilo derogacije. Vidi www.unhcr.c/tbs/doc.nsf. Kada je 1989. i 1990. godine tadašnja SFRJ derogirala pojedina ljudska prava u vezi s nemirima na Kosovu, generalni sekretar UN je bio obavešten. Za tekst obaveštenja vidi Manfred Nowak, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights — CCPR Commentary*, Kehl am Rhein, 1993, str. 813.

14 Vidi npr. raspravu Komiteta za ljudska prava povodom izveštaja Šri Lanke (izlaganje g. Opsala (*Opsahl*)), UN dok. CCPR/C/SR.473 (1983).

savezni ustav. Savezni organi takođe su prekršili savezni ustav, jer se Savezna skupština sastala, a da nije potvrdila mere koje je donela Savezna vlada, nego se bavila drugim pitanjima. Konačno, vlasti SRJ su prekršile PGP jer nisu obavestile generalnog sekretara UN o merama derogacije koje su preduzele.

4. POSEBNA PRAVA

4.1. Zabrana diskriminacije

Član 2, st. 1 PGP:

> Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju i garantuju svim licima koja se nalaze na njihovoj teritoriji i koja potpadaju pod njihovu nadležnost, prava priznata ovim paktom bez obzira naročito na rasu, boju, pol, jezik, veru, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje, rođenje ili svaku drugu okolnost.

Član 26. PGP:

> Sva su lica jednaka pred zakonom i imaju pravo bez ikakve diskriminacije na podjednaku zaštitu zakona. U tom smislu, zakon mora da zabranjuje svaku diskriminaciju i da obezbedi svim licima podjednaku i uspešnu zaštitu protiv svake diskriminacije, naročito u pogledu rase, boje, pola, jezika, vere, političkog ili drugog ubeđenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovnog stanja, rođenja ili svakog drugog stanja.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.1.1. Opšte

U pogledu zabrane diskriminacije, SR Jugoslaviju obavezuju, osim odredaba PGP, i Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije protiv

žena, Konvencija MOR br. 11 o zapošljavanju i izboru zanimanja, kao i Konvencija UNESKO protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja.

Ustavi SRJ (čl. 20), Srbije (čl. 13) i Crne Gore (čl. 15) sadrže odredbe o zabrani diskriminacije. Zabranu diskriminacije najkompletnije reguliše Ustav SRJ (čl. 20):

> Građani su jednaki bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, polu, jezik, veru, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje i drugo lično svojstvo.
>
> Svi su pred zakonom jednaki.
>
> Svako je dužan da poštuje slobode i prava drugih i odgovoran je za to.

Ova odredba se bitno razlikuje po svom obuhvatu od obaveze koju SRJ ima prema članu 26 PGP. S jedne strane, Ustav SRJ, na isti način kao prvi deo člana 26 PGP, garantuje da su svi jednaki ,,pred zakonom" (*before the law*; *devant la loi*), što znači da jemči da se postojeći zakoni prema svima primenjuju na jednak način. Međutim, Ustav SRJ, kao i republički ustavi, samo građanima garantuje pravo na ,,podjednaku zaštitu zakona", koje takođe proističe iz člana 26 PGP (*equal protection of the law*; *une égale protection de la loi*). Pravo na podjednaku zaštitu zakona podrazumeva dve vrste obaveza: zabranu diskriminacije putem zakona i drugih propisa i obavezu da se zakonom garantuje jednaka i delotvorna zaštita protiv svake diskriminacije. Bukvalno tumačenje st. 1, člana 20 Ustava SRJ dovodi do zaključka da se lica, koja se kao stranci, izbeglice i apatridi nalaze na teritoriji Jugoslavije, mogu podvrgnuti diskriminaciji putem zakona. Ovde treba imati u vidu i odredbu Ustava SRJ koja govori o tome da ,,stranac u SRJ ima slobode, prava i dužnosti utvrđene Ustavom, saveznim zakonom i međunarodnim ugovorima" (čl. 66, st. 1), što znači da stranci u SRJ mogu da se pozivaju na zaštitu od diskriminacije jedino na osnovu odredbi PGP i drugih međunarodnih ugovora koji obavezuju SRJ. Iako međunarodni ugovori o ljudskim pravima, prema članu 16 Ustava, imaju u SRJ veću pravnu snagu od zakona, jugoslovenski sudovi nemaju običaj da u svojim odlukama uzimaju u obzir međunarodne

ugovore, posebno one o ljudskim pravima, te bi ustavna zaštita protiv diskriminacije morala biti konkretnije regulisana.

Karakter diskriminacije u članu 20 Ustava SRJ formulisan je kao u međunarodnim instrumentima. Ustav SRJ kao oblik diskriminacije navodi i ,,drugo lično svojstvo", i na taj način, kao i PGP i EKPS, ostavlja mogućnost zabrane diskriminacije u drugim oblicima koji nisu izričito navedeni. Standard ,,lično svojstvo" predstavlja u stvari zamenu za izraz ,,status" korišćen u PGP i EKPS.

Ustav Crne Gore u pogledu definisanja zabrane diskriminacije sadrži jedno originalno rešenje (čl. 15) i, za razliku od drugih međunarodnih ili domaćih akata, ne navodi izričito posebne oblike diskriminacije:

> Građani su slobodni i jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo.
>
> Svi su pred zakonom jednaki.

Činjenica da Ustav Crne Gore ne navodi uobičajene osnove diskriminacije, već zabranjuje pravljenje razlike prema bilo kakvoj ,,posebnosti ili ličnom svojstvu" može otvoriti put za šire tumačenje diskriminacije, koje bi uz tradicionalne, uključilo i neku novu mogućnost pojave novih oblika diskriminacije. Ustavni sud Crne Gore do sada nije imao prilike da odredi svoje tumačenje ove odredbe.

Ustav Srbije (čl. 13) sadrži odredbu o zabrani diskriminacije koja glasi:

> Građani su jednaki u pravima i dužnostima i imaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima bez obzira na rasu, pol, rođenje, jezik, nacionalnu pripadnost, veroispovest, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje ili koje lično svojstvo.

Ustav Srbije ne sadrži odredbu o jednakosti svih pred zakonom, što je nesumnjivo veliki propust. Takođe, u njemu se govori samo o ,,građanima". Konačno, diskriminacija je zabranjena samo onda kada potiče od državnih i drugih organa. To može da znači da po Ustavu Srbije država nema ustavnu obavezu da sprečava diskriminaciju onda

kada se kao njeni nosioci pojavljuju drugi društveni subjekti. Ovo može imati značajnog efekta u vezi s diskriminacijom u zapošljavanju (vidi Konvenciju MOR br. 111).

Ipak, prema jugoslovenskim krivičnim zakonima svi oblici diskriminacije prema građanima su krivično delo, a kažnjiva je i diskriminacija u upotrebi jezika i pisma (čl. 60 i 61 KZ Srbije; čl. 43 KZ Crne Gore; čl. 154 KZ SRJ). Tako, prema članu 60 KZ Srbije:

> Ko na osnovu razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, političkom ili drugom ubeđenju, etničkoj pripadnosti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju, uskrati ili ograniči prava građana utvrđena ustavom, zakonom ili drugim propisom ili opštim aktom ili ratifikovanim međunarodnim ugovorom, ili ko na osnovu ove razlike daje građanima povlastice ili pogodnosti, kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina.

Proglašavanjem diskriminacije za krivično delo ispunjena je obaveza iz člana 2 st. 1(a) Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, prema kojoj sve države ugovornice treba da ,,zabrane rasnu diskriminaciju koju sprovode lica, grupe ili organizacije". Takođe, KZ SRJ, u saglasnosti sa članom 4 Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, zabranjuje izazivanje rasne mržnje i netrpeljivosti (čl. 134 KZ SRJ; vidi I.4.8.5).

4.1.2. Primeri diskriminacije u jugoslovenskim zakonima

4.1.2.1. Promet nepokretnosti. — Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti (*Sl. glasnik SRS*, br. 42/1989) pretrpeo je od stupanja na snagu do danas najoštrije kritike zbog svojih diskriminatorskih odredbi pošto ograničava pravo na mirno uživanje imovine. Glavni cilj donošenja ovog zakona bio je da se očuva etnička ravnoteža i spreči da pripadnici manjinske etničke grupe na određenom delu državne teritorije Srbije otuđuju svoju imovinu i iseljavaju se pod pritiskom. Njegovu diskriminatorsku prirodu posebno potvrđuje činjenica da se taj zakon ne primenjuje u Vojvodini (čl. 1), u kojoj takođe živi izrazito etnički mešano stanovništvo. Glavni razlog njegovog do-

nošenja bilo je pre svega sprečavanje iseljavanja Srba s Kosova, a ne očuvanje etničke ravnoteže u odnosu na sve etničke grupe koje žive na njemu. Zakon je predvideo i kažnjavanje u slučaju zaključenja ugovora o raspolaganju imovinom bez odobrenja vlasti, s tim što se kažnjavaju samo kupci, a to su u praksi većinom Albanci, a ne i prodavci, koji su uglavnom Srbi (vidi opširnije I.4.11). Primena ovog zakona ukinuta je za teritoriju Kosova i Metohije Uredbom UMNIK, br. 10 od 13. oktobra 1999.

4.1.2.2. Neka krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala. — Na osnovu postojećeg krivičnog zakonodavstva krivično delo silovanja postoji samo onda kada je pasivni subjekt žena koja nije u braku s učiniocem krivičnog dela (čl. 103 KZ Srbije; čl. 86 KZ Crne Gore). Krivični zakoni ne govore o kažnjavaju silovanja žena od strane muževa. Ovo važi i za krivična dela prinude na obljubu i obljube nad nemoćnim licem (čl. 104 i 105 KZ Srbije; čl. 87 i 88 KZ Crne Gore). Time se polazeći od bračnog statusa dolazi do diskriminacije među ženama.

Kod svih ovih krivičnih dela (osim silovanja gde je žrtva uvek žena) muškarci mogu biti žrtve samo ako se nad njima vrši protivprirodni blud, što implicira homoseksualni odnos. Postoji krivično delo protivprirodnog bluda, koje ustvari inkriminiše homoseksualno silovanje (čl. 110, st. 1 KZ Srbije; čl. 91 KZ Crne Gore). Međutim, krivični zakoni jednostavno ne inkriminišu situaciju u kojoj je muškarac žrtva a žena učinilac silovanja, prinude na obljubu, obljube nad nemoćnim licem, kao i (samo u KZ Srbije, čl. 107) obljube zloupotrebom službenog položaja.

4.1.2.3. Izbeglice i državljanstvo. — Položaj i prava izbeglica u SRJ regulisani su relevantnim međunarodnim dokumentima, pre svega Konvencijom o statusu izbeglica iz 1951. i Protokolom o statusu izbeglica iz 1967. godine. U ovoj oblasti propise su donele i Srbija (Zakon o izbeglicama Srbije, *Sl. glasnik Srbije*, br. 18/1992–593) i Crna Gora (Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/1992–637). Ovi propisi su doživeli mnogo kritike jer neopravdano sužavaju pojam i prava izbeglica. Prema Zakonu o izbeglicama Srbije (čl. 1) izbeglice su:

> Srbi i građani drugih nacionalnosti koji su usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkog uverenja bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije.

Da je reč o jednom diskriminatorskom zakonu potvrđuje činjenica da njegov tekst počinje rečima ,,Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti". Time se izdvajaju pripadnici srpskog naroda od ostalih izbeglica, mada njihov pravni i socijalni status mora da bude istovetan. Osim toga, Zakon se odnosi samo na izbeglice s teritorije bivše SFRJ, koji su progonjeni od strane vlasti bivših jugoslovenskih republika, te nije jasno kako bi se mogao primenjivati na izbeglice iz drugih zemalja, van teritorije bivše SFRJ. S tim u vezi posebno je važno istaći da srpske vlasti u praksi uvek primenjuju Zakon o izbeglicama, a da se Konvencija o statusu izbeglica uopšte ne primenjuje direktno kao i da se vlasti na nju izuzetno retko pozivaju.

Problem diskriminacije u vezi s izbeglicama se javlja i povodom Zakona o državljanstvu (*Sl. list SRJ*, br. 33/1996; vidi opširnije I.4.15). Prema odredbama ovog zakona, svi državljani bivše SFRJ koji su imali prijavljeno prebivalište na teritoriji SRJ na dan 27. aprila 1992. — uključujući i mnoge izbeglice koje su dobile prebivalište u SRJ do tog datuma — mogu na osnovu zahteva, ukoliko nemaju drugo državljanstvo, da steknu jugoslovensko državljanstvo (čl. 47). Međutim, lica koja su na teritoriju SRJ izbegla posle 27. aprila 1992. mogu dobiti jugoslovensko državljanstvo samo na bazi diskrecione odluke Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova, koje ceni ,,opravdanost razloga u podnetom zahtevu" i vodi računa o ,,interesima bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije" (čl. 48). Na taj način su izbeglice koje su našle utočište na teritoriji SRJ posle 27. aprila 1992. neopravdano stavljene u nepovoljniji položaj u pogledu sticanja jugoslovenskog državljanstva u odnosu na lica koja su izbegla pre tog datuma.

4.2. Pravo na život

Član 6. PGP:

1. Pravo na život je neodvojivo od čovekove ličnosti. Ovo pravo mora da bude zakonom zaštićeno. Niko ne može da bude proizvoljno lišen života.

2. U zemljama gde smrtna kazna nije ukinuta, smrtna presuda se može izreći samo za najteže zločine, shodno zakonodavstvu na snazi u času kada je delo počinjeno i ne može da bude u suprotnosti s odredbama ovog pakta ni s Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Ova kazna se može primeniti samo na osnovu pravnosnažne presude koju je doneo nadležni sud.

3. Kada lišenje života predstavlja zločin genocida, podrazumeva se da nijedna odredba ovog člana ne ovlašćuje državu članicu ovog pakta da odstupi na bilo koji način od bilo koje obaveze preuzete na osnovu odredaba Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

4. Svaki osuđenik na smrt ima pravo da zatraži pomilovanje ili zamenu kazne. Amnestija, pomilovanje ili zamena smrtne kazne mogu se odobriti u svim slučajevima.

5. Smrtna kazna se ne može izreći za zločine koje su počinila lica koja nisu navršila 18 godina i ne može se izvršiti nad bremenitim ženama.

6. Nijedna odredba ovog člana se ne može uzeti kao razlog za odlaganje ili sprečavanje ukidanja smrtne kazne od strane države članice ovog pakta.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.2.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi garantuju neprikosnovenost ljudskog života (čl. 21, st. 1 Ustava SRJ; čl. 14, st. 1 Ustava Srbije; čl. 21, st. 1 Ustava Crne Gore). Upotreba prideva ,,neprikosnoven" služi da se

istakne fundamentalna priroda prava na život. S druge strane, dok Ustav SRJ ne predviđa smrtnu kaznu i određuje da se ona ne može izreći za dela propisana saveznim zakonom (čl. 21, st. 2 Ustava SRJ), ustavi Srbije i Crne Gore dozvoljavaju smrtnu kaznu: ,,Smrtna kazna se može izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike teških krivičnih dela" (čl. 14, st. 2 Ustava Srbije; čl. 21, st. 2 Ustava Crne Gore). To dovodi do paradoksalne situacije da se ne može propisati smrtna kazna za neka od najtežih krivičnih dela koja su u nadležnosti federacije kao što su, na primer, ratni zločin, genocid ili međunarodni terorizam, a može za neke oblike ubistva koji su u nadležnosti republika članica.

S obzirom da PGP zahteva da se ,,smrtna presuda može izreći samo za najteže zločine" (čl. 6, st. 2), formulacija ustava Srbije i Crne Gore, da se smrtna kazna može samo izuzetno propisati i izreći za ,,najteže oblike teških krivičnih dela", u skladu je s međunarodnim standardima.

Ustavi takođe sadrže i garantije u oblasti pravičnog suđenja za krivična dela, među koja spada i načelo *nulla poena sine lege* (čl. 27 Ustava SRJ; čl. 23 Ustava Srbije; čl. 25 i 26 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.5). Ovo je u skladu sa članom 6, st. 2 PGP po kome se smrtna presuda može izreći samo u skladu sa zakonodavstvom na snazi u vreme izvršenja krivičnog dela i po kome ova kazna može biti primenjena samo na osnovu konačne presude koju je doneo nadležni sud.

Država ima specijalne obaveze u pogledu lica koja su lišena slobode ili im je sloboda ograničena. Nepružanje medicinske pomoći, hrane, mučenje ili neuspeh da se spreči samoubistvo lica lišenih slobode mogu da predstavljaju povredu člana 6, st. 1 PGP. U tom smislu jugoslovenski ustavi proklamuju nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, poštovanje ljudskog dostojanstva, kao i zabranu svakog nasilja nad licem lišenim slobode (čl. 25, st. 1 i 2 Ustav SRJ; čl. 28 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore; vidi opširnije I.4.3).

U vezi s pravom na život, države takođe imaju obavezu da preduzmu i aktivne mere za sprečavanje neuhranjenosti, poboljšanja

zdravstvene zaštite i druge mere socijalne politike usmerene na smanjenje smrtnosti i produženje životnog veka (vidi Opšti komentar Komiteta za ljudska prava br. 6/16 od 27. jula 1982). Tako jugoslovenski ustavi proklamuju pravo na zaštitu zdravlja s tim što ,,deca, trudnice i stara lica imaju pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih izvora ako to pravo ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, a druga lica po uslovima utvrđenim zakonom" (čl. 60 Ustava SRJ; čl. 30 Ustava Srbije; čl. 57 Ustava Crne Gore).

Ustav SRJ ne zabranjuje derogaciju od prava na život u slučaju ratne opasnosti, što je u suprotnosti s PGP. Ustav Srbije takođe dopušta derogaciju ljudskih prava u doba ratnog stanja, i pritom uopšte ne pominje da postoje prava koja se ne mogu ograničiti (vidi opširnije I.3.2).

4.2.2. Krivično zakonodavstvo

Krivični zakoni republika članica i federacije sadrže krivična dela kojima se štiti pravo na život, a nadležni javni tužilac ima obavezu da ih goni po službenoj dužnosti. Krivični zakon SRJ i republički krivični zakoni se razlikuju prema oblastima krivičnog zakonodavstva koje regulišu. Tako KZ SRJ propisuje krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, kao što su genocid (čl. 141), ratni zločini (čl. 142–144), protivpravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja (čl. 146) i podsticanje na agresivni rat (čl. 152). Inkriminisanje ovih krivičnih dela je u skladu i s obavezama SRJ prema drugim međunarodnim ugovorima, kao što su Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida i Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata od 1949. i Dodatni Protokoli o međunarodnim i nemeđunarodnim oružanim sukobima od 1977. godine.

Republički krivični zakoni na gotovo identičan način propisuju krivična dela koja su uperena protiv života (čl. 47 KZ Srbije; čl. 30 KZ Crne Gore). Propisana kazna je najmanje pet godina za ubistvo i najmanje deset godina ili smrtna kazna za njegove kvalifikovane oblike.

KZ Srbije u članu 51 st. 1 sankcioniše krivično delo navođenja na samoubistvo i pomaganja u samoubistvu: ,,Ko navede drugog na samoubistvo ili mu pomogne u izvršenju samoubistva, pa ovo bude izvršeno, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina" (isto čl. 34, st. 1 KZ Crne Gore). Iz ovoga proizilazi da jugoslovensko zakonodavstvo ne priznaje ubistvo iz milosrđa (eutanaziju), čak ni kao olakšavajuću okolnost kod pomaganja u samoubistvu. Zanimljivo je napomenuti da je u Kraljevini Jugoslaviji, pre Drugog svetskog rata, postojao privilegovani oblik ubistva — ubistvo iz milosrđa, što znači da je eutanazija bila priznata kao olakšavajuća okolnost.

4.2.3. Pobačaj

Pobačaj je regulisan republičkim zakonima, Zakonom o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/1995–497) i Zakonom o uslovima i postupku prekida trudnoće Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 29/79–458). Prema ovim zakonima prekid trudnoće se može izvršiti samo na zahtev bremenite žene, a Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi Srbije traži i izričitu pismenu saglasnost. Zahtev bremenite žene za prekidom trudnoće je dovoljan uslov do desete nedelje gestacije (čl. 6 srpskog, čl. 2 crnogorskog zakona).

Posle desete nedelje gestacije svaki prekid trudnoće se smatra ,,izuzetnim prekidom trudnoće" i može se izvršiti samo u sledećim slučajevima:

1) radi spasavanja života žene ili otklanjanja teškog narušavanja njenog zdravlja (zdravstveni razlozi);
2) kada postoji mogućnost da se dete rodi s teškim telesnim ili duševnim nedostacima (eugenički razlozi);
3) kada je do začeća došlo izvršenjem krivičnog dela, na primer, silovanjem (socijalni razlozi).

U prvih deset nedelja trudnoće o pobačaju odlučuje lekar, a posle toga, do navršene dvadesete nedelje trudnoće, konzilijum lekara. Posle dvadesete nedelje o prekidu trudnoće odlučuje etički odbor zdravstvene ustanove.

4.2.4. Postupak u vezi sa smrtnom kaznom

Zakon o krivičnom postupku (ZKP, *Sl. list SFRJ*, br. 26/1986–789) predviđa da optuženi za krivična dela za koja se može izreći smrtna kazna, imaju obaveznog branioca. Ako je smrtna kazna izrečena, osuđeni ima pravo na branioca i u postupku po vanrednim pravnim lekovima (čl. 70, st. 2 i 4).

Takođe, ZKP propisuje da se osuđeni na smrtnu kaznu ne može odreći prava na žalbu ili odustati od žalbe (čl. 361, st. 4). U slučaju kada je izrečena ili potvrđena smrtna kazna, predviđena je mogućnost žalbe trećestepenom sudu (to mogu biti vrhovni sudovi republika ili Savezni vrhovni sud, čl. 391, st. 1 ZKP).

Zakoni o pomilovanju obe republike predviđaju da se molba za pomilovanje mora podneti po službenoj dužnosti, ako je sam osuđeni nije podneo (čl. 4, st. 3 Zakona o pomilovanju Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 49/1995 i 50/1995; čl, 5, st. 3 Zakona o pomilovanju Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 16/1995). Na taj način implementirana je obaveza iz člana 6, st. 4 PGP.

U skladu sa članom 6, st. 5 PGP, krivični zakoni Srbije i Crne Gore propisuju nad kojim grupama lica se ne može izvršiti smrtna kazna. Tako u članu 3a Zakona o dopunama Krivičnog zakona Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 27/1994–391) stoji:

> Smrtna kazna se ne može propisati kao jedina glavna kazna za određeno krivično delo.
>
> Smrtna kazna ne može se izreći licu koje u vrijeme izvršenja krivičnog dela nije navršilo osamnaest godina, niti bremenitoj ženi.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/1994–360) precizira ovu odredbu:

> Smrtna kazna ne može se izvršiti nad osuđenim licem koje je teško telesno ili duševno bolesno, dok ta bolest traje, kao ni nad ženom za vrijeme trudnoće i do navršene tri godine života đeteta (čl. 9, st. 2).

Na ovaj način se poštuje tumačenje PGP prema kome se smrtna kazna ne može izvršiti nad bremenitom ženom i nakon porođaja jer bi

se to kosilo s osnovnim načelima humanosti. Sličnu odredbu sadrži KZ Srbije, ali s jednim važnim nedostatkom — zakon nigde ne pominje da se smrtna kazna ne može izvršiti nad maloletnicima (čl. 7, st. 1 KZ Srbije).

4.2.5. Upotreba prinude od strane državnih organa

Zakoni o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/1997–298) i Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 25/1994–360) propisuju uslove za primenu prinude nad osuđenicima. U srpskom zakonu stoji da se prinuda prema osuđenome primenjuje samo ako je neophodno da se spreče: ,,1) bekstvo; 2) fizički napad na drugo lice; 3) samopovređivanje; 4) prouzrokovanje materijalne štete; 5) aktivan i pasivan otpor pri izvršenju zakonitog naređenja službenog lica." (čl. 136). Ista odredba postoji i u crnogorskom zakonu (čl. 61).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije prilično detaljno propisuje kada je dozvoljena upotreba vatrenog oružja (čl. 138). Njegove odredbe se uglavnom oslanjaju na slične odredbe u Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije. Međutim, i ovde treba uzeti u obzir i podzakonske akte koji regulišu upotrebu sile, kao što je Pravilnik o načinu i uslovima upotrebe sredstava prinude u ustanovama za izdržavanje kazne zatvora (*Sl. glasnik SRS*, br. 30/1978–1739). Ovaj Pravilnik dozvoljava upotrebu vatrenog oružja, s mogućim smrtonosnim posledicama, prilikom bekstva osuđenika iz ustanove zatvorenog tipa, bez obzira na visinu izrečene kazne (čl. 4, st. 1, tač. 1). To znači da obezbeđenje može upotrebiti silu koja može za posledicu da ima smrt osuđenika bez obzira da li je on višestruki ubica ili sitni lopov. Ipak, izvesnu kontrolu nad upotrebom sile u ovakvim slučajevima pružaju odredbe Pravilnika koje propisuju: da se mora upotrebiti ono sredstvo prinude koje će u datoj situaciji po posledicama biti najlakše za lice prema kome se primenjuje; da se pre upotrebe vatrenog oružja lice u bekstvu mora upozoriti (prvo povikom a zatim pucanjem u vazduh); da je zabranjena upotreba oružja kada se lice u bekstvu krije u grupi ljudi, pa postoji opasnost da bi se mogli ugroziti njihovi životi.

Zakoni o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/1991–1721) i Crne Gore (*Sl. list. RCG*, br. 24/94–414) propisuju ovlašćenja pripadnika policija da upotrebe silu. Ova ovlašćenja su takođe razrađena u podzakonskim aktima, na veoma detaljan način. Zakon Srbije propisuje da se vatreno oružje može koristiti samo ako upotrebom drugih sredstava prinude ne mogu da se postignu postavljeni ciljevi zaštite različitih dobara (čl. 23, st. 1, tač. 1–6). Između ostalog, vatreno oružje se može upotrebiti da se ,,odbije napad na objekat" (tačka 6). Upotreba vatrenog oružja sa smrtonosnom posledicom po ovom osnovu verovatno ne bi zadovoljila test ,,striktne proporcionalnosti" iz EKPS. U ovom slučaju oduzimanje života ne bi potpalo ni pod jedan od izuzetaka koje EKPS dozvoljava, a ne bi ni zadovoljilo test ,,striktne proporcionalnosti" (*Stewart protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, No. 10044/82, 39 DR 162, 1982, str. 171). Slične odredbe se mogu naći i u Zakonu o unutrašnjim poslovima Crne Gore (čl. 17 i 18), uz dodatnu ogradu da je pripadnik policije dužan da upozori lice pre nego što upotrebi vatreno oružje (čl. 19, st. 2).

4.3. Zabrana mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja

Član 7. PGP:

> Niko ne može biti podvrgnut mučenju ili svirepim, nehumanim ili unižavajućim kaznama ili postupcima. Posebno je zabranjeno da se neko lice podvrgne medicinskom ili naučnom eksperimentu bez njegovog slobodnog pristanka.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.3.1. Opšte

Pored obaveze o zabrani mučenja koju ima prema članu 7 PGP, Jugoslaviju obavezuje i UN Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni ili postupaka (u daljem tekstu:

Konvencija protiv mučenja), koju je SFRJ ratifikovala. Prilikom ratifikacije priznata je i nadležnost Komiteta protiv mučenja u odnosu na prijem međudržavnih (čl. 21, st. 1 Konvencije protiv mučenja) ili individualnih predstavki (čl. 22, st. 1).

Zabrana mučenja se nalazi i u jugoslovenskim ustavima. Analiza odredbi Ustava SRJ (čl. 22 i 25) u potpunosti se može primeniti i na ustave Srbije i Crne Gore (čl. 26 Ustava Srbije; čl. 24 Ustava Crne Gore). Prema Ustavu SR Jugoslavije:

> Jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava.
>
> Jamči se lično dostojanstvo i sigurnost čoveka (čl. 22).
>
> Jamči se poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne.
>
> Zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem koje je lišeno slobode, odnosno kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja i izjava.
>
> Niko ne sme biti podvrgnut mučenju, ponižavajućem kažnjavanju i postupanju.
>
> Zabranjeno je vršiti na čoveku, bez njegove dozvole, medicinske i druge oglede (čl. 25).

Može se postaviti pitanje o potrebi prihvatanja dve posebne odredbe radi obezbeđenja poštovanja ljudske ličnosti. Mogući odgovor je da član 22 utvrđuje opštu zabranu mučenja i sličnih postupaka, tj. obavezu poštovanja nepovredivosti fizičkog i psihičkog integriteta. Tako ovaj član pokriva i delovanje privatnih subjekata, a ne samo državnih organa. Sledstveno tome, član 25 bi trebalo samo da razrađuje opštu obavezu iz člana 22, i to u odnosu na državu i njene službenike kojima je zabranjeno mučenje i slično postupanje ,,u krivičnom i svakom drugom postupku". Na taj način je naglašena odgovornost državnih organa, a posebno policije koja ima veliki udeo u sprovođenju krivičnog postupka.

Stavovi 3. i 4. člana 25 preuzimaju formulaciju člana 7 Pakta, ali ne u celini, jer je izostavljena zabrana svirepih ili nehumanih postupaka i kazni. Sličan propust napravljen je i u formulaciji poslednjeg stava člana 25 kojim je zabranjeno vršenje medicinskih i drugih eksperimenata bez pristanka pojedinca. Međutim, nigde se izričito ne kaže da taj pristanak mora da bude ,,slobodan". Po shvatanju većine komentatora, upravo ta reč je ključna u čitavoj formulaciji zabrane vršenja eksperimenata u članu 7 PGP.

Savezni ustav garantuje i pravo na naknadu štete pričinjene zbog ,,nezakonitog ili nepravilnog rada" službenog lica ili državnog organa, što bi trebalo da podrazumeva i naknadu štete u slučajevima mučenja i sličnog postupanja (čl. 123). Naknada štete se može ostvariti u građanskom postupku, ali i u samom krivičnom postupku protiv izvršilaca krivičnih dela, koja sankcionišu mučenje i slične postupke (čl. 103 ZKP SRJ).

Prema Ustavu SRJ, zabrana mučenja se ne može suspendovati ni u vreme ratnog stanja. Međutim, prema Ustavu Srbije, u doba ratnog stanja moguće su derogacije bez ograničenja (vidi I.3.2.2).

4.3.2. Krivično zakonodavstvo

Konvencija protiv mučenja predviđa da svi akti mučenja i sličnog postupanja moraju da budu inkriminisani krivičnim zakonom, kao i da se prilikom propisivanja kazni za ova dela mora voditi računa o njihovoj ,,ozbiljnoj prirodi" (čl. 4). Inkriminacija zabrane mučenja se nalazi u više krivičnih dela protiv službene dužnosti. Ova krivična dela se u saveznom zakonu odnose samo na službena lica koja rade za saveznu državu (Glava XIX KZ SRJ). Najvažnije krivično delo inkriminisano ovim zakonom je zlostavljanje u vršenju službe (čl. 191, KZ SRJ):

> Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavlja, nanosi mu teže fizičke ili duševne patnje, zastrašuje ga, vređa ili uopšte prema njemu postupa na način kojim se povređuje njegovo ljudsko dostojanstvo, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Iako se izraz ,,mučenje" izričito ne spominje, izvršenje ovog krivičnog dela obuhvata, između ostalog, i nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji, koje odgovora pojmu mučenja. Uz to, ovo krivično delo je sveobuhvatne prirode i odnosi se i na izvršenje kazni. Značajan element bića ovog dela je da ostavlja po strani *nameru*, za razliku od definicije mučenja iz Konvencije protiv mučenja (čl. 1). Ovim krivičnim delom je obuhvaćeno i zastrašivanje, čak i onda kada nema za posledicu nanošenje težih fizičkih i duševnih patnji. Zabranjeni su i zlostavljanje, vređanje i povreda ljudskog dostojanstva, čime su obuhvaćene i radnje koje bi se mogle svrstati u nehumano ili ponižavajuće ponašanje, zavisno od okolnosti.

Savezni krivični zakon inkriminiše takođe iznuđivanje iskaza (čl. 190 KZ SRJ). Kazna zatvora od tri meseca do pet godina predviđena je za službeno lice koje u vršenju službe ,,upotrebi silu, pretnju, ili drugo nedopušteno sredstvo ili nedopušten način u nameri da iznudi iskaz ili neku drugu izjavu od okrivljenog, svedoka, veštaka ili drugog lica". Kazna zatvora od najmanje godinu dana zaprećena je ako je iznuđivanje iskaza ili izjave bilo ,,praćeno teškim nasiljem" ili ako su usled iznuđenog iskaza nastupile osobito teške posledice za okrivljenog u krivičnom postupku.

Komitet protiv mučenja je kritikovao SRJ zbog toga što jugoslovenski krivični zakoni ne sadrže odredbu kojom bi mučenje samo po sebi bilo krivično delo, u skladu sa članom 1 Konvencije protiv mučenja. Komitet je preporučio da SRJ uvede ovo krivično delo i da pri tom u celini preuzme definiciju mučenja iz Konvencije.[15]

Iako KZ SRJ ne sadrži odredbu kojom se izričito inkriminiše iznuđivanje iskaza upotrebom eksperimenata i drugih medicinskih intervencija, član 190 zabranjuje iznuđivanje iskaza ,,drugim nedopuštenim sredstvom". Moglo bi se tumačiti da pod ovu formulaciju potpadaju eksperimenti i medicinske intervencije, kao očigledno nedopuštena sredstva.

15 Vidi primedbe i komentare Komiteta protiv mučenja u vezi s izveštajem SRJ, dok. UN CAT/C/YUGO od 16. novembra 1998, st. 10 i 17.

Konvencija protiv mučenja zabranjuje ne samo mučenje koje sprovodi službeno lice ili lice koje nastupa u tom svojstvu, već i kada se žestok bol ili patnje nanose na njegov podsticaj, uz njegovu saglasnost ili pristanak. KZ SRJ inkriminiše podstrekavanje na zlostavljanje u vršenju službe, iznuđivanje iskaza ili povredu ravnopravnosti građana, ali se postavlja pitanje da li se može naći osnov za odgovornost službenog lica koje se s mučenjem saglasi ili na njega pristane. U tom slučaju bi se, zavisno od okolnosti, mogle primeniti i odredbe sledećih članova KZ SRJ: član 174 (zloupotreba službenog položaja), 182 (nesavestan rad u službi), 199 (neprijavljivanje krivičnog dela — ako se za takvo delo može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža).

S obzirom na ozbiljnost zločina mučenja, čini se da zaprećena kazna za delo zlostavljanja u vršenju službe (čl. 191 KZ SRJ) — od tri meseca do tri godine zatvora— nije dovoljno visoka. S druge strane, pokušaj izvršenja ovog krivičnog dela nije inkriminisan, pošto je zaprećena kazna ispod minimuma neophodnog da bi se i pokušaj kaznio po jugoslovenskom pravu.

Način na koji KZ Srbije i KZ Crne Gore regulišu zabranu mučenja nalikuje rešenju iz saveznog Krivičnog zakona. KZ Srbije predviđa krivična dela iznuđivanja iskaza (čl. 65 KZ Srbije; čl. 47 KZ Crne Gore) i zlostavljanje u službi (čl. 66 KZ Srbije; čl. 48 KZ Crne Gore). Analiza relevantnih odredbi KZ SRJ u potpunosti je primenljiva i na republičke krivične zakone. Ipak, treba ukazati na određene razlike, koje se u KZ Srbije i Crne Gore javljaju u vezi s krivičnim delom zlostavljanja u službi:

> Službeno lice koje u vršenju službe drugog zlostavi, uvredi i uopšte prema njemu postupi na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine (čl. 66 KZ Srbije; slična odredba i u KZ Crne Gore čl. 48).

Treba primetiti da je formulacija krivičnog dela zlostavljanja u službi nepotpuna, jer nedostaje zabrana nanošenja ,,težih fizičkih ili duševnih patnji" i ,,zastrašivanja" predviđena KZ SRJ (čl. 191), kao i Konvencijom protiv mučenja (čl. 1). Republički zakon inkriminiše prinudu (čl. 62, st. 1 KZ Srbije), ali to ne može da ispravi propust

zabrane izazivanja patnji: prvo, primena sile ne mora uvek da podrazumeva bol, i drugo, gonjenje se za prinudu preduzima po privatnoj tužbi, osim ako je ona učinjena pretnjom ubistvom ili teškom telesnom povredom.

4.3.3. Krivični postupak i izvršenje kazni

Prema Zakonu o krivičnom postupku SRJ, pritvor, osim istražnog sudije, može da odredi i policija (čl. 196 ZKP). Ovaj pritvor može da traje najduže 72 časa. Praksa pokazuje da upravo u tih 72 časa policijskog pritvora dolazi do najtežih povreda zabrane mučenja i sličnih postupaka. Proceduralne garantije tokom policijskog pritvora su slabe. Tako, na primer, tokom prva 24 sata policija nije obavezna da pritvoreniku omogući branioca. Ove odredbe jugoslovenskog zakonodavstva je kritikovao i Komitet protiv mučenja, prema čijem mišljenju dužinu policijskog pritvora treba ograničiti na najviše 48 sati, a uhapšenom licu omogućiti neograničen pristup braniocu neposredno po hapšenju.[16]

Prema ZKP SRJ, ne sme se ,,vređati... ličnost i dostojanstvo" pritvorenika (čl. 201). Takođe, nije dozvoljeno iznuđivanje priznanja ili izjava od ,,okrivljenog ili drugog lica u postupku". Takođe, ako pritvorenik to zahteva, može ga posetiti lekar, pod nadzorom istražnog sudije (čl. 203, st. 1). Što se ispitivanja tiče, ono se mora vršiti na taj način da se ,,u punoj meri poštuje ličnost okrivljenog" (čl. 218, st. 7). Uz to, ,,prema okrivljenom ne smeju se upotrebiti sila, pretnja ili druga slična sredstva... da bi se došlo do njegove izjave ili priznanja". Takođe, izričito je zabranjena primena bilo kakvih medicinskih intervencija ili sredstava koji mogu da utiču na volju okrivljenog pri davanju iskaza (čl. 259, st. 3).

Ipak, interesantno je pomenuti da kada govori o pravima pritvorenika, ZKP pre svega pominje prava ,,okrivljenih", odnosno lica kojima je pritvor odredio istražni sudija, prema članu 192. S druge strane, svaka osoba u policijskom pritvoru nije nužno ,,okrivljeni".

16 *Ibid,* st. 12 i 17.

Naravno, pravilno tumačenje odredbi ZKP bi nužno podrazumevalo primenu pomenutih garantija i na lica u policijskom pritvoru. Ipak, imajući u vidu nedostatak proceduralnih garantija za zaštitu u policijskom pritvoru, čini se da postupanje po analogiji u ovim slučajevima ne bi bilo dovoljno, nego bi trebalo izričito proširiti sva prava okrivljenih u pritvoru i na lica u policijskom pritvoru.

Položaj osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne, definisan je i detaljnije opisan u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 16/1997–298). Ovaj zakon reguliše položaj i prava osuđenika, među kojima se na prvom mestu nalazi pravo na čovečno postupanje. Članom 56. obavezuju se sva lica da poštuju dostojanstvo osuđenog i zabranjuje ugrožavanje njegovog telesnog i duševnog zdravlja. Članovima od 57. do 103. uređuje se odnos prema osuđeniku.

Ovaj zakon sadrži i odredbu o položaju lica prema kome se sankcija izvršava (čl. 5). Iako ova odredba ne predviđa apsolutnu zabranu mučenja i sličnih postupaka, ona uopšteno predviđa da se osuđeniku ograničavaju prava ,,samo u granicama nužnim za izvršenje sankcije, a u skladu sa zakonom".

4.3.4. Upotreba prinude od strane policije

Prema Zakonu o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/1991), policija ima obavezu da prinudu primenjuje tako da se proizvede ,,najmanje štetnih posledica" (čl. 3). Upotreba prinude od strane policije je bliže regulisana Pravilnikom o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude (*Sl. glasnik RS*, br. 40/1995–1503). Prema članu 2 Pravilnika ovlašćeno službeno lice:

> ... upotrebljava sredstva prinude tako da službeni zadatak obavi sa najmanje štetnih posledica po lice protiv koga sredstvo prinude upotrebi i samo za vreme dok postoje razlozi ... zbog kojih je sredstvo prinude upotrebljeno.

Pri upotrebi sredstava prinude ovlašćeno službeno lice je dužno da čuva život čoveka i ljudsko dostojanstvo (čl. 3). Sredstva prinude predviđena ovim pravilnikom su: fizička snaga, službena palica, sred-

stva za vezivanje, specijalna vozila, posebno dresirani psi, konjica, hemijska sredstva i vatreno oružje. Kontrolu upotrebe sredstava prinude vrši neposredno nadređeni starešina, u roku od 24 časa od momenta upotrebe (čl. 31, st. 1). Opravdanost i pravilnost upotrebe sredstava prinude ocenjuje starešina koji je za to ovlašćen od strane ministarstva unutrašnjih poslova. Ako su sredstva prinude upotrebljena na neopravdan ili na nepravilan način, ovaj starešina predlaže ministru policije da preduzme određene mere (čl. 31, st. 4).

4.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

4.4.1. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti

Član 9. PGP:

1. Svaki pojedinac ima pravo na slobodu i na bezbednost svoje ličnosti. Niko ne može biti proizvoljno uhapšen ili pritvoren. Niko ne može biti lišen slobode osim iz razloga i shodno postupku koji je predviđen zakonom.

2. Svako uhapšeno lice obaveštava se u trenutku hapšenja o razlozima hapšenja kao što se u najkraćem roku obaveštava pismenim putem o svakoj optužbi koja je podignuta protiv njega.

3. Svako lice koje je uhapšeno ili pritvoreno zbog krivičnog dela biće u najkraćem roku predato sudiji ili nekoj drugoj vlasti zakonom ovlašćenoj da vrši sudske funkcije, i mora u razumnom roku da bude suđeno ili oslobođeno. Pritvaranje lica koja čekaju na suđenje nije obavezno, ali puštanje na slobodu može biti uslovljeno garancijama koje obezbeđuju dolazak lica u pitanju na pretres, kao i svim drugim radnjama postupka a, u datom slučaju radi izvršenja presude.

> 4. Svako lice koje je lišeno slobode usled hapšenja ili pritvora ima pravo da podnese žalbu sudu kako bi ovaj rešavao bez odlaganja o zakonitosti pritvora i naredio njegovo puštanje na slobodu ako pritvor nije zasnovan na zakonu.
>
> 5. Svako lice koje je žrtva nezakonitog hapšenja ili pritvora ima pravo na naknadu štete.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.4.1.1. Zabrana samovoljnog hapšenja i lišenja slobode. — Osnovni smisao člana 9 PGP je obezbeđenje proceduralnih garancija koje će sprečiti samovoljno i nezakonito lišenje slobode. Država potpisnica mora da precizno definiše slučajeve u kojima je lišenje slobode opravdano, kao i da obezbedi sudsku kontrolu zakonitosti lišenja slobode. Uz to, prema tumačenju Komiteta za ljudska prava, ovaj član garantuje i pravo na ličnu bezbednost koje državama nameće obavezu da preduzmu ,,razumne i odgovarajuće" mere da zaštite lični integritet svakog pojedinca od povreda koji mu drugi mogu naneti (vidi slučaj *Delgado Paéz protiv Kolumbije*, br. 195/1985, st. 5.5).

Jugoslovenski ustavi garantuju pravo na ličnu slobodu (čl. 23 Ustava SRJ, čl. 22 Ustava Crne Gore, čl. 15 Ustava Srbije). Tako, prema Ustavu SRJ ,,svako ima pravo na ličnu slobodu" (čl. 23). Uz to, Ustav SRJ (čl. 22, st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 20, st. 2) garantuju i pravo na ,,sigurnost čoveka". Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Zahtev za zakonitim lišenjem slobode i zabrana samovolje iz člana 9 st. 1 PGP odnose se ne samo na lišenje slobode u krivičnom postupku, nego na sve slučajeve lišenja slobode npr. usled duševne bolesti, skitnje, zavisnosti od alkohola ili narkotika itd. Jugoslovenski ustavi koriste termine ,,lišenje slobode" i ,,pritvaranje", pri čemu se termin ,,pritvor" odnosi isključivo na krivične slučajeve,[17] dok termin ,,lišenje slobode" obuhvata sve slučajeve lišenja slobode, a ne samo

17 Tako prema čl. 24 Ustava SRJ, čl. 16 Ustava Srbije i čl. 23 Ustava Crne Gore ,,lice za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo može... biti pritvoreno i zadržano u pritvoru".

krivične. Ipak, ustavne odredbe ne prave preciznu razliku između ove dve kategorije, pa tako član 23 Ustava SRJ koji govori o lišenju slobode, u nekim svojim odredbama govori o pravu lica lišenog slobode ,,da uzme branioca koga izabere" (st. 5) ili da mora biti ,,upoznato da nije dužno ništa da izjavi" (st. 4), što može da dovede do zaključka da se i odredbe o lišenju slobode odnose samo na krivične stvari. Identične nedostatke ima i član 22 Ustava Crne Gore, dok Ustav Srbije ovakve garantije ni ne sadrži.

Ustav SRJ propisuje da je lišenje slobode dopušteno samo ,,u slučajevima i po postupku koji su utvrđeni saveznim zakonom" (čl. 23, st. 2). To znači da bi u republičkim zakonima o unutrašnjim poslovima, kao i drugim republičkim zakonima koji sadrže odredbe o lišenju slobode (npr. zakoni o prekršajima), bilo moguće samo ponoviti odredbe saveznih zakona, a nikako predvideti druge osnove ili drugačiju proceduru lišenja slobode.

U pogledu pretpostavki za određivanje pritvora postoji nesaglasnost Ustava Srbije sa Ustavom SRJ koji u članu 24 propisuje da neko lice može biti pritvoreno samo ako ,,postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo" i ,,ako je to neophodno radi vođenja krivičnog postupka". Nasuprot tome, član 16 Ustava Srbije, predviđa mogućnost određivanja pritvora i kada je to ,,neophodno radi ... bezbednosti ljudi".

Takođe, Zakon o krivičnom postupku (ZKP) predviđa da se pritvor, između ostalog, može odrediti ako postoji ,,bojazan da će okrivljeni ponoviti krivično delo, ili da će dovršiti pokušano krivično delo ili da će izvršiti krivično delo kojim preti" (čl. 191, st. 2, tač. 3), što kao osnov nije u suprotnosti s međunarodnim standardima, ali je u neskladu sa saveznim ustavom, koji predviđa da je pritvor dozvoljen samo ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, ali ne i za zaštitu javne bezbednosti.

Značajna neusklađenost postoji i u vezi s tim koji organi mogu da odrede pritvor. Naime, Ustav SRJ predviđa da se pritvor može odrediti samo odlukom nadležnog suda (čl. 24, st. 1), a ne i ,,odlukom

drugog nadležnog organa" kako je to dopuštao prethodni Ustav iz 1974. godine. Tako su odredbe ZKP koje daju mogućnost određivanja pritvora od strane policije (čl. 196) ili nenadležnog istražnog sudije (čl. 194) u suprotnosti s Ustavom SRJ, ali zbog stalnog odlaganja roka za usklađivanje ZKP s Ustavom one i dalje važe, dok istovremeno nije moguće osporavati njihovu ustavnost. Ova neusklađenost predstavlja jedan od verovatno najznačajnijih problema vezanih za zaštitu ljudskih prava u krivičnom postupku.

4.4.1.2. Pravo na obaveštenje o razlozima hapšenja i o optužbi. — Drugi stav člana 9 PGP garantuje pravo svakog uhapšenog lica da bude obavešteno o razlozima lišenja slobode ,,u trenutku hapšenja" i pravo na obaveštenje o ma kakvoj optužbi protiv njega i to bez odlaganja, odnosno ,,u najkraćem roku" (*promptly*). Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže odredbu o pravu lica lišenog slobode da ,,odmah na svom, ili jeziku koji razume bude obavešten o razlozima lišenja slobode" (čl. 23, st. 3 Ustava SRJ; čl. 22, st. 2 Ustava Crne Gore). Ove odredbe su u skladu i s nešto preciznijom garancijom EKPS, jer govore da lice lišeno slobode mora biti obavešteno o razlozima hapšenja i o optužbi ,,na jeziku koji razume" (čl. 5, st. 2 EKPS). Međutim, Ustav Srbije ne pruža ove garancije licima lišenim slobode. Na sličan način, u vezi s pritvorom, savezni i srpski ustav sadrže odredbu o pravu pritvorenog lica da mu se uruči ,,obrazloženo rešenje u času pritvaranja ili najdocnije u roku od 24 časa od pritvaranja" (čl. 24, st. 2 Ustava SRJ, čl. 23, st. 2 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije takvu odredbu nema.

Odredbe ZKP i u ovom delu treba uskladiti s Ustavom SRJ. Naime, u njemu ne postoji obaveza policijskih organa da u trenutku lišenja slobode (tj. odmah) daju obaveštenje o razlozima za lišenje slobode. Tako, na primer, policija ima dužnost da ,,lice bez odlaganja sprovede nadležnom istražnom sudiji" (čl. 195, st. 1), ali se može desiti da zbog ,,neotklonjivih smetnji nije bilo moguće da se ni u roku od 24 časa lice lišeno slobode sprovede" (st. 2), čime se rok u kome će lice saznati zašto je lišeno slobode dodatno produžava. Nasuprot ovo-

me, oba republička zakona o unutrašnjim poslovima propisuju da je, u slučajevima lišenja slobode predviđenim ovim zakonom,[18] ,,ovlašćeno službeno lice Ministarstva obavezno ... odmah upoznati lice lišeno slobode o razlozima lišenja slobode" (čl. 15, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Crne Gore, čl. 11, st. 4 Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije).

Što se tiče obaveze saopštavanja optužbe u najkraćem roku, čini se da su odredbe ZKP u skladu s međunarodnim standardima, pošto okrivljeni već na prvom ispitivanju ,,mora biti obavešten o delu za koje se tereti i osnovima optužbe" (čl. 4, st. 1), odnosno istražni sudija je dužan da pre saslušanja okrivljenom saopšti ,,zašto se okrivljuje i osnove sumnje koji postoje protiv njega" (čl. 218, st. 2).

4.4.1.3. Izvođenje pred sudiju u najkraćem roku i pravo na suđenje ili oslobađanje u razumnom roku. — Ovo pravo se primenjuje samo na krivične slučajeve i njime se garantuje izvođenje, u najkraćem roku, pred ,,sudiju ili nekog drugog službenika zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije", a potom i suđenje u razumnom roku ili oslobađanje. Šta znači termin ,,u najkraćem roku" teško je odrediti, ali se čini da taj rok ni i u izuzetnim slučajevima ne može biti duži od četiri dana, a u normalnim okolnostima on mora biti mnogo kraći (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Brogan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 145, 1978, st. 33). Termin ,,neko drugo lice zakonom ovlašćeno da vrši pravosudne funkcije" znači da to mora biti neki nezavisni i nepristrasan organ, nezavisan pre svega od izvršne vlasti i tužioca, koji ima ovlašćenje da uhapšeno lice oslobodi ili uputi u pritvor (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Schiesser protiv Švajcarske,* A 34, 1991, st. 31).

18 Član 11. Zakona o unutrašnjim poslovima Srbije predviđa ,,zadržavanje lica", ako ,,se uspostavljanje javnog reda i mira i sprečavanje ugrožavanja bezbednosti ili odbrane zemlje ne može postići na drugi način" (st. 1), kao i kada se ,,identitet (lica) ne može utvrditi legitimisanjem ili na drugi način" (st. 2). Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore ne koristi termin ,,zadržavanje", već lišenje slobode, a kao razlog se pored potrebe uspostavljanja javnog reda i mira navodi ,,bezbednost saobraćaja" (čl. 15, st. 1).

U jugoslovenskom pravu, po pravilu, pritvor određuje ili istražni sudija ili veće, po službenoj dužnosti ili na predlog javnog tužioca. Odlučivanje od strane istražnog sudije se može smatrati kao odlučivanje od strane sudije ,,ili nekog drugog službenika zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije" (vidi *mutatis mutandis* odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Bezicheri protiv Italije*, A 164, 1989, st. 20). Prema ZKP, pritvor u određenim slučajevima može da odredi i policija (čl. 196), što nije u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, već je pomenuto da ova odredba nije u skladu s Ustavom SRJ (vidi I.4.4.1.1).

Kada su u pitanju rokovi, odredbe ZKP su u skladu s međunarodnim standardima, pošto se zahteva da lice zatečeno u izvršenju krivičnog dela, koje svako može lišiti slobode, bude ,,odmah predato istražnom sudiji" (čl. 191, st. 4), odnosno da lice koje policija liši slobode iz ma kog razloga predviđenog u ZKP bude ,,bez odlaganja sprovedeno nadležnom istražnom sudiji" (čl. 195, st. 1).

Lice kome je određen pritvor ima pravo da mu se sudi u razumnom roku ili da bude oslobođeno. U jugoslovenskom pravu trajanje pritvora vremenski je ograničeno samo u periodu do početka suđenja, a ne i tokom suđenja, kada se zahteva samo periodična kontrola opravdanosti daljeg trajanja pritvora.

U skladu s međunarodnim standardima, a sledeći ustavne odredbe koje zahtevaju da trajanje pritvora bude svedeno na ,,najkraće vreme" (čl. 24, st. 3 Ustava SRJ i čl. 23, st. 3 Ustava Crne Gore; ,,najkraće nužno vreme", čl. 16, st. 2 Ustava Srbije), ZKP ne samo što ponavlja ove garancije već i obavezuje ,,sve organe koji učestvuju u krivičnom postupku i organe koji im pružaju pravnu pomoć da postupaju s naročitom hitnošću ako se okrivljeni nalazi u pritvoru" (čl. 190, st. 2). Takođe, pritvor će se ukinuti ,,čim prestanu razlozi na osnovu kojih je bio određen" (st. 3). Prema zakonskom tekstu, ukidanje nije uslovljeno predlogom stranaka, ali ni predlog stranaka nije isključen. Međutim, nasuprot tome, Vrhovni sud Srbije je zauzeo stanovište prema kome ,,u toku istrage okrivljeni i njegov branilac nisu ovlašćeni da stavljaju predlog za ukidanje pritvora, pa zbog toga po predlogu

branioca okrivljenog kojim je tražio ukidanje pritvora protiv okrivljenog ne treba odlučivati" (Kž. II 403/81).

Sva tri ustava propisuju da pritvor može da traje najduže tri meseca po odluci prvostepenog suda i da se može produžiti odlukom višeg suda još za tri meseca. Rok trajanja pritvora počinje da teče od dana pritvaranja, a ,,ako se do isteka tih rokova [3 + 3 meseca] ne podigne optužnica, okrivljeni se pušta na slobodu" (čl. 24, st. 4 Ustava SRJ; čl. 16, st. 3 Ustava Srbije; čl. 23, st. 4 Ustava Crne Gore). ZKP samo detaljnije ali u osnovi na isti način reguliše pitanje trajanja pritvora u redovnom postupku (čl. 197), dok u skraćenom postupku trajanje pritvora do podnošenja optužnog predloga ograničava na osam dana bez mogućnosti produženja (čl. 433, st. 2), a u postupku prema maloletnicima na tri meseca (čl. 474, st. 2).

Trajanje pritvora posle podignute optužnice nije vremenski ograničeno i on može trajati onoliko koliko traje postupak, s tim što je sudsko ,,veće dužno po isteku dva meseca od pravnosnažnosti poslednjeg rešenja o pritvoru ... da ispita da li još postoje razlozi za pritvor i da donese rešenje o produženju ili ukidanju pritvora" (čl. 199, st. 2 ZKP). U skraćenom postupku, veće je ,,dužno da svakih mesec dana ispita da li postoje razlozi za pritvor" (čl. 433, st. 3 ZKP).

4.4.1.4. Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode. — Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode se odnosi na one slučajeve u kojima je do lišenja slobode došlo odlukom nekog drugog organa, a ne suda (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju ***De Wilde, Ooms i Versyp protiv Belgije***, A 12, 1971, st. 76). Prema Ustavu SRJ, samo sud može odrediti pritvor licu za koje postoji osnovana sumnja da je izvršilo krivično delo (čl. 24). Međutim, u drugim slučajevima Ustav SRJ ne predviđa pravo na sudsko preispitivanje osnovanosti (zakonitosti) lišenja slobode. Doduše Ustav svakome ,,jamči pravo na ... pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu" (čl. 26, st. 2), ali pravo na sudsku procenu opravdanosti lišenja slobode garantovano članom 9, st. 4 PGP se ne može poistovetiti s pravom na žalbu u slučaju povrede nekog prava. Identična situacija je i u ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 15,

12, st. 2 i 22, st. 2 Ustava Srbije; čl. 22 i 17, st. 2 Ustava Crne Gore). Republički zakoni o unutrašnjim poslovima (*Sl. glasnik RS*, br. 44/1991–1721; *Sl. list. RCG*, br. 24/1994–327) predviđaju da lice lišeno slobode u skladu s odredbama ovih zakona može da se žali ministru (čl. 16 ZUP Crne Gore; čl. 12 ZUP Srbije), ali se ne pominje pravo na žalbu sudu, što nije u skladu s međunarodnim standardima.

4.4.1.5. Pravo na naknadu štete zbog nezakonitog lišenja slobode. — Ustav SRJ propisuje da ,,lice koje ... je bez osnova bilo lišeno slobode, ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom" (čl. 27, st. 4). Identično rešenje imaju i Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) i Ustav Srbije (čl. 23, st. 4). Uz to, Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže generalnu odredbu o pravu na naknadu štete u svim slučajevima u kojima je licu pričinjena šteta ,,nezakonitim ili nepravilnim radom ... službenog lica ili državnog organa, ili organizacije" (čl. 123, st. 1 Ustava SRJ; čl. 25, st. 1 Ustava Srbije). Ustav Crne Gore takvu odredbu nema. Odredbe o naknadi štete su detaljnije razrađene u zakonima, i u ovom delu je jugoslovensko zakonodavstvo u skladu s međunarodnim standardima.

ZKP pravo na naknadu štete daje i za nezakonito i za neosnovano/neopravdano lišenje slobode. Nezakonitim se smatra svako lišenje slobode izvan zakonom propisanih osnova, u trajanju dužem od zakonom propisanog ili neuračunavanje vremena lišenja slobode u izrečenu kaznu.

Postupak u vezi s naknadom štete ima dve faze: upravnu i sudsku (parnični postupak). Lice lišeno slobode treba da podnese zahtev organu uprave ,,radi postizanja sporazuma o postojanju štete i vrsti i visini naknade" (čl. 542 u vezi s čl. 545, st. 4). Ako zahtev ne bude usvojen ili ako državni organ ne donese odluku u roku od tri meseca od dana podnošenja, oštećeni može podneti sudu tužbu za naknadu štete. Takođe, ako je postignut sporazum samo u pogledu dela zahteva, oštećeni može tužbu podneti u pogledu ostatka zahteva (čl. 543, st. 1).

Zakoni o unutrašnjim poslovima Srbije i Crne Gore takođe predviđaju da lice koje je lišeno slobode ,,bez osnova ... ili duže od

roka ... ima pravo na naknadu štete" (čl. 11, st. 6 ZUP Srbije, čl. 15, st. 4 ZUP Crne Gore).

4.4.2. Postupanje s licima lišenim slobode

Član 10. PGP:

> 1. Sa svakim licem koje je lišeno slobode postupa se humano i sa poštovanjem dostojanstva neodvojivog od čovečije ličnosti.
>
> 2. a) Okrivljena lica su, osim u izuzetnim slučajevima, odvojena od osuđenih lica i podvrgnuta posebnom režimu koji odgovara njihovom statusu neosuđivanih lica;
>
> b) mladi okrivljeni su odvojeni od odraslih i o njihovim slučajevima se rešava što je moguće pre.
>
> 3. Kazneni režim obuhvata postupak sa osuđenicima čiji je glavni cilj njihovo popravljanje i socijalna rehabilitacija. Mladi prestupnici su odvojeni od odraslih i podvrgnuti režimu koji odgovara njihovim godinama i njihovom zakonskom statusu.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.4.2.1. Obaveza čovečnog postupanja i poštovanja dostojanstva. — Sva ograničenja koja nisu inherentna samoj prirodi lišenja slobode, odnosno životu u zatvorenom okruženju su zabranjena. Član 10. ustvari dopunjava član 7 PGP koji sadrži opštu zabranu mučenja, surovog, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (vidi I.4.3).

Sva tri jugoslovenska ustava, na isti način ,,jamče ... poštovanje ljudske ličnosti i dostojanstva u krivičnom i svakom drugom postupku, u slučaju lišenja, odnosno ograničenja slobode, kao i za vreme izvršavanja kazne" (čl. 25, st. 1 Ustava SRJ; čl. 24, st. 1 Ustava Crne Gore, čl. 26, st. 1 Ustava Srbije).

Savezni krivični zakon određuje da se učiniocu krivičnog dela određena prava mogu oduzeti ili ograničiti pri izvršenju krivične sankcije ,,samo u meri koja odgovara prirodi i sadržini te sankcije" i ,,samo

na način kojim se obezbeđuje poštovanje ličnosti učinioca i njegovog ljudskog dostojanstva" (čl. 6 KZ SRJ; vidi *mutatis mutandis* čl. 6, st. 2 KZ Srbije). Takođe, u krivičnom postupku je zabranjeno ,,vređanje ličnosti i dostojanstva okrivljenog" (čl. 201, st. 1 ZKP).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore (ZIKS Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 25/1994–360) propisuje da se prema osuđenom licu ,,postupa čovječno i na način kojim se obezbeđuje poštovanje njegove ličnosti, dostojanstva i održavanje njegovog tjelesnog i duševnog zdravlja" (čl. 15, st. 1). Slična odredba postoji i u vezi s maloletnicima koji izdržavaju vaspitne mere, s tim što se tu još i naglašava da s njima treba postupati ,,na način koji odgovara njihovom psiho-fizičkom razvoju" (čl. 107, st. 2).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije (ZIKS Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 16/1997–298) propisuje da ,,svako mora poštovati dostojanstvo osuđenog", kao i da niko ne sme ugroziti njegovo telesno i duševno zdravlje (čl. 56). Maloletnici kojima je izrečena zavodska vaspitna mera ili maloletnički zatvor imaju ista prava kao i punoletni zatvorenici, s tim što se ona mogu i proširiti (čl. 218, st. 1). Na žalost, ZIKS Srbije nije posebno zaštitio prava maloletnika kojima je izrečena neka od disciplinskih ili mera pojačanog nadzora, kao što je to učinio crnogorski zakon (ZIKS Crne Gore, čl. 107, st. 2). Konačno, prema srpskom zakonu, lice na obaveznom psihijatrijskom lečenju i čuvanju ,,ima ista prava i obaveze kao i lice koje izdržava kaznu zatvora, ako potrebe lečenja drukčije ne zahtevaju" (ZIKS Srbije, čl. 191).

Prema ZIKS Srbije, zatvorske vlasti su dužne da osuđene upoznaju s njihovim pravima i obavezama, a ,,tekst ... zakona i akt o kućnom redu dostupni su osuđenom za sve vreme izdržavanja kazne" (čl. 51, st. 2 i 3). Ovo pravilo se shodno primenjuje i na pritvorenike, maloletne osuđenike, kao i lica koja se nalaze na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 314, 218, st. 1 i čl. 191). ZIKS Crne Gore nema odredbu o pristupu informacijama o garantovanim pravima. Jugoslovenski propisi ne zahtevaju izričito da obuka zatvorskog osoblja mora da obuhvati i upoznavanje s odredbama o zaštiti prava osuđenika.

Prema odredbama ZIKS Srbije, nadzor nad osuđenim licima lišenim slobode vrši uprava za izvršenje zavodskih sankcija (čl. 9, st.

1 i 346, st. 1 ZIKS Srbije). Stručnost rada ,,zatvorske bolnice, psihijatrijskog zavoda i zdravstvenih službi u zavodima nadzire Ministarstvo za zdravlje" (čl. 353). Uz to, zakonitost izvršenja mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi nadzire sud koji je meru izrekao u prvom stepenu (čl. 195, st. 1). Primenu mere pritvora nadzire ,,predsednik okružnog suda na čijem je području sedište zavoda u kome se izvršava pritvor" (čl. 320; vidi takođe i čl. 205 ZKP koji detaljno reguliše kako se i u kojim intervalima nadzor sprovodi). Prema ZIKS Srbije, osuđenici imaju pravo ,,da se bez prisustva zaposlenih i postavljenih lica u zavodu prituže ovlašćenom licu koje nadzire rad zavoda" (čl. 103, st. 4). U Crnoj Gori kontrolu zakonitosti izvršenja kazne zatvora, maloletničkog zatvora i mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja vrši Ministarstvo pravde (čl. 21, 69, 82. ZIKS Crne Gore). Nadzor nad izvršavanjem vaspitne mere vrši organ starateljstva, dok sud koji ju je izrekao vrši kontrolu zakonitosti izvršenja (čl. 113).

Pravo žalbe osuđenih lica na uslove pod kojima izdržavaju kaznu je veoma ograničeno i nedovoljno precizno regulisano. Prema ZIKS Srbije, osuđeni ima pravo pritužbe upravniku ,,zbog povrede prava ili drugih nepravilnosti" (čl. 103, st. 1), a ako ne dobije odgovor ili nije njime zadovoljan može podneti pismenu predstavku direktoru Uprave" (st. 3). Na žalost, srpski zakon ne propisuje rok u kome direktor uprave mora ispitati pritužbu. ZIKS Crne Gore sadrži još nepovoljnije rešenje prema kome osuđeni ima samo ,,pravo pritužbe starješini organizacije" (čl. 34, st. 2), bez naznačenja roka za odgovor i bez daljeg prava žalbe. Prema ZIKS Srbije sve pomenuto važi i za pritvorenike (čl. 314), maloletne osuđenike koji se nalaze u zavodu ili maloletničkom zatvoru (čl. 218, st. 1), kao i za lica na obaveznom psihijatrijskom lečenju (čl. 191). Nasuprot tome, ZIKS Crne Gore ne sadrži odredbe o pravu pritužbe ovih lica.

4.4.2.2. Razdvajanje okrivljenih i optuženih, maloletnika i odraslih. — Prema PGP (čl. 10, st. 2) optužena i osuđena lica se moraju razdvojiti ,,osim u izuzetnim okolnostima", dok se optužena maloletna lica moraju, bez izuzetka, odvojiti od punoletnih, uz zahtev da se o ,,njihovom slučaju odluči što je moguće pre".

ZKP propisuje da se ,,po pravilu, u istu prostoriju ne mogu ... smeštati lica koja su na izdržavanju kazne s licima u pritvoru", dok ZIKS Crne Gore (čl. 16, st. 4) i ZIKS Srbije (čl. 312, st. 1) predviđaju, bez izuzetka, odvajanje pritvorenika od osuđenika, što je u potpunosti u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, ZIKS Srbije sadrži i opšte pravilo da ,,pritvorenik boravi u zavodu pod istim uslovima kao i osuđeno lice, ako Zakonom o krivičnom postupku nije drukčije određeno" (čl. 314), koje dovodi u pitanje zahtev PGP (čl. 10, st. 2a *in fine*) da se optužena lica u načelu podvrgavaju ,,posebnom postupku koji odgovara njihovom položaju neosuđenih lica".

Što se pritvora tiče, ZKP dopušta izuzetke od bezuslovnog pravila da maloletnici moraju biti odvojeni od punoletnih lica, ali ih ograničava na slučajeve kada sudija za maloletnike oceni da bi ,,usamljenje maloletnika duže trajalo, a postoji mogućnost da se maloletnik stavi u prostoriju s punoletnim licem koje na njega ne bi štetno uticalo" (čl. 475). Ipak, čini se da se radi o nedopuštenom odstupanju od standarda postavljenog članom 10. st. 2b PGP. ZIKS Crne Gore propisuje da ,,punoljetna i maloljetna lica izdržavaju kaznu zatvora i maloljetničkog zatvora, po pravilu, odvojeno" (čl. 16, st. 3), ali ne precizira u kojim slučajevima su odstupanja dopuštena. Jedino ZIKS Srbije ne dopušta izuzetke u ovom pogledu, i čak predviđa da se punoletna lica kojima je izrečena kazna maloletničkog zatvora, kao i maloletnici koji za vreme izvršenja ove kazne postanu punoletni, smeštaju ,,u posebno odeljenje zavoda" (čl. 282).

4.4.2.3. Kazneno-popravni režim. — Prema PGP, osnovni cilj postupanja s osuđenicima treba da bude njihovo prevaspitavanje i društvena reintegracija. Prema KZ SRJ, svrha kažnjavanja je ,,sprečavanje učinioca da čini krivična dela i njegovo prevaspitavanje ... vaspitni uticaj na druge da ne čine krivična dela ... jačanje morala i uticaj na razvijanje društvene odgovornosti i discipline građana". ZIKS Crne Gore (čl. 14) govori da je svrha zatvorske kazne ,,resocijalizacija osuđenog lica", dok ZIKS Srbije ne govori posebno o svrsi kažnjavanja.

4.5. Pravo na pravično suđenje

Član 14. PGP:

1. Svi su jednaki pred sudovima i sudovima pravde. Svako lice ima pravo da njegov slučaj bude raspravljan pravično i javno pred nadležnim, nezavisnim i nepristrasnim sudom, ustanovljenim na osnovu zakona koji odlučuje o osnovanosti svake optužbe podignute protiv njega u krivičnim stvarima ili o osporavanju njegovih građanskih prava i obaveza. Može se narediti isključivanje javnosti za vreme trajanja cele rasprave ili jednog dela u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, ili ako to interes ličnog života stranaka zahteva, ili još ako to sud smatra apsolutno potrebnim iz razloga posebnih okolnosti slučaja kada bi javnost štetila interesima pravde, ipak, svaka presuda doneta u krivičnim ili građanskim stvarima biće javna, osim ako interes maloletnika zahteva da se postupa drukčije ili ako se rasprava odnosi na bračne sporove ili na starateljstvo dece.

2. Za svako lice koje je optuženo za krivično delo pretpostavlja se da je nevino dok njegova krivica ne bude zakonski ustanovljena.

3. Svako lice koje je optuženo za krivično delo ima, uz potpunu ravnopravnost, prava bar na sledeće garancije:

a) da bude obavešteno u najkraćem roku, na jeziku koji razume i u pojedinostima, o prirodi i razlozima optužbe koja je podignuta protiv njega;

b) da raspolaže potrebnim vremenom i olakšicama u vezi s pripremanjem svoje odbrane i da opšti s braniocem koga ono bude izabralo;

c) da mu bude suđeno bez velikog zakašnjenja;

d) da prisustvuje raspravi i da se samo brani ili da ima branioca koga je izabralo; ako nema branioca, da bude

obavešteno o svom pravu da ga ima i, svaki put kad to zahtevaju interesi pravde, da mu se dodeli branilac po službenoj dužnosti besplatno, ako nema mogućnosti da ga nagradi;

e) da sasluša ili da predloži da drugi saslušaju svedoke koji terete optuženog i da izdejstvuju dolazak i saslušanje svedoka odbrane pod istim uslovima kao i svedoka optužbe;

f) da dobije besplatno pomoć tumača ako ne razume ili ne govori jezik na kojem se vodi rasprava;

g) da ne bude prinuđeno da svedoči protiv samoga sebe ili da prizna krivicu.

4. Postupak koji se primenjuje na mladiće koji nisu punoletni prema krivičnom zakonu vodiće računa o njihovim godinama i o interesu njihovog prevaspitavanja.

5. Svako lice oglašeno krivim za počinjeno krivično delo ima pravo da zatraži da, shodno zakonu, viši sud ispita odluku o krivici i presudi.

6. Ako konačno izrečena krivična presuda bude docnije poništena ili ako je dato pomilovanje zbog toga što nova ili naknadno otkrivena činjenica dokazuje da se radilo o sudskoj grešci, lice koje je izdržalo kaznu na osnovu ove osude biće obeštećeno shodno zakonu, ukoliko se ne dokaže da je ono u potpunosti ili delimično krivo za neblagovremeno otkrivanje nepoznate činjenice.

7. Niko ne može biti gonjen ili kažnjen zbog krivičnog dela u vezi kojeg je već bio oslobođen krivice ili osuđen pravosnažnom presudom prema zakonu i krivičnom postupku svake zemlje.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.5.1. Nezavisnost i nepristrasnost sudova

Proklamaciju da su sudovi samostalni i nezavisni i vezani samo ustavom, zakonom i drugim opštim aktima sadrže Ustav Srbije (čl. 96,

st. 1) i Ustav Crne Gore (čl. 100), ali ne i Ustav SRJ. Sva tri ustava proklamuju načelo podele vlasti (čl. 12 Ustava SRJ; čl. 9 Ustava Srbije; čl. 5 Ustava Crne Gore). Međutim, nezavisnost sudova ne zavisi toliko od ustavnih odredbi, koliko od same prakse. Opšte je uverenje da u SRJ sudovi nisu u potpunosti nezavisni. U nekim slučajevima, kao što je na primer poništavanje rezultata lokalnih izbora u Srbiji u novembru 1996. godine u kome su sudovi, uključujući i Vrhovni sud Srbije, imali ogromnu ulogu, tvrdnje o pristrasnosti sudova i njihovoj podložnosti političkim uticajima dobro su dokumentovane (vidi I.4.13).

I pored toga što novi ustavi i zakoni o sudovima predstavljaju napredak u odnosu na prethodno važeće propise, čini se da načelo sudske nezavisnosti pored faktičkog nije do kraja sprovedeno ni na normativnom planu. Primera radi, nadzor nad radom sudske administracije (pravosudna uprava) i formiranje sudskog budžeta, nisu povereni samom sudu niti podeljeni između suda i izvršne vlasti, već se nalaze izvan njihovog uticaja. Republički zakoni o sudovima poverili su odgovornost za obavljanje poslova pravosudne uprave isključivo ministarstvu pravde (čl. 32 Zakona o sudovima Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 46/91, 60/91, 18/92 i 71/92, čl. 27 Zakona o sudovima Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 20/95), dok predlaganje sudskog budžeta ide po proceduri u kojoj sudovi nemaju nikakvog učešća.

Sudska funkcija je stalna (čl. 101, st. 1 i 126. st. 2 Ustava Srbije, čl. 5, st. 1 Zakona o sudovima Srbije; čl. 103, st. 1 Ustava Crne Gore), a ograničeni mandat imaju sudije Saveznog suda i Saveznog ustavnog suda (devet godina — čl. 109, st. 2 i 125, st. 2 Ustava SRJ), kao i Ustavnog suda Crne Gore (devet godina — čl. 111, st. 2 Ustava Crne Gore). Takođe, garantuje se tzv. princip nepokretnosti sudije — zabrana premeštanja bez njegove saglasnosti — osim kod vojnih sudova (čl. 101, st. 5 Ustava Srbije i čl. 53 i 54 Zakona o sudovima Srbije; čl. 103, st. 4 Ustava Crne Gore i čl. 27 Zakona o sudovima Crne Gore). Sudijama se takođe zabranjuje obavljanje drugih javnih i profesionalnih delatnosti, a ograničava im se i mogućnost političkog organizovanja (čl. 42, st. 4; 109. st. 6 i 125. st. 4 Ustava SRJ; čl. 100 i 126, st. 4 Ustava Srbije, čl. 5, st. 2 Zakona o sudovima Srbije; čl. 106 i 111,

st. 5 Ustava Crne Gore, čl. 28, st. 1, tač. d Zakona o sudovima Crne Gore).

Odredbe o nezavisnosti vojnih sudova su u mnogo čemu problematične. Iako je proklamovana nezavisnost i samostalnost vojnih sudova (čl. 138, st. 2 Ustava SRJ i čl. 2 Zakona o vojnim sudovima, *Sl. list SRJ*, br. 11/1995), to je dovedeno u pitanje odredbom da se sudije i sudije-porotnici vojnih sudova postavljaju a ne biraju (čl. 26, st. 1 Zakona o vojnim sudovima), kao i odredbom prema kojoj za predsednike i sudije vojnih sudova važe isti propisi ,,kojima su uređeni odnosi u službi i prava, dužnosti i odgovornosti vojnih lica" (čl. 41 i 42). Takođe, sudija vojnog suda ,,može biti razrešen dužnosti ako je aktom nadležnog organa smanjen broj sudija u vojnom sudu" (čl. 37, st. 1), što dovodi u pitanje princip stalnosti sudijske funkcije koji je proklamovan i u Zakonu o vojnim sudovima (čl. 28, st. 1–3). Osim toga, kod privremenog upućivanja na rad u drugi vojni sud ne traži se pristanak, odnosno saglasnost sudije (čl. 40), kao što je to predviđeno u ostalim zakonima o sudovima.

4.5.2. Pravičnost i javnost rasprave

4.5.2.1. Pravičnost rasprave. — Zahtev za pravičnošću rasprave je naročito važan u krivičnom postupku, gde omogućava proširenje prava okrivljenog izvan taksativno navedenih minimalnih prava koja mu pripadaju. Kada se ispituje pravičnost, postupak se ceni u celosti, tako da kumulacijom nedostataka koji sami za sebe ne bi predstavljali povredu čl. 14, može doći do povrede zahteva za pravičnim suđenjem. U tom smislu, naročito se garantuje usmenost i kontradiktornost rasprave, zabranjuje se korišćenje nezakonito pribavljenih dokaza, obavezuje se tužilaštvo da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog.

Procesne radnje se, po pravilu, preduzimaju usmeno. U skladu s tim, pravilo je da se sva pismena (optužnica, nalaz veštaka i tsl) na glavnom pretresu iznose usmeno (čitaju se). Kada drugostepeni sud odluku donosi u sednici veća a ne na osnovu rasprave, doneta odluka je, po pravilu, zasnovana na spisima. Načelo neposrednosti zahteva da

sudska odluka bude zasnovana na činjenicama koje je sud sam utvrdio (npr. saslušanjem svedoka a ne čitanjem zapisnika). Iz ovog načela proizilazi i obaveza suda da svoju presudu zasnuje samo na dokazima izvedenim na glavnom pretresu (čl. 347, st. 1 ZKP).

Jedan od najvažnijih elemenata koje zahteva garancija pravičnosti suđenja je kontradiktornost postupka (*audiatur et altera pars*). Na taj način se uspostavlja jednakost stranaka i doprinosi utvrđivanju istine. Prema ZKP, okrivljeni ima pravo ,,da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist" (čl. 4, st. 2). Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi — okrivljeni ima pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 131, st. 5); da prisustvuje izvođenju pojedinih istražnih radnji i da aktivno učestvuje, a istražni sudija je dužan da obavesti njega i njegovog branioca ,,o vremenu i mestu obavljanja istražnih radnji, osim kada postoji opasnost od odlaganja" (čl. 168). Braniocu i okrivljenom može se uskratiti da prisustvuju izvođenju pojedinih istražnih radnji ,,kad to zahtevaju posebni razlozi odbrane ili bezbednosti zemlje" (čl. 168, st. 5 u vezi s čl. 73, st. 2) Ova prava mogu biti privremeno uskraćena sve do podizanja optužnice. Propisno sastavljena optužnica mora biti dostavljena okrivljenom bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru ,,u roku od 24 sata po prijemu" (čl. 266, st. 1). Isti smisao ima i odredba člana 369. ZKP o obaveznom dostavljanju primerka žalbe protivnoj stranci na odgovor. Nepoštovanje ovih odredbi predstavlja bitnu povredu krivičnog postupka.

Kontradiktornost se najlakše i najpotpunije ostvaruje na usmenom glavnom pretresu. Ravnopravnost strana u krivičnom postupku dovedena je u pitanje odredbom ZKP prema kojoj se o sednici veća pred drugostepenim sudom javni tužilac uvek obaveštava (čl. 370, st. 3), a optuženi i njegov branilac samo ako su to zahtevali ili ako sud smatra da je to ,,korisno za razjašnjavanje stvari" (čl. 371, st. 1). Ipak, neobaveštavanje branioca o održavanju sednice drugostepenog suda kada je on to zahtevao predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka.

Prema ZKP, sudska odluka ne može da se zasniva na izvesnim vrstama zapisnika i obaveštenja kao što su, na primer, obaveštenja

pribavljena od strane policije van krivičnog postupka (čl. 151, st. 3), izjave koje je okrivljeni dao bez prisustva branioca ili pod prinudom (čl. 218, st. 10; vidi i čl. 228 i 244, st. 1), koje se moraju ,,izdvojiti". Ipak, ako okrivljeni to izričito zahteva, i ovi dokumenti se mogu koristiti na glavnom pretresu (čl. 84, st. 1). Međutim, u izuzetnim slučajevima, kada su u pitanju krivična dela za koja je propisana kazna zatvora od dvadeset godina ili smrtna kazna, sud može odlučiti da se izjave date bez prisustva branioca ili obaveštenja koja je policija prikupila van krivičnog postupka koriste i bez pristanka okrivljenog, ako se ne mogu razjasniti važne činjenice u postupku, a sud smatra da bi njihovo korišćenje doprinelo razjašnjenju stvari (čl. 84, st. 2). Ali, ,,osuđujuća presuda ne može se zasnovati isključivo na izjavama na koje se odnose ovi zapisnici i obaveštenja" (čl. 86). Na ovaj način, daje se mogućnost sudu da koristi inače nedozvoljene dokaze, i to baš u slučajevima kada se okrivljenom mogu izreći najteže kazne, u kojima bi trebalo da važe i najveće garancije pravičnog suđenja. Čini se da ove odredbe ZKP stavljaju u bolji položaj tužioca i time dovode u pitanje načelo jednakosti strana.

Umesto da sadrži obavezu tužilaštva da odbrani otkrije sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog, ZKP u članu 15 predviđa ... da su ,,sud i državni organi koji učestvuju u krivičnom postupku dužni da istinito i potpuno utvrde činjenice koje su od važnosti za donošenje zakonite odluke" (st. 1), kao i da ,,sa jednakom pažnjom ispituju i utvrde kako činjenice koje terete okrivljenog tako i one koje mu idu u korist" (st. 2). ZKP predviđa i mogućnost razmatranja i prepisivanja spisa koji se nalaze kod javnog tužioca na osnovu njegove (tužiočeve) dozvole (čl. 131, st. 2). Pošto ne sadrže izričito pravo odbrane na pristup svim materijalnim dokazima i bezuslovnu obavezu tužioca da joj sve dokaze stavi na uvid, ove odredbe su suprotne standardima EKPS (vidi odluku Evropskog suda u slučaju *Edwards protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, A 247 B, 1992, st. 36).

4.5.2.2. Javnost rasprave i javnost presude. — Pored opšte odredbe o javnosti rada svih državnih organa (čl. 10), Ustav Srbije sadrži i posebnu odredbu o javnosti rasprave pred sudom (čl. 97, st.

1). S druge strane, Ustav SRJ ima samo odredbu o javnosti rada svih državnih organa (čl. 122, st. 1), a Ustav Crne Gore o javnosti rasprave pred sudom (čl. 102). Zakon o Saveznom sudu (*Sl. list SRJ*, br. 27/1992) propisuje da je rad Suda javan i navodi na koji se način to obezbeđuje, npr. javnošću rasprave pred Sudom, obaveštavanjem javnosti o radu Suda (čl. 6, st. 1 i 2). Republički zakoni o sudovima nemaju posebne odredbe o javnosti rasprave, ali takve odredbe sadrže odgovarajući procesni zakoni.

U krivičnom i građanskom postupku važi opšte pravilo da su glavni pretres odnosno glavna rasprava javni i da im mogu prisustvovati punoletna lica (čl. 287 ZKP; čl. 306 Zakona o parničnom postupku (ZPP), *Sl. list SFRJ*, br. 4/77). Isključenje javnosti na glavnom pretresu protivno zakonu predstavlja bitnu povredu odredbi krivičnog i parničnog postupka i osnov je za ulaganje žalbe na presudu (čl. 364, st. 1, tač. 4 ZKP; čl. 354, st. 2, tač. 12 ZPP).

Prema ZKP, u postupku prema maloletnicima javnost je uvek isključena (čl. 482 ZKP). Takođe, predviđeno je da se javnost može isključiti ,,po službenoj dužnosti ili po predlogu stranaka, ali uvek po njihovom saslušanju" ako je to potrebno radi čuvanja tajne, javnog reda, zaštite morala, zaštite interesa maloletnika ili zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice. Ovi osnovi su opšte gledano u skladu sa standardom PGP, osim poslednjeg — ,,zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice" — za koji se čini da je preširoko postavljen.

Slične odredbe sadrži ZPP, koji predviđa da se u parničnom postupku javnost može isključiti ,,za celu glavnu raspravu ili jedan njen deo ako to zahtevaju interesi čuvanja službene, poslovne ili lične tajne, interesi javnog reda ili razlozi morala" (čl. 307, st. 1). Javnost se može isključiti i kada se merama za održavanje reda ne bi moglo obezbediti nesmetano održavanje rasprave (čl. 307, st. 2).

U krivičnom i u parničnom postupku izreka presude se mora uvek javno pročitati, bez obzira da li je tokom postupka javnost bila isključena ili ne (čl. 352, st. 2 ZKP; čl. 336, st. 3 ZPP). Međutim, saopštavanje razloga presude zavisi od toga da li je javnost bila is-

uključena, i ako jeste, ,,veće će odlučiti da li će i ukoliko isključiti javnost prilikom objavljivanja razloga presude" (čl. 352, st. 4 ZKP; slično čl. 336, st. 3 ZPP). Shodno rešenju o isključenju javnosti u postupku prema maloletnicima, ZKP predviđa da je za objavljivanje toka postupka i donete odluke neophodna dozvola suda (čl. 461, st. 1), ali da se nikada ne sme navesti ,,ime maloletnika i drugi podaci na osnovu kojih bi se moglo zaključiti o kom je maloletniku reč" (čl. 461, st. 2).

4.5.3. Garantije optuženima za krivična dela

4.5.3.1. Pretpostavka nevinosti. — Prema jugoslovenskom pravu, svako ima pravo da ,,ne bude smatran krivim za krivično delo dok to ne bude utvrđeno pravnosnažnom odlukom suda" (čl. 27, st. 3 Ustava SRJ, čl. 23, st. 3 Ustava Srbije, čl. 25, st. 3 Ustava Crne Gore). Iako se ova formulacija donekle razlikuje od formulacije PGP, prema kojoj ,,svako ima pravo da se smatra nevinim" sve dok se njegova krivica ne dokaže, praktične razlike nema i obe formulacije imaju iste pravne posledice: oslobađaju okrivljenog tereta da dokazuje da nije kriv i obavezuju sud da ako nije s izvesnošću utvrdio krivicu postupi onako kako je povoljnije za okrivljenog — *in dubio pro reo* (u slučaju sumnje u korist okrivljenog).

ZKP na isti način kao i ustavi garantuje načelo pretpostavke nevinosti (čl. 3), a načelo *in dubio pro reo* razrađuje u odredbi prema kojoj sud ima obavezu da donese oslobađajuću presudu i kada usled nedostatka dokaza krivica okrivljenog nije dokazana, iako je sumnja ostala (čl. 350, st. 1, tač. 3). Teret dokazivanja je isključivo na tužiocu, što proizilazi pre svega iz odredbi koje ga obavezuju da u optužnom aktu uvek navede i dokaze na kojima zasniva svoju optužbu (čl. 158, st. 3 i 262, st. 1, tač. 5 ZKP).

4.5.3.2. Obaveštenje o optužbi, bez odlaganja i na jeziku koji optuženi razume. — Okrivljeni mora biti obavešten o krivičnom delu koje mu se stavlja na teret i materijalnim činjenicama koje to potkrepljuju. ZKP ovo pravo svrstava u osnovna načela (čl. 4, st. 1), ali ga ponavlja i u okviru odredbi o ispitivanju okrivljenog nalažući da se

okrivljenom pri prvom ispitivanju saopštava ,,zašto se okrivljuje i osnovi sumnje koji stoje protiv njega" (čl. 218, st. 2). Navedena odredba shodno se primenjuje i na osumnjičenog, odnosno ,,lice za koje postoje osnovi sumnje da je izvršilo krivično delo" (čl. 156, st. 3 ZKP) i/ili ,,protiv koga se zahteva sprovođenje istrage" (čl. 159, st. 2 i 4) i/ili u slučaju podizanja neposredne optužnice (čl. 160, st. 2), odnosno i pre pokretanja krivičnog postupka. Optužnica se ,,dostavlja okrivljenom koji je na slobodi bez odlaganja, a ako se nalazi u pritvoru — u roku od 24 sata po prijemu" (čl. 266, st. 1).

4.5.3.3. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane i pravo na kontakt s braniocem. — Obaveza osiguranja dovoljnog vremena za spremanje odbrane okrivljenom predstavlja jedno od osnovnih načela ZKP (čl. 11, st. 3). Međutim, čini se da su minimalni rokovi koje ZKP predviđa za pripremanje odbrane isuviše kratki (u redovnom postupku osam dana — čl. 281, st. 3, u skraćenom postupku tri dana — čl. 439, st. 3). Osim toga, kada dođe do usmene izmene optužnice na glavnom pretresu, predviđena je samo mogućnost, a ne dužnost prekida glavnog pretresa radi pripremanja odbrane (čl. 337, st. 2). Takođe, treba naglasiti da se osiguranje dovoljnog vremena za spremanje odbrane ne odnosi i na ispitivanje okrivljenog u prethodnom postupku gde se između obaveštenja o delu i osnovima optužbe i ispitivanja ne ostavlja nikakav razmak vremena. Naime, okrivljenom se prilikom prvog ispitivanja ostavlja rok od 24 sata da osigura branioca, ali se pre toga ne upoznaje s predmetom optužbe i okolnostima koje ga terete.

Kada je reč o drugostepenom postupku, iako ne postoji posebna odredba u ZKP, sudska praksa zauzela je stav da žalbeni sud ,,prilikom upućivanja obaveštenja o sednici veća ... mora voditi računa da se strankama ostavi dovoljno vremena da se pripreme za sednicu" (vidi stav Saveznog suda u odluci SS Kzs. 24/76). Nedostatak delimično otklanja i odredba člana 369. ZKP o obavezi dostavljanja žalbe protivnoj stranci i mogućnosti podnošenja odgovora u roku od 8 dana.

Pravo okrivljenog ,,da se izjasni o svim činjenicama i dokazima koji ga terete i da iznese sve činjenice i dokaze koji mu idu u korist"

(čl. 4, st. 2 ZKP), jedna je od pretpostavki bez koje okrivljeni ne bi mogao da organizuje i vrši svoju odbranu i koju je ZKP svrstao u osnovna načela postupka. Njena konkretizacija ostvarena je kroz čitav niz odredbi kojima se okrivljenom daje pravo da razmatra spise i razgleda predmete koji služe kao dokaz (čl. 131, st. 5), kao i pravo da prisustvuje izvođenju pojedinih istražnih radnji i da aktivno u njima učestvuje (čl. 168). Navedena prava okrivljenom mogu biti privremeno uskraćena ,,u toku prethodnog postupka do podizanja optužnice ... kad to zahtevaju posebni razlozi odbrane ili bezbednosti zemlje" (čl. 73, st. 2).

Pismeni i usmeni kontakt između okrivljenog koji je u pritvoru i branioca, isključen je pre prvog ispitivanja okrivljenog (čl. 74, st. 1). Navedeno rešenje u suprotnosti je sa ustavom garantovanim pravom lica lišenog slobode da uzme branioca (čl. 23, st. 5 Ustava SRJ, čl. 22, st. 5 Ustava Crne Gore, Ustav Srbije nema takvu odredbu). Osim toga, okrivljeni koji se nalazi u pritvoru tek nakon okončanja istrage ili neposrednog optuženja može slobodno i bez nadzora da se dopisuje i razgovara sa svojim braniocem (čl. 74, st. 2 i 3. ZKP). To znači da do tada okrivljeni nema branioca iako ga je formalno uzeo. I ovo je suprotno Ustavu SRJ, koji pravo na branioca postavlja kao ustavno pravo okrivljenog (čl. 29, st. 1). Tako se još jednom pokazuje da je neusklađenost ZKP s Ustavom SRJ jedan od najznačajnijih nedostataka u zaštiti ljudskih prava u SRJ.

4.5.3.4. Pravo na suđenje bez nepotrebnog odugovlačenja. — Prema ZKP (čl. 14), sud ima obavezu ,,da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemogući svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku". Ovo načelo je razrađeno u nizu odredbi ZKP (npr. čl. 175, čl. 181, čl. 279, st. 2, čl. 292, čl. 356, st. 1). U postupku prema maloletnicima ZKP zahteva posebnu hitnost postupanja (čl. 462, 479 i 484).

4.5.3.5. Zabrana suđenja in absentia i pravo na odbranu. — Ustav SRJ i Ustav Srbije sadrže zabranu suđenja u odsustvu ako je lice ,,dostiž(no) sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka", dok Ustav Crne Gore takvu odredbu nema (čl. 29. st. 2 Ustava SRJ; čl. 24, st. 2 Ustava Srbije). Prema ZKP, suđenje u odsustvu je

dopušteno samo izuzetno, i to u slučajevima kada je do odsustva došlo krivicom optuženog, na primer, ako je optuženi ,,u bekstvu ili inače nije dostižan državnim organima, a postoje naročito važni razlozi da mu se sudi ako je odsutan" (čl. 300, st. 3 i 4; za skraćeni postupak vidi čl. 442, st. 3). Osim toga, okrivljeni kome se sudi u odsustvu mora imati branioca čim se donese rešenje o suđenju u odsustvu (čl. 70, st. 3). Maloletniku se nikada ne može suditi u odsustvu (čl. 454, st. 1). Na zahtev lica koje je osuđeno u odsustvu ili njegovog branioca krivični postupak će se ponoviti (čl. 410). Može se reći da su u ovom delu propisi SRJ u skladu s međunarodnim standardima.

Ustav SRJ garantuje pravo na odbranu, koje je bliže regulisano ZKP. Prema Ustavu SRJ (čl. 29):

> Svakome se jamči pravo na odbranu i pravo da uzme branioca pred sudom ili drugim organom nadležnim za vođenje postupka.
>
> Niko ko je dostižan sudu ili drugom organu nadležnom za vođenje postupka ne može biti kažnjen ako mu, u skladu sa saveznim zakonom, nije bilo omogućeno da bude saslušan i da se brani.
>
> Svako ima pravo da njegovom saslušanju prisustvuje branilac koga izabere.
>
> Saveznim zakonom se određuje u kojim slučajevima okrivljeni mora imati branioca.

Okrivljeni može sam da se brani samo onda kada zakon nije predvideo da je odbrana obavezna (čl. 11, st. 1 i 2. ZKP). U svakom slučaju sud ima obavezu da ga obavesti da ima pravo na branioca (čl. 13, 67, st. 2, 183, st. 3 i 193, st. 1). Postavljeni branilac javlja se u dva slučaja: kada je reč o obaveznoj odbrani a okrivljeni nije uzeo branioca i kada se okrivljeni koristi siromaškim pravom. Zakon taksativno nabraja slučajeve u kojima okrivljeni mora da ima branioca, i od koga momenta u postupku: ako je nem, gluv ili nesposoban da se sam uspešno brani ili se postupak vodi zbog krivičnog dela za koje se može izreći smrtna kazna; ako je optužen za krivično delo za koje se može izreći kazna zatvora preko deset godina; ako se okrivljenom sudi u odsustvu (čl. 70). Umesto branioca postavljenog po službenoj dužnosti,

okrivljeni uvek može uzeti drugog branioca (čl. 72, st. 1). Osim toga, okrivljeni može tražiti da predsednik suda ,,razreši postavljenog branioca koji neuredno vrši dužnost", a ovaj to može učiniti i po sopstvenoj inicijativi, ali uz saglasnost okrivljenog (čl. 72, st. 4). Što se siromaškog prava tiče, ZKP predviđa da se okrivljenom koji prema svom imovnom stanju ne može snositi troškove odbrane može, a ne mora postaviti branilac, kada se postupak vodi za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 3 godine (čl. 71).

4.5.3.6. Pravo na pozivanje i ispitivanje svedoka. — Tokom čitavog postupka okrivljeni može zahtevati da se pozovu novi svedoci ili veštaci ili da se pribave drugi novi dokazi (čl. 282, 322, st. 4, 335, i 336). Posledice neodazivanja pozivu suda ili odbijanja svedočenja iste su bez obzira da li je svedoka ili veštaka predložio tužilac ili okrivljeni. Okrivljeni, po odobrenju predsednika veća, može neposredno postavljati pitanja svedocima i veštacima (čl. 327).

4.5.3.7. Pravo na prevodioca. — Ustav SRJ u članu 49 propisuje da se svakome ,,jamči pravo da u postupku pred sudom upotrebljava svoj jezik i da se u tom postupku upoznaje sa činjenicama na svom jeziku". Ustav Srbije ima identičnu odredbu (čl. 123, st. 2). Nasuprot tome, Ustav Crne Gore predviđa da ,,pravo na upotrebu svog jezika u postupku pred državnim organima" imaju samo pripadnici nacionalnih i etničkih grupa (čl. 72), ali ne predviđa pravo svakog lica na tumača.

Prema ZKP, stranke, svedoci i drugi učesnici u postupku imaju pravo da u postupku upotrebljavaju svoj jezik i u tu svrhu se obezbeđuje usmeno prevođenje (čl. 7). Kada je ,,optuženom, njegovom braniocu ... protivno njihovom zahtevu uskraćeno pravo da na glavnom pretresu upotrebljavaju svoj jezik i da na tom jeziku prate glavni pretres" postoji bitna povreda krivičnog postupka (čl. 364, st. 1, t. 3).

4.5.3.8. Zabrana samooptuživanja. — Okrivljenom je priznato pravo da se brani ćutanjem time što mu se još prilikom prvog ispitivanja saopštava ,,da nije dužan da iznese svoju odbranu niti da odgovara na postavljena pitanja" (čl. 218, st. 2), ali uz pouku ,,da time može otežati prikupljanje dokaza za svoju odbranu" (čl. 218, st. 3). Okriv-

ljeni takođe ima pravo da se ne izjasni o optužbi i da ne iznese svoju odbranu (čl. 316, st. 5).

Takođe, ZKP zabranjuje korišćenje ,,sile, pretnje ili drugih sličnih sredstava da bi se došlo do okrivljenikove izjave ili priznanja" (čl. 218, st. 8). Takođe, odluka se ne može zasnivati na iskazu okrivljenog koji je pribavljen protivno ovoj zabrani (čl. 218, st. 10). Uz to, organ koji vodi postupak mora ,,da i pored priznanja okrivljenog prikuplja i druge dokaze" (čl. 223), a sud ima obavezu da izvede i druge dokaze i kada optuženi prizna delo na glavnom pretresu (čl. 323).

4.5.3.9. Poseban tretman maloletnika u krivičnom postupku. — Prema PGP (čl. 14, st. 4), postupak koji se vodi protiv maloletnika mora da bude prilagođen njihovom uzrastu i potrebi prevaspitanja. U SRJ krivičnopravni status maloletnika nije regulisan posebnim zakonima, već posebnim celinama u okviru zakona koji se primenjuju na punoletne učinioce krivičnih dela. Tako, ZKP u posebnoj glavi (XXVII) reguliše postupak prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. Odredbe ove glave primenjuju se ako lica koja su izvršila krivično delo kao maloletnici u vreme pokretanja postupka nisu navršila 21 godinu (čl. 452, st. 1). Neke od odredbi primeniće se i na mlađa punoletna lica (čl. 452, st. 2).

Pripremni postupak sprovodi sudija za maloletnike, dok se glavni pretres vodi pred većem za maloletnike. Za sudije-porotnike zahteva se posebna specijalizacija. Postupak protiv maloletnika nije otvoren za javnost, ali ona ne mora biti potpuno isključena — dopuštena je tzv. ograničena/stručna javnost (čl. 482). Takođe, za maloletnike važi apsolutna zabrana suđenja u odsustvu (čl. 454). Maloletnik se ne može odreći prava na žalbu niti odustati od već izjavljene žalbe. Konačno, sud ima značajnu ulogu u nadzoru i daljem odlučivanju o izrečenoj vaspitnoj meri (čl. 491 i 492).

4.5.3.10. Pravo na žalbu. — Ustav SRJ (čl. 26, st. 2 i čl. 119) ,,svakome ... jamči pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu". Istovetnu odredbu sadrže i Ustav Crne Gore (čl. 17, st. 2) i Ustav Srbije (čl. 22, st. 2).

U jugoslovenskom krivičnom postupku, drugostepenost je pravilo bez izuzetka — žalba protiv presude prvostepenog suda nikad nije isključena, a pod određenim uslovima dopuštena je i trostepenost odlučivanja (čl. 391, st. 1, tač. 3 ZKP). Problem sa sudom trećeg stepena kao ,,višim sudom", nastaje kada u prvom stepenu sudi okružni sud pošto je viši (drugostepeni sud) Vrhovni sud, a u republici nema višeg suda trećeg stepena, pa u trećem stepenu odlučuje veće istog (Vrhovnog) suda, samo u drugom sastavu (pošto čl. 39, st. 1, tač. 5 ZKP isključuje od suđenja sudiju koji je učestvovao u donošenju odluke koja se pobija žalbom). Ista situacija je kod vojnih sudova gde u drugom i trećem stepenu uvek sudi Vrhovni vojni sud, ali u različitim većima (čl. 20 Zakona o vojnim sudovima).

Pored žalbe na presudu, kao redovnog pravnog leka, osuđenom licu je na raspolaganju i nekoliko vanrednih pravnih lekova: zahtev za ponavljanje krivičnog postupka, zahtev za vanredno ublažavanje kazne i zahtev za vanredno preispitivanje pravnosnažne presude (glave XXIII i XXIV ZKP).

4.5.3.11. Pravo na odštetu. — Ustav SRJ predviđa da ,,lice koje je bez osnova osuđeno za krivično delo ... ima pravo na rehabilitaciju, na naknadu štete od države, kao i druga prava utvrđena saveznim zakonom" (čl. 27, st. 4). Gotovo identičnu odredbu sadrži Ustav Srbije (čl. 23, st. 4), dok Ustav Crne Gore (čl. 25, st. 4) predviđa samo pravo na naknadu štete.

4.5.3.12. Ne bis in idem. — Međunarodni standardi (čl. 14, st. 7 PGP i Protokol 7. čl. 4, st. 1 EKPS) predviđaju da se ,,nikome ... ne može ponovo suditi niti se može ponovo kazniti ... za delo za koje je već bio pravnosnažno oslobođen ili osuđen". EKPS, za razliku od PGP, dopušta odstupanje od ovog načela — postupak se može ponoviti ,,ako postoje dokazi o novim ili novo otkrivenim činjenicama ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla da utiče na njegov ishod" (čl. 4, st. 2 Protokola br. 7. uz EKPS).

Odredbom člana 28 Ustava SRJ nije na odgovarajući način formulisano načelo *ne bis in idem*, pošto Ustav zabranjuje ponovnu osudu i/ili kažnjavanje, a ne — što je suština ovog načela — ponovno pokretanje krivičnog postupka za isto krivično delo protiv lica protiv

koga je takav postupak već vođen i pravnosnažno okončan. Mnogo je bolje rešenje Ustava Crne Gore prema kome ,,niko ne može dva puta odgovarati za isto kažnjivo djelo" (čl. 27). Ustav Srbije uopšte ne sadrži odredbu o ovom procesnom načelu.

U ZKP načelo *ne bis in idem* nije posebno definisano, ali je nesumnjivo da je ono u određenom obimu prihvaćeno, pa je na primer povreda ovog načela osnov za donošenje odbijajuće presude. Međutim, u izvesnim slučajevima odstupanje od načela *ne bis in idem* dopušteno je, pa do ponavljanja postupka pod određenim uslovima može doći i na štetu okrivljenog (čl. 403 i 404 ZKP).

4.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Član 17. PGP:

1. Niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u njegov privatni život, u njegovu porodicu, u njegov stan ili njegovu prepisku, niti nezakonitih povreda nanesenih njegovoj časti ili njegovom ugledu.

2. Svako lice ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvih mešanja ili povreda.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.6.1. Privatnost

Prema opšteprihvaćenom tumačenju međunarodnih konvencija o ljudskim pravima, privatni život obuhvata identitet, integritet, intimu, autonomiju i seksualnost jedinke, kao i komunikaciju s drugima. Prema Ustavu SRJ ,,jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava" (čl. 22, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Crne Gore sadrži identičnu formulaciju (čl. 20, st. 1 Ustava Crne Gore), dok Ustav Srbije propisuje: ,,ljudsko dostojanstvo i pravo na privatni život čoveka su nepovredivi" (čl. 18 Ustava Srbije).

4.6.1.1. Pristup ličnim podacima. — Ustav SRJ u članu 33 izričito garantuje zaštitu ličnih podataka:

> Jamči se zaštita podataka o ličnosti.
>
> Zabranjena je upotreba podataka o ličnosti van namene za koju su prikupljene.
>
> Svako ima pravo da bude upoznat s prikupljenim podacima o ličnosti koji se na njega odnose, kao i pravo na sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe.
>
> Prikupljanje, obrada, korišćenje i zaštita podataka o ličnosti uređuju se saveznim zakonom.

Sličnu odredbu sadrži Ustav Crne Gore (čl. 31), dok Ustav Srbije takođe jemči zaštitu podataka o ličnosti, ali ne propisuje sudsku zaštitu u slučaju njihove zloupotrebe, kao ni pravo pojedinca da bude upoznat s podacima koji se na njega odnose (čl. 20 Ustava Srbije).

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (*Sl. list SRJ*, br. 24/1998) uređuje zaštitu ličnih podataka. Zakon predviđa da se lični podaci mogu prikupljati, obrađivati i koristiti samo za svrhe koje on određuje, a u druge svrhe samo na osnovu pismene saglasnosti građana (čl. 13). Takođe, predviđeno je da građanin može zahtevati podatke koji se vode o njemu ili uvid u njih, kao i brisanje podataka koji nisu u skladu sa zakonom i zabranu korišćenja netačnih podataka (čl. 12). Međutim, građanin ne može da koristi ova prava ako se radi o zbirkama ličnih podataka koje se vode u skladu s propisima o kaznenoj evidenciji i propisima o evidenciji u oblasti bezbednosti SRJ (čl. 13). Ovako široko određivanje osnova za nedozvoljavanje pristupa podacima praktično obesmišljava pomenuta prava građana, a državnim organima ostavlja široku diskreciju da podatke uskrate.

4.6.1.2. Seksualna autonomija. — Pravo SRJ ne zabranjuje dobrovoljni seksualni odnos punoletnih homoseksualaca (iznad 18 godina starosti). Krivični zakoni inkriminišu dobrovoljni seksualni odnos homoseksualaca u kome je jedno lice mlađe od 18 godina, za šta je propisana kazna do jedne godine zatvora (čl. 110, st. 4 KZ Srbije; čl. 91, st. 4 KZ Crne Gore).

4.6.1.3. Krivična zaštita privatnog života. — Krivični zakoni sankcionišu povrede prava na privatni život. Tako su, na primer, krivična dela neovlašćeno fotografisanje (čl. 195a KZ SRJ; čl. 71 KZ Srbije; čl. 55 KZ Crne Gore), objavljivanje tuđeg spisa, portreta, fotografije, filma ili fonograma ličnog karaktera (čl. 71a KZ Srbije; čl. 56 KZ Crne Gore) i neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 i 195a KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

4.6.2. Stan (dom)

Ustav SRJ propisuje da je stan nepovrediv i da službeno lice može da uđe u stan i vrši pretres samo na osnovu odluke suda (čl. 31, st. 1 i 2). Pretres se mora vršiti u prisustvu dva svedoka (čl. 31, st. 3).

> Službeno lice sme ući u tuđi stan ili druge prostorije i bez odluke suda i vršiti pretres bez prisustva svedoka ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela ili radi spasavanja ljudi i imovine, na način predviđen saveznim zakonom (čl. 31, st. 4).

Ustavi Srbije i Crne Gore na isti način garantuju pravo na nepovredivost doma (čl. 21 Ustava Srbije; čl. 29 Ustava Crne Gore).

Savezni Zakon o krivičnom postupku reguliše pretres stana i lica (čl. 206–210. ZKP).

U izuzetnim slučajevima, policija može i bez naredbe suda da izvrši pretres (čl. 210, st. 1). U ovim slučajevima, pretres se može obaviti i bez svedoka, ako ih nije moguće naći, a postoji opasnost od odlaganja (čl. 210, st. 3). Kada policija izvrši pretres bez naredbe suda, dužna je da o tome odmah podnese izveštaj istražnom sudiji ili javnom tužiocu ako istraga još nije pokrenuta (čl. 210, st. 5).

Čini se da odredba ZKP o pretresu bez naredbe suda nije u skladu s Ustavom SRJ, jer uvodi druge osnove zbog kojih se takav pretres može izvršiti. Neustavna je, dakle, mogućnost da se pretres vrši zbog toga što se očigledno drugačije ne mogu obezbediti dokazi ili zbog privođenja lica koje treba pritvoriti ili prinudno dovesti, a koje nije učinilac krivičnog dela (nego, na primer, saobraćajnog prekršaja).

Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore (*Sl. list RCG* br. 24/94–327), u članu 13, st. 3 predviđa da ,,ovlašćena službena lica" mogu ući u stan i izvršiti pretres bez odluke suda i bez prisustva svjedoka, ,,ako je to neophodno radi neposrednog hvatanja učinioca krivičnog dela i spasavanja ljudi i imovine". Bez obzira što ova formulacija poštuje izuzetke propisane članom 31, st. 4 Ustava SRJ, cela odredba je neustavna jer se izuzeci od garancije nepovredivosti stana mogu predvideti samo saveznim zakonom. Takođe, nije predviđena nikakva kontrola ovih postupaka što otvara prostor za zloupotrebe.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost doma. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su narušavanje nepovredivosti stana (čl. 192 KZ SRJ; čl. 68 KZ Srbije; čl. 50 KZ Crne Gore) i protivzakonito pretresanje (čl. 193 KZ SRJ; čl. 69 KZ Srbije; čl. 51 KZ Crne Gore).

U jugoslovenskoj sudskoj praksi se pojam stana široko tumači, kao svaka prostorija koja ljudima faktički služi za stanovanje, odnosno za kraći ili duži boravak. Kao stan se smatra i svaka prostorija koju određeno lice zakonski poseduje bez obzira da li zaista u njoj i boravi.

4.6.3. Prepiska

Pojam prepiske ne obuhvata samo pisma, nego i sve oblike komunikacije na daljinu (telefon, telegram, teleks, telefaks kao i druga mehanička ili elektronska sredstva komunikacije). Ustav SRJ jamči tajnost pisama i drugih sredstava opštenja (čl. 32, st. 1). Ovo pravo se može ograničiti zakonom, ali može se odstupiti samo na osnovu odluke suda, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za odbranu SRJ (čl. 32, st. 2). Ovakvu odredbu sadrže i oba republička ustava (čl. 30 Ustava Crne Gore; čl. 19 Ustava Srbije).

Zakon o krivičnom postupku bliže reguliše odstupanja od prava na tajnost pisma. Istražni sudija može narediti da mu poštanske, telegrafske i druge saobraćajne organizacije predaju (uz potvrdu) pisma, telegrame i druge pošiljke koje su upućene okrivljenom ili koje on odašilje (čl. 214, st. 1). Izdate pošiljke otvara istražni sudija u prisustvu dva svedoka. Pri otvaranju će se paziti da se ne povrede pečati, a omoti i adrese će se sačuvati. O otvaranju se sastavlja zapisnik (čl. 214, st. 3).

Kada se okrivljeni nalazi u pritvoru, a ispitan je, branilac može s njim da se dopisuje i razgovara (čl. 74, st. 1). Ipak, istražni sudija može narediti da se prepiska između branioca i okrivljenog prosleđuje tek pošto je on pregleda ili da okrivljeni samo u njegovom prisustvu razgovara s braniocem (st. 2). Čini se da je ovo pravilo preširoko postavljeno i da bi moglo da predstavlja povredu prava na fer suđenje.

Status osuđenika je regulisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (*Sl. glasnik RS*, br. 16/1997). Ovim zakonom je predviđeno da osuđeni ima neograničeno pravo na dopisivanje (čl. 65 i 66).

Zakon o unutrašnjim poslovima Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 44/1991–1721) predviđa postupak na osnovu koga policija može da kontroliše pisma i druga sredstva komunikacije (čl. 13). Na zahtev republičkog javnog tužioca ili republičkog ministra policije, Vrhovni sud Srbije može dozvoliti kontrolu pisama ili prisluškivanje, ako je neophodno za vođenje krivičnog postupka ili za bezbednost i odbranu Srbije. O predlogu odlučuje Vrhovni sud Srbije, to jest njegov predsednik ili sudija koga ovaj odredi. Na osnovu odluke suda, ministar naređuje ,,mere kojima se prema pojedinim licima i organizacijama odstupa od načela nepovredivosti tajne pisma" (čl. 13, st. 3). Mora se primetiti da ovaj zakon nije u skladu ni s Ustavom Srbije ni s Ustavom SRJ, pošto kao jedan od osnova za kontrolu pisama predviđa ,,bezbednost" Srbije, što nije kao osnov navedeno niti u jednom od ovih ustava. Ipak, dobro je što do odstupanja od načela tajnosti prepiske dolazi odlukom suda.

Krivični zakoni kažnjavaju povrede prava na nepovredivost prepiske i druge komunikacije. Odredbe KZ SRJ se odnose na službena lica saveznih organa. Predviđena krivična dela su povreda tajnosti pisama ili drugih pošiljaka (čl. 194 KZ SRJ; čl. 72 KZ Srbije; čl. 52 KZ Crne Gore) i neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje (čl. 195 KZ SRJ; čl. 70 KZ Srbije; čl. 54 KZ Crne Gore).

4.6.4. Čast i ugled

U skladu s međunarodnim standardom predviđenim članom 17. PGP da niko ne može biti izložen protivzakonitim napadima na čast i

ugled, krivični zakoni republika predviđaju krivična dela klevete i uvrede (čl. 92 i 93 KZ Srbije; čl. 76 i 77 KZ Crne Gore). Takođe, kao posebno krivično delo propisano je iznošenje ličnih i porodičnih prilika (čl. 94 KZ Srbije; čl. 78 KZ Crne Gore) određenog lica, koje može škoditi njegovoj časti ili ugledu.

4.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Član 18. PGP:

1. Svako lice ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Ovo pravo podrazumeva slobodu ispovedanja i primanja vere ili ubeđenja po svom nahođenju, kao i slobodu da tu veru ili ubeđenje ispoljava pojedinačno ili zajedno s drugima, kako javno tako i privatno, kroz kult, vršenje verskih i ritualnih obreda i veronauku.

2. Niko ne može biti predmet prinude kojom bi se kršila sloboda njegovog ispovedanja ili primanja vere ili ubeđenja po njegovom nahođenju.

3. Sloboda ispoljavanja vere ili ubeđenja može biti predmet samo onih ograničenja koja predviđa zakon a koja su nužna radi zaštite javne bezbednosti, reda, zdravlja ili morala, ili pak osnovnih prava i sloboda drugih lica.

4. Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja, a u datom slučaju zakonitih staratelja, da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim sopstvenim ubeđenjima.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

Svi jugoslovenski ustavi garantuju slobodu misli i savesti (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 45 Ustava Srbije; čl. 34, st. 1 i 2. Ustava Crne Gore). Uz to, Ustavi SRJ i Crne Gore izričito garantuju slobodu ubeđenja. Sloboda ubeđenja, misli i savesti, kao i sloboda veroispovesti, apsolut-

ni su i ne mogu se ograničiti ni za vreme ratnog stanja (vidi I.3.2.2). U okviru opšte zabrane diskriminacije (čl. 20 Ustava SRJ) pominju se i vera, politička i druga uverenja kao zabranjeni osnovi diskriminacije. Takođe, prema Ustavu SRJ (čl. 137, st. 2), dozvoljen je ,,prigovor savesti".

Sloboda veroispovesti je takođe garantovana jugoslovenskim ustavima (čl. 43 Ustava SRJ; čl. 41 Ustava Srbije; čl. 11 i 34 Ustava Crne Gore). Treba istaći da su same ustavne odredbe o slobodi veroispovesti prilično šture, tako da ne obuhvataju neke od važnih elemenata koje sadrže međunarodni standardi. Prema članu 43 Ustava SRJ:

> Jamči se sloboda verovanja, javnog ili privatnog ispovedanja vere i vršenja verskih obreda.
>
> Niko nije dužan da se izjašnjava o svom verskom uverenju.

Ustavi Srbije (čl. 41) i Crne Gore (čl. 11 i 34) na gotovo identičan način određuju sadržaj slobode veroispovesti. To su verovanje, ispovedanje vere i vršenje verskih obreda. Pored toga, ovi članovi sadrže i odredbu o odvojenosti verskih zajednica od države. Verske zajednice su slobodne u vršenju verskih poslova i obreda. One mogu osnivati verske škole i dobrotvorne organizacije. Država ih može materijalno pomagati.

Prema PGP, sadržaj prava na slobodu veroispovesti čini sloboda ispoljavanja svog verovanja veroispovedanjem, obavljanjem obreda, pohađanjem službe i nastavom. Ustav Srbije pod slobodom veroispovesti obuhvata slobodu verovanja, ispovedanja vere i vršenja verskih obreda, ali ne i versku nastavu. Ustav, doduše, ostavlja mogućnost verskim zajednicama da osnivaju verske škole, ali verska nastava nije definisana kao sastavni deo prava pojedinca na slobodu veroispovesti, već kao jedna od aktivnosti verskih zajednica.

Pored toga, prema odredbi člana 18, st. 4 PGP, države članice su se obavezale ,,na poštovanje slobode roditelja i, u slučaju potrebe, zakonskih staratelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svom vlastitom ubeđenju". Međutim, ni savezni, ni repu-

blički ustavi ne garantuju ovo pravo. Kada se ova odredba tumači zajedno s odredbama člana 13, st. 3 i 4 PESK,[19] proizilazi da roditelji imaju pravo da osnivaju privatne škole da bi svoju decu obrazovali prema svojim verskim ubeđenjima. Međutim, u SR Jugoslaviji privatna lica ne mogu da osnivaju osnovne škole, to može da čini samo država (čl. 9 Zakona o osnovnoj školi Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/1992–1726; čl. 17 Zakona o osnovnoj školi Crne Gore, *Sl. list RCG*, 34/1991–574). Prema tome, SRJ ne izvršava svoje obaveze prema članu 18, st. 4 PGP i članu 13, st. 3 i 4. PESK.

Ustav SRJ predviđa i pravo na ,,prigovor savesti" (čl. 137, st. 2), što je u skladu s novom tendencijom priznavanja ovog prava kao dela prava na slobodu savesti i veroispovesti:[20]

> Građaninu koji zbog verskih ili drugih razloga savesti ne želi da ispuni vojnu obavezu pod oružjem, omogućiće se da vojnu obavezu u Vojsci Jugoslavije ispuni bez oružja ili u civilnoj službi, u skladu sa saveznim zakonom.

Ovo je pravo podrobnije regulisano Zakonom o vojsci Jugoslavije, prema kome regruti koji se pozovu na ,,prigovor savesti" služe vojni rok u dvostrukom trajanju — 24 meseca. Prema Zakonu, regrut mora 15 dana po primanju poziva za regrutaciju da pismeno zahteva civilno služenje vojnog roka. Međutim, država nema obavezu da ga informiše o mogućnosti civilnog služenja vojnog roka. Ako propusti

19 Po članu 13 st. 3 i 4 PESK:
3. Države članice ovog pakta se obavezuju da poštuju slobodu roditelja... da izaberu za svoju decu i druge ustanove koje mogu da se propišu ili da se usvoje od strane države po pitanju školovanja i da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece prema svojim sopstvenim ubeđenjima.
4. Nikakva se odredba iz ovog člana ne može tumačiti kao da narušava slobodu pojedinca i pravnih lica da osnivaju i upravljaju školama pod uslovom da principi izneti u tački 1. ovog člana budu poštovani i da obrazovanje koje pružaju ove škole bude u skladu sa minmalnim normama koje može da propiše država.

20 Vidi Rezoluciju 1989/59 Komisije UN za ljudska prava, kao i preporuku Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (87) 8 od 9. aprila 1987. Vidi, takođe, *obiter dicta* Komiteta za ljudska prava u slučaju *J.P. protiv Kanade* (No. 446/1991, st. 4.2), u kome se po prvi put kaže da je ,,'prigovor savesti'... u svakom slučaju" zaštićen članom 18.

taj rok, ne može se više pozivati na prigovor savesti. O zahtevu u roku od 60 dana odlučuje regrutna komisija. Na njenu odluku može se podneti prigovor, a protiv konačnog rešenja nije dozvoljen upravni spor.

Najznačajnija razlika između jugoslovenskih ustavnih rešenja i međunarodnog standarda prava na slobodu veroispovesti vezana je za slobodu promene veroispovesti ili ubeđenja. Opšti komentar 22 (48) Komiteta za ljudska prava (1993) izričito kaže kako bi slobodu ,,da se ostane pri svojoj, ili usvoji veroispovest ili ubeđenje po izboru" (čl. 18, st. 1 PGP) trebalo tumačiti kao ,,pravo da se promeni veroispovest". Pravo na promenu veroispovesti se izričito pominje i u članu 18 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Međutim, ni savezni ustav, ni republički ustavi uopšte ne pominju pravo pojedinca na promenu veroispovesti ili uverenja.

Ako bi se priznalo da je ,,prigovor savesti" deo prava na slobodu savesti i veroispovesti, onda pravo svakog pojedinca da promeni svoju veroispovest ili ubeđenje važi i za taj slučaj. Međutim, Zakon o vojsci Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 67/1993) ne daje mogućnost rezervistima koji su normalno služili vojni rok da svoju vojnu obavezu u rezervi izvršavaju bez oružja pozivajući se na ,,prigovor savesti", koji je garantovan članom 137. st. 2 Ustava SRJ. Savezni ustavni sud nije prihvatio inicijativu za ocenu ustavnosti relevantnih odredaba Zakona o vojsci (rešenje IU br. 51/94 od 25. maja 1994, *Odluke i rešenja SUS*, 1994, str. 28–29). Prema mišljenju Suda, sâm Ustav određuje da se ovo pravo ostvaruje ,,u skladu sa saveznim zakonom". U ovom slučaju to je Zakon o vojsci, koji propisuje da se na ,,prigovor savesti" može pozvati samo prilikom regrutacije, a ne i kasnije (čl. 298 Zakona). Iz ovoga proizilazi da Sud smatra da se obuhvat prava na ,,prigovor savesti" određuju isključivo zakonom, i da nije postojala obaveza zakonodavca da vodi računa o mogućnosti promene verskog ili drugog uverenja. Zakon o vojsci omogućava obrnutu situaciju — ako regrut koji je odlučio da se pozove na ,,prigovor savesti" promeni svoje uverenje i odluči da primi oružje, on to može da učini (čl. 297, st. 2 Zakona o vojsci Jugoslavije).

4.8. Sloboda izražavanja

Član 19. PGP:

1. Niko ne može biti uznemiravan zbog svojih mišljenja.

2. Svako lice ima pravo na slobodu izražavanja; ovo pravo bez obzira na granice, podrazumeva slobodu iznalaženja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, u usmenom, pismenom, štampanom ili umetničkom obliku, ili na bilo koji drugi način po slobodnom izboru.

3. Ostvarivanje sloboda predviđenih u tački 2. ovog člana obuhvata posebne dužnosti i odgovornosti. Sledstveno tome, ono može biti podvrgnuto izvesnim ograničenjima koja moraju, međutim, biti izričito određena zakonom, a potrebna su iz razloga:

a) poštovanja prava ili ugleda drugih lica;

b) zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.8.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi jamče slobodu mišljenja, izražavanja i informisanja. Međutim, način na koji se ova sloboda garantuje formalno se razlikuje od načina usvojenog u međunarodnim ugovorima, pošto se u većem broju odredbi posebno garantuju sloboda i javno izražavanje mišljenja od slobode štampe i drugih medija.

Svi ustavi garantuju pravo na slobodu javnog izražavanja mišljenja (čl. 35 Ustava SRJ; čl. 34, st. 2 Ustava Crne Gore; čl. 45 Ustava Srbije). Pored toga, Ustav SRJ i Ustav Crne Gore sadrže još jednu dodatnu odredbu: ,,Jamči se sloboda govora i javnog istupanja". (čl. 39 Ustava SRJ i čl. 38 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustav Crne Gore u članu 34, st. 2 predviđa da ,,Niko nije obavezan da se izjašnjava o svom mišljenju".

Sloboda štampe i drugih masovnih medija regulisana je u ustavnom sistemu SRJ usvajanjem odvojenih pravila, u sva tri ustava. Tako, prema Ustavu SRJ, koji tri člana posvećuje štampi (čl. 36, 37. i 38), pored zaštite slobode štampe („Jamči se sloboda štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja." čl. 36, st. 1 Ustava SRJ) priznaju se i pravo građana da učestvuju u radu medija kako bi u njima objavljivali svoja mišljenja, kao i pravo na slobodno osnivanje štampe i drugih javnih medija, s izuzetkom radija i televizije, čije se osnivanje reguliše zakonom. Prava na odgovor, ispravku i naknadu štete nastale zbog objavljivanja netačnog saopštenja takođe su garantovana (čl. 37 Ustava SRJ). Iako sadrži zabranu cenzure, Ustav SRJ predviđa okolnosti pod kojima može doći do ograničavanja rada medija (čl. 38):

> Zabranjena je cenzura štampe i drugih sredstava javnog obaveštavanja.
>
> Niko ne može sprečiti rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja, osim ako se odlukom suda utvrdi da se njima poziva na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Savezne Republike Jugoslavije, kršenje zajamčenih sloboda i prava čoveka i građanina, ili izaziva nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja.

Gotovo istovetne odredbe sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 35–37). Sem manjih terminoloških, suštinskih razlika između odredaba Ustava Crne Gore i Ustava SRJ nema.

Međutim, Ustav Srbije slobodi štampe posvećuje samo jedan član (čl. 46) koji ovu oblast reguliše na isti način kao navedene odredbe ustava SRJ i Crne Gore, uz sledeće, ali veoma značajne, razlike:

— ne garantuje se pravo na odgovor, već samo pravo na ispravku i naknadu štete;

— kod nabrajanja ograničenja slobode informisanja dodaje se da „niko ne može sprečavati rasturanje štampe i širenje drugih obaveštenja ... osim ako se njima *izaziva i podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja" (kurziv naš, čl. 46, st. 6 Ustava Srbije).

Dakle, ograničenje je moguće ne samo ako se preko štampe *izaziva* (kako je prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore), već i ako se *podstiče* nacionalna, rasna ili verska netrpeljivost i mržnja. ,,Podsticanje" je širi pojam od ,,izazivanja", što znači da Ustav Srbije pruža veće mogućnosti za ograničenje slobode štampe.

— prema Ustavu Srbije, postoji izričita obaveza medija koji se finansiraju iz javnih prihoda da ,,blagovremeno i nepristrasno obaveštavaju javnost" (čl. 46, st. 7).

Može se reći da su, opšte uzev, jugoslovenske ustavne odredbe o slobodi izražavanja u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, problem je u tome što jugoslovenski ustavi ne prate međunarodne standarde, kojima se garantuju slobode ,,traženja" i ,,primanja" informacija bez obzira na granice i medijum njihovog prenošenja.[21] Čak iako bi se prihvatilo da je ,,primanje" informacija uglavnom uspešno regulisano putem garantovanja slobode medija, ostaje otvoreno pitanje slobode traženja informacija od državnih organa. Taj se nedostatak veoma oseća u praksi, i to upravo najviše u radu novinara kojima državni organi mogu proizvoljno da uskraćuju informacije i pravo na izveštavanje o pojedinim događajima.

4.8.2. Ograničenja slobode medija novim propisima u Republici Srbiji donetim krajem 1998. godine

20. oktobra 1998. godine, po hitnom postupku je donet novi Zakon o javnom informisanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 36/1998–890). Novi zakon sadrži niz odredbi koje se smatraju drastičnim kršenjem slobode štampe.

Odredbe o prekršajnom postupku predviđaju da se o odgovornosti medija za kršenje Zakona mora odlučiti u roku od 48 sati, a da odluku donose sudije za prekršaje. Kada neko lice podnese prekršajnu prijavu protiv glasila, sudija za prekršaje mora u roku od 24 sata zakazati usmeni pretres, a u roku od 24 sata od trenutka održavanja pretresa mora da donese odluku (čl. 72). Pri tom, Zakon predviđa da

21 Up. Opšti komentar Komiteta za ljudska prava, br. 10(19) od 27. jula 1983, st. 2.

okrivljeno lice (to mogu biti izdavač, osnivač, odgovorno lice osnivača ili izdavača i odgovorni urednik glasila, čl. 67) mora da dokaže istinitost objavljenih tvrdnji, čime se krši pretpostavka nevinosti (čl. 72, st. 5). Dobrovoljna isplata izrečene kazne moguća je u roku od 24 sata od trenutka donošenja osuđujuće odluke, a ako ona izostane, pristupa se prinudnoj naplati plenidbom novca s računa, a ako na računu nema dovoljno novca vrši se plenidba osnovnih sredstava medija ili pokretnih i nepokretnih stvari osuđenog lica, koje se moraju prodati na javnoj licitaciji u roku od 7 dana (čl. 73–74).

Ovako kratki rokovi za vođenje postupka ugrožavaju pravo na pravično suđenje garantovano članom 14 PGP, kao i ustavima Srbije i SRJ (čl. 23 i 24 Ustava Srbije, čl. 27 i 29 Ustava SRJ).

Zakon predviđa izuzetno visoke kazne za prekršaje u oblasti medija. Fizičko lice (npr. odgovorni urednik) može biti novčano kažnjeno sa 400.000, a pravno lice sa 800.000 dinara. Prekršaji su, za razliku od krivičnih dela, najblaži oblik protivpravnog ponašanja, međutim, prekršajne kazne koje Zakon predviđa su više od novčanih kazni predviđenih KZ SRJ, gde se za neka dela može izreći kazna do 200.000 dinara (čl. 39, st. 1 KZ SRJ). Ovako visoke kazne predstavljaju neproporcionalno ograničenje slobode izražavanja,[22] jer kazna mora da bude srazmerna šteti koja je naneta prekršajem. Pošto prekršaj podrazumeva manju štetu po društveni interes nego krivično delo, ne može se za njega predvideti neuporedivo viša kazna. Uz to, kod suđenja za krivična dela bi važile uobičajene garancije krivičnog postupka, koje u potpunosti izostaju u postupku koji predviđa Zakon o informisanju.

Zakon o javnom informisanju sadrži i zabranu reemitovanja stranih programa ,,političko-propagandnog sadržaja" (čl. 27). Zabranjeno je reemitovanje programa koje proizvode radiodifuzne organizacije čiji su osnivači strane vlade ili njihove organizacije, koji se emituju na srpskom jeziku ili jeziku nacionalnih manjina u Srbiji i koji su ,,političko-propagandnog sadržaja". Doduše, ostavljena je mogućnost da se reemitovanje dozvoli ako postoji tzv. diplomatski reciprocitet

22 Vidi presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Tolstoy Miloslavsky protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (A323, 1995).

utvrđen međunarodnim ugovorom (ma šta ovo značilo). Ovakva odredba je neustavna i suprotna međunarodnim standardima.

4.8.3. Osnivanje i rad elektronskih medija

Najveći problemi sa slobodom informisanja u Jugoslaviji i Srbiji javljaju se u oblasti osnivanja i rada elektronskih medija. Propisi o osnivanju, početku rada i samog rada elektronskih medija u Jugoslaviji nalaze se rasuti u većem broju saveznih i republičkih zakona i podzakonskih akata. Ovi propisi su često neusklađeni ili protivrečni i stvorili su situaciju u kojoj je praktično nemoguće osnovati i voditi privatnu radio-televizijsku stanicu na zakonit način. Pravni problemi s kojima se susreću privatne radio-televizijske stanice su gotovo u potpunosti vezani za primenu propisa iz oblasti telekomunikacionog prava (zakoni o radio televiziji i zakoni o sistemu veza). Propisi koji regulišu rad elektronskih medija u SRJ, a posebno u Srbiji, daju velika ovlašćenja državnoj radio-televiziji (javnom radiodifuznom preduzeću), koja praktično ima odrešene ruke u korišćenju radio-frekvencija. Što se tiče Crne Gore, njeno zakonodavstvo u ovoj oblasti je mnogo usklađenije s međunarodnim standardima, pošto su u izradi crnogorskog Zakona o javnom informisanju 1998. godine (*Sl list RCG*, br. 4/1998–3) učestvovali i stručnjaci OEBS. Zbog toga će analiza koja sledi biti ograničena na probleme osnivanja radio-televizijskih stanica u Srbiji.

Prema postojećim propisima, da bi se osnovala i postavila u operativno stanje jedna radio-televizijska stanica u Srbiji, potrebno je preduzeti sledeće korake:

— podneti zahtev i dobiti od vlade Srbije na korišćenje radio frekvenciju za emitovanje RTV programa na određenom području, u skladu sa članom 4 Zakona o radio televiziji (*Sl. glasnik RS*, br. 48/1991–1995);

— osnovati preduzeće za obavljanje delatnosti emitovanja radio i TV programa — prilikom registracije takvog preduzeća u skladu sa članom 3 Zakona o radio televiziji Srbije i praksom registarskih sudova potrebno je registarskom sudu dostaviti dokaz da je preduzeće koje se osniva dobilo na korišćenje radio-frekvenciju;

— pribaviti dozvolu za nabavku i rad radio stanice (radio ili TV predajnika), prema članovima 68 do 79 saveznog Zakona o sistemima veza (*Sl. list SFRJ*, br. 41/1988–1137) i prema Pravilniku o podacima i dokumentaciji koji se podnose uz zahtev za pribavljanje dozvole za radio stanicu (*Sl. list SFRJ*, br. 22/1991–413);

— odlukom preduzeća za emitovanje RTV programa osnovati javno glasilo u skladu sa saveznim i republičkim zakonima o javnom informisanju.

— upisati osnovano javno glasilo u registar koji se vodi kod Ministarstva za informacije Srbije, u skladu sa odredbama Zakona o javnom informisanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, 19/91–633),[23] kao i u skladu s Uputstvom za upis radiodifuznih organizacija u registar sredstava javnog informisanja.

4.8.3.1. Dobijanje frekvencije na korišćenje. — Zahtev za dodelu radio-frekvencije podnosi se vladi Srbije (čl. 4 Zakona o radio televiziji Srbije), koja je dužna da jednom godišnje raspiše konkurs za dodelu radio-frekvencija (čl. 7). Međutim, vlada Srbije od 1993. godine nije raspisala nijedan konkurs za dodelu radio-frekvencija. Međutim, postoji još jedan način dobijanja radio-frekvencija: državnoj radio televiziji se radio-frekvencije mogu dodeliti na korišćenje i bez javnog konkursa (čl. 6), a ona, s druge strane, može ugovorno da ustupi frekvencije koje je dobila na korišćenje drugim radiodifuznim organizacijama (čl. 15). Tim zaobilaznim putem se dodela radio-frekvencija u praksi ,,preselila" iz vlade Srbije u Radio-televiziju Srbije (RTS), i to tako da državna televizija može da bira kome će ugovorno ustupiti frekvenciju, a kome ne.

Zbog svega navedenog može se zaključiti da je praksa dodele frekvencija u Jugoslaviji u suprotnosti s međunarodnim standardima, naročito s onima iz EKPS, koji nalažu da su jedini dozvoljeni kriterijum za dodelu frekvencija tehnički uslovi i da se ovo ovlašćenje ne sme koristiti na način kojim se ometa suština prava na slobodu iz-

23 Ovaj uslov predviđa i čl. 17 novog Zakona o javnom informisanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 36/1998–890).

ražavanja (vidi, na primer, presudu Evropskog suda za ljudska prava, *Groppera Radio i drugi protiv Švajcarske*, A 173, 1990, st. 61).

4.8.3.2. Osnivanje preduzeća za obavljanje radiodifuzne delatnosti. — Prema praksi registracionih sudova u Srbiji, nije moguće osnovati preduzeće za delatnost emitovanja radio i TV programa bez prilaganja sudu dokaza da je podnosilac zahteva (osnivač preduzeća) na neki način dobio na korišćenje radio-frekvenciju. Ovakva odredba nalazi se u članu 3 Zakona o radio televiziji.

4.8.3.3. Dozvola za pribavljanje i rad radio i TV stanice. — Prema članu 72 Zakona o sistemima veza SFRJ, uz zahtev za dobijanje dozvole za nabavku i korišćenje radio stanice potrebno je priložiti tehničke podatke koji se tiču same stanice (predajnika) — lokacije, namene, izlazne snage, podaci o antenama — kao i mišljenje republičkog organa o usklađenosti s planom razvoja radio veza. Međutim, na zahtev za davanje takvog mišljenja Ministarstvo za saobraćaj i veze Srbije redovno ne daje nikakav odgovor (tzv. ćutanje uprave). Prema Zakonu o opštem upravnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 33/97–1), Savezno ministarstvo telekomunikacija bi moglo da donese rešenje (u ovom slučaju izda dozvolu za predajnik) i bez pribavljenog mišljenja republičkog organa, ako ovaj odbije da takvo mišljenje izda. Međutim, u praksi savezno ministarstvo odbija da o zahtevu reši bez mišljenja republičkog.

Takođe, uz pomenute zakonske, dodatne uslove za pribavljanje radiodifuzne radio stanice propisuje Pravilnik o podacima i dokumentaciji koji se podnose uz zahtev za pribavljanje dozvole za radio stanicu (*Sl. list SFRJ*, br. 44/1976–1329; čl. 14, st. 1, tač. 1). To su sledeći uslovi (dokumenti):

— da je podnosilac preduzeće registrovano za delatnost emitovanja radio i TV programa — rešenje registarskog suda o upisu u registar preduzeća (vidi I.4.8.3.2);

— rešenje republičkog ministarstva nadležnog za poslove informisanja o upisu stanice u registar koji se vodi kod tog ministarstva (vidi I.4.8.3.5).

Kao što se vidi, ovim odredbama Pravilnika se praktično proširuje broj uslova i podataka koji se dostavljaju uz zahtev za izdavanje dozvole za predajnik, pa se tako podzakonskim aktom dodatno ograničava sloboda informisanja.

4.8.3.4. Osnivanje javnog glasila (radio ili TV programa). — Javno glasilo se osniva donošenjem akta o osnivanju javnog glasila (donosi ga preduzeće koje namerava da emituje radio ili TV program). S obzirom da donošenje akta o osnivanju ne podrazumeva bilo kakvo učešće državnih organa, to je jedini korak koji se po pravilu obavlja bez teškoća. Obavezna sadržina akta o osnivanju propisana je u članu 5 Zakona o osnovama sistema javnog informisanja SFRJ (*Sl. list SFRJ*, br. 84/1990–2353).

4.8.3.5. Registracija javnog glasila. — Prema članu 7, st. 1 Zakona o javnom informisanju Srbije, javno glasilo (dakle i RTV stanica) može da počne sa radom tek pošto se izvrši njegov upis u registar sredstava javnog informisanja (registar medija) koji se vodi kod Ministarstva za informacije Republike Srbije.[24] Upis u registar medija predstavlja konstitutivan akt, jer samo upisani mediji mogu zakonito da rade. Prema Zakonu o javnom informisanju (čl. 7), kao i po Uputstvu za upis radio difuznih organizacija u registar medija (Uputstvo je interni akt Ministarstva za informacije Srbije koji nije objavljen u *Službenom glasniku RS*), potrebno je između ostalog, uz prijavu podneti sledeće dokaze:

— rešenje registarskog suda o registraciji preduzeća za delatnost emitovanja radio i TV programa (vidi I.4.8.3.2);[25]

— akt o osnivanju javnog glasila (vidi I.4.8.3.4);

— rešenje vlade Srbije o dodeli frekvencije na korišćenje (u praksi moguć i ugovor sa RTS-om, vidi I.4.8.3.1);

— dozvolu za pribavljanje i korišćenje radio stanice od Savezne uprave za radio veze (tj. Saveznog ministarstva telekomunikacija, vidi I.4.8.3.3).

24 Isto je i prema novom srpskom Zakonu o javnom informisanju (čl. 17).
25 Ovaj prilog se ne zahteva novim srpskim Zakonom o javnom informisanju.

Međutim, kao što je već pomenuto, uslov za dobijanje dozvole za predajnik je dostavljanje rešenja o upisu u registar medija, što dovodi do već pomenutog začaranog kruga: ni Savezno ministarstvo telekomunikacija, ni republičko Ministarstvo za informacije nisu spremni da izdaju ,,svoje" rešenje, makar i pod uslovom da ono važi tek kada se, na osnovu njega, pribavi i rešenje drugog organa, što čini nemogućim kako dobijanje dozvole za predajnik tako i upis u registar medija. Jedini način da se ovaj problem prevaziđe je sklapanje ugovora sa Radiotelevizijom Srbije (RTS), jer se tada program emituje preko predajnika RTS koji, naravno, imaju sve potrebne dozvole (RTS dozvole za predajnik dobija bez problema, jer je direktor Savezne uprave za radio veze, koja izdaje dozvole, vrlo često istovremeno i tehnički direktor RTS).

Može se videti da su problemi s osnivanjem i početkom rada elektronskih medija u praksi gotovo nerešivi. Jedini put za legalno osnivanje i rad radio ili TV stanice je zaključenje ugovora sa RTS, kojim je moguće prevazići sve pomenute smetnje (dobija se frekvencija, što omogućava registraciju preduzeća, dozvolu za predajnik ima RTS, a upis u registar u takvoj situaciji nije težak). Međutim, RTS veoma nerado zaključuje takve ugovore.

Uzimajući u obzir sve navedeno, može se izvesti zaključak da je prema relevantnim odredbama pomenutih zakona i podzakonskih akata praktično pravno nemoguće da privatnopravni subjekti pod ravnopravnim uslovima osnivaju elektronske medije. Ova nemogućnost, treba naglasiti, proizilazi iz sadržine zakonskih propisa. Postojeće stanje u stvari ograničava, slobodu ,,primanja i širenja obaveštenja i ideja svake vrste" mimo utvrđenih uslova u članu 19, st. 3 PGP. Pojedina ograničenja utvrđena su podzakonskim aktima, a ne zakonom. Ova ograničenja usmerena su na sužavanje sadržine prava na slobodu izražavanja i informisanja, koja je pravno neprikosnovena (up. Opšti komentar Komiteta za ljudska prava, br. 10/19 od 27. jula 1983, st. 4). Ne bi se moglo reći ni da su ova ograničenja u skladu s EKPS, posebno ako se uzme u obzir slučaj *Informationsverein Lentia i drugi protiv Austrije* (A 276, 1993).

4.8.4. Odredbe krivičnih zakona

O karakteru ograničenja prava na izražavanje i informisanje najbolje govore odredbe Krivičnog zakona Srbije koje odstupaju od međunarodnih standarda i ponekad pružaju vlastima pravni osnov za krivično gonjenje i zastrašivanje novinara i štampe. Pojedina krivična dela sadrže doduše i osnov oslobođenja (ekskulpaciju) u slučaju izvršenja pri obavljanju novinarskog poziva. Zakon propisuje da se prilikom ocene ovih krivičnih dela mora uzeti u obzir i način na koji je novinski tekst pisan, što odgovara zahtevu Evropskog suda za ljudska prava, koji smatra da je ozbiljnost novinskih tekstova važan element pri procenjivanju da li je ograničenje ,,neophodno u demokratskom društvu" (*Jersild protiv Danske*, A 298, 1994, st. 34). Tako se, na primer, (KZ SRJ, čl. 157, st. 2; istovetnom formulacijom KZ Srbije čl. 98, st. 2) predviđa da se učinilac krivičnog dela povrede ugleda SRJ neće kazniti:

> Za izlaganje poruzi najviših organa ili predstavnika tih organa ... ako se uvredljivo izrazi u naučnom, književnom ili umetničkom delu, u ozbiljnoj kritici, u izvršavanju službene dužnosti, *novinarskog poziva*, političke i druge društvene delatnosti, u odbrani nekog prava ili zaštiti opravdanih interesa *ako se iz načina izražavanja ili iz drugih okolnosti vidi da to nije učinio u nameri omalovažavanja*, ili ako dokaže istinitost svojih tvrđenja, ili ako dokaže da je imao osnovanih razloga da poveruje u istinitost onoga što je iznosio ili pronosio (kurziv naš).

Međutim, kao što je rečeno, ima kvalifikacija u krivičnim zakonima koje nisu u skladu s međunarodnim standardima. Naročito je ograničavajuća formulacija krivičnog dela širenja lažnih vesti iz KZ Srbije (čl. 218, st. 1):

> Ko iznosi ili pronosi lažne vesti ili *tvrđenja* u nameri da izazove *neraspoloženje ili uznemirenje građana* ili da se ugrozi javni red ili mir, ili to učini u nameri *da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa i ustanova ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere* (sic!), kazniće se zatvorom do tri godine (kurziv naš).

Formulacija o kažnjivosti širenja lažnih vesti ,,u nameri da se izazove neraspoloženje ili uznemirenje građana", veoma je uopštena i teško može da obuhvati ograničenja iz člana 20 PGP i člana 10 EKPS.

Krivično delo širenja lažnih vesti ,,u nameri da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa ... ili da se umanji poverenje građana u takve odluke i mere" očito je opisana preširoko i pruža mogućnost progona političkih protivnika. Upravo se krivično delo ,,širenja lažnih vesti" izuzetno mnogo koristilo radi političkog progona disidenata za vreme komunističkog režima u Jugoslaviji.

Ovako formulisano krivično delo pruža široku mogućnost organima vlasti da progone svakoga ko govori ono što državnim organima ne odgovara, čime se neosnovano ograničava sloboda govora i javnog istupanja, zajemčena Ustavom SRJ, i krše međunarodni standardi o slobodi izražavanja mišljenja. Pronošenje lažnih vesti (čl. 218, st. 1; čl. 219, st. 2 u vezi sa čl. 219, st. 1 KZ Srbije) može se predvideti kao krivično delo, ali bi inkriminacija morala biti u skladu sa međunarodnim obavezama SRJ.

Treba pomenuti i krivično delo neovlašćenog posedovanja i korišćenja radio stanice, koje predviđa KZ Srbije (čl. 219):

> Ko protivno propisima o sistemu veza *poseduje* radio stanicu ili radio stanicu koristi bez odobrenja, kazniće se zatvorom do jedne godine.
>
> Učinilac dela iz stava 1 ovog člana koji iznosi ili pronosi lažne vesti ili tvrđenja koja su dovela *ili mogla dovesti* do uznemirenja građana ili ugrožavanja javnog reda ili mira, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.
>
> Ako su izvršenjem krivičnog dela ostvarena i obeležja krivičnog dela iz člana 218. ovog zakona, ili je došlo do uznemiravanja građana, ili ugrožavanja javnog reda i mira na širem području, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina (kurziv naš).

Ovo krivično delo opisano je suviše strogo, s obzirom na postojeću pravnu nemogućnost dobijanja dozvole za posedovanje i ko-

rišćenje radio stanica (vidi I.4.8.3.3). Ipak, u određenim situacijama inkriminacija bi morala da se pravda ograničenjima koje međunarodni standardi priznaju (posebno čl. 10, st. 1 *in fine* EKPS).

Zbog svega navedenog ne može se smatrati slučajnom činjenica do novinare i urednike medija van kontrole države nadležni organi u praksi najčešće gone upravo zbog navodnog vršenja ova dva krivična dela (za delo iz čl. 218 KZ Srbije, kako novinare i urednike štampanih tako i elektronskih medija, a za delo iz čl. 219 KZ Srbije samo one iz elektronskih medija).

4.8.5. Zabrana propagande rata i pozivanja na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju

Član 20. PGP:

> 1. Svako propagiranje rata je zakonom zabranjeno.
>
> 2. Svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje, zakonom je zabranjeno.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

Analiza relevantnih ustavnih i zakonskih odredbi pokazuje da postoje uglavnom zadovoljavajuće formulacije zabrane koju nalaže ovaj član Pakta. Međutim, u praksi su veoma retki slučajevi krivičnog progona za izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje ili zbog ratne propagande, bez obzira što su ,,govor mržnje" i propaganda rata bili veoma česta pojava neposredno pre, a naročito posle izbijanja rata na teritoriji bivše SFRJ 1991. godine.

Jugoslovenski ustavi ne sadrže zabranu ratne propagande, ali je ona sankcionisana Krivičnim zakonom SRJ, koji u svom članu 152 jednostavno kaže da će se zatvorom od jedne do deset godina kazniti onaj ,,ko poziva ili podstiče na *agresivni* rat". Odmah pada u oči razlika sa članom 20 Pakta koji zabranjuje ,,*svaku* ratnu propagandu" (kurziv naš).

Odredba jugoslovenskog krivičnog zakonika može se, ipak, smatrati zadovoljavajućom, s obzirom na tumačenje izraza ,,ratna pro-

paganda" koje je dao Komitet za ljudska prava. Prema njemu, zabranjena je ratna propaganda koja teži vršenju akta agresije ili narušavanja mira protivno Povelji UN, a ne zaštiti suverenog prava na samoodbranu ili prava naroda na samoopredeljenje (Opšti komentar br. 11/19 od 29. jula 1983). Otuda najveći problem prilikom eventualne primene člana 152 KZ SRJ mora da bude utvrđivanje cilja sporne propagande — kako bi se utvrdilo da li je reč o ,,agresivnom" ratu, pravu na samoodbranu ili o ratu za samoopredeljenje naroda.

Do takvog problema ne bi trebalo da dođe prilikom primene odgovarajućih odredbi o zabrani izazivanja i podsticanja nacionalne, rasne i verske mržnje koju Ustav SRJ (čl. 50) proglašava protivustavnom i kažnjivom:

> Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti.

Identičnu odredbu sadrži i član 43 Ustava Crne Gore. Međutim, ovako izričita zabrana ,,govora mržnje" ne postoji u Ustavu Srbije, koji o ,,izazivanju i podsticanju nacionalne, rasne ili verske netrpeljivosti i mržnje" govori tek posredno, i to u dva maha. Prvo, kao o dopuštenom razlogu za zabranu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44 Ustava Srbije). Drugo, kao jedan od osnova za sprečavanje rasturanja štampe i širenja drugih obaveštenja (čl. 46 Ustava Srbije). U istom smislu su formulisani i članovi 37 i 42 Ustava Crne Gore. Formulacija Ustava SRJ odgovara prirodi obaveze preuzete članom 20 PGP, što nije slučaj sa rešenjem iz Ustava Srbije, koje i zabranu raspirivanja mržnje faktički vezuje samo za zloupotrebu prava na slobodu udruživanja i obaveštavanja čime izostavlja ostale oblike izražavanja i načine raspirivanja mržnje.

Odredbe jugoslovenskog i crnogorskog ustava su šire nego što to zahteva član 20 PGP, i mogle bi da obuhvate podsticanje mržnje i protiv drugih društvenih grupa, na primer homoseksualaca. S druge strane, dok međunarodni standardi govore o ,,zagovaranju mržnje", jugoslovenski ustav proglašava kažnjivim i ,,izazivanje neravnoprav-

nosti" i ,,izazivanje netrpeljivosti". Dok je prvi pojam, po svoj prilici, obuhvaćen opštom zabranom diskriminacije, drugi je prilično neprecizan. Veća preciznost odredbe člana 20 PGP ogleda se i u uspostavljanju uzročno-posledične veze između zagovaranja (*advocate*) i podsticanja. Nije kažnjivo svako zagovaranje mržnje, već samo ono koje ,,predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje". Član 50 Ustava SRJ ne sadrži ovu korisnu dodatnu odrednicu, te zbog toga više ostavlja utisak deklarativnog političkog stava nego obavezne pravne norme.

Određene kritike se mogu uputiti i članu 134 KZ SRJ koji na najdirektniji način zabranjuje izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti.

> Ko izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, razdor ili netrpeljivost, među narodima i nacionalnim manjinama koje žive u SRJ, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina.
>
> Ako je delo iz stava 1 ovoga člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili verskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, skrnavljenjem spomenika, spomen-obeležja ili grobova, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.
>
> Ko delo iz stavova 1 i 2 ovog člana vrši zloupotrebom položaja ili ovlašćenja ili ako je usled tih dela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posledica po zajednički život naroda i nacionalnih manjina koje žive u SRJ, kazniće se za delo iz stava 1 ovog člana zatvorom od jedne do osam godina, a za delo iz stava 2 ovog člana zatvorom od jedne do deset godina.

Drugi i treći stav ovog člana preciznije određuju konkretne načine vršenja inkriminisanih radnji iz prvog stava, ali obuhvataju i bića nekih drugih krivičnih dela. To je očevidna posledica naše prakse u toku proteklih petnaestak godina, posebno na Kosovu. Detaljnije i strože formulacije mogu imati pozitivne efekte na ostvarivanje željene kaznene politike, mada ona najviše zavisi od sudske prakse koja se na njoj zasniva.

Prvi stav, međutim, ozbiljno ograničava zahteve međunarodnih standarda predviđenih PGP. Zabrana raspirivanja nacionalne mržnje ograničena je bez ikakve potrebe samo na ,,narode i nacionalne manjine koji žive u SRJ". Pakt insistira na tome da se zabrani ,,svako" raspirivanje nacionalne mržnje, dakle prema bilo kojoj nacionalnoj grupi bez obzira gde ona živi.

Prvi stav koristi izraz ,,raspaljuje" umesto ,,raspiruje" ili ,,zagovara". Mada se upotrebljenom izrazu ne može negirati određena adekvatnost i ilustrativnost, u načelu je u zakonskim tekstovima bolje koristiti formulacije već precizirane u tekstu međunarodnih ugovora i razrađene u praksi njihovih nadzornih organa kako bi se otklonile moguće terminološke i jezičke nejasnoće.

O zabrani raspirivanja nacionalne, rasne i verske mržnje govore još dve odredbe KZ SRJ. Član 100. inkriminiše izlaganje poruzi naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa, ali opet samo onih koje žive u Jugoslaviji. Član 145. definiše krivično delo podsticanja na izvršenje zločina genocida i ostalih ratnih zločina čija se radnja obično svodi na teže oblike aktivnosti zabranjenih članom 20 PGP.

4.9. Pravo na slobodu mirnog okupljanja

Član 21 PGP:

> Priznaje se pravo mirnog okupljanja. Vršenje ovog prava može da bude predmet ograničenja nametnutih u skladu sa zakonom, a koja su potrebna u jednom demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih lica.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.9.1. Opšte

Sloboda mirnog okupljanja garantovana je u jugoslovenskim ustavima, a obe republike su zakonima podrobnije regulisale uživanje ovog prava (Zakon o okupljanju građana Srbije, *Sl. glasnik RS*, br.

51/1992–1791; Zakon o javnim skupovima Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 57/1992–1053). Prema Ustava SRJ (čl. 40):

> Građanima se jamči sloboda zbora i drugog mirnog okupljanja, bez odobrenja, uz prethodnu prijavu nadležnom organu.
>
> Sloboda zbora i drugog mirnog okupljanja građana može se privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine.

Slične odredbe postoje i u ustavima Srbije (čl. 43) i Crne Gore (čl. 38), osim što se u njima ne govori o slobodi ,,mirnog" okupljanja, već o slobodi ,,javnog" okupljanja. U ovom delu odredba Ustava SRJ sledi formulacija međunarodnih dokumenata koji govore o pravu na ,,mirno" okupljanje.

Ustav SRJ (čl. 40, st. 2) i Ustav Crne Gore (čl. 39, st. 2) na isti način regulišu mogućnost ograničavanja slobode okupljanja, predviđajući da se ona može ,,privremeno ograničiti odlukom nadležnog organa, radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ili morala ili radi bezbednosti ljudi i imovine". Ovi osnovi su u skladu s međunarodnim standardima. Nije propisano da oni moraju biti ,,neophodni u demokratskom društvu", ali neprihvatanje principa proporcionalnosti u vezi s ograničavanjem ljudskih prava predstavlja nesumljivo manjkavost jugoslovenskog pravnog sistema.

Ustav Srbije (čl. 43), pored ograničenja koja predviđaju savezni i crnogorski ustav, kao razlog za ograničenje mirnog okupljanja predviđa i ,,sprečavanje ometanja javnog saobraćaja". Ovaj zahtev otvara široku mogućnost zloupotrebe ograničavanja slobode javnog okupljanja.

Jugoslovenski ustavi pravo na slobodu okupljanja garantuju samo ,,građanima", a ne ,,svima", kao što to čine međunarodni dokumenti. Ipak, prema Zakonu o okupljanju građana Srbije stranac može da sazove javni skup, uz prethodno odobrenje policije; odobrenje policije je potrebno i da bi stranac *nastupao* na skupu (čl. 7).

Prema srpskom zakonu, javni skupovi se mogu održavati na jednom mestu ili mogu biti u pokretu (čl. 3, st. 1 Zakona o okupljanju

građana Srbije). Ovakva odredba koja definiše modalitete javnih skupova, ima svoj smisao u zemlji u kojoj dugo nije postojala tradicija održavanja javnih demonstracija od strane privatnih aktera.

Prema srpskom zakonu javno okupljanje se definiše kao ,,sazivanje i održavanje zbora ili drugog skupa na za to *primerenom prostoru*" (kurziv naš; čl. 2, st. 1). Prostor ,,primeren" za okupljanje definisan je samim zakonom:

> Prostorom primerenim za javni skup smatra se prostor koji je pristupačan i pogodan za okupljanje lica čiji broj i identitet nisu unapred određeni i na kome okupljanje građana ne dovodi do ometanja javnog saobraćaja, ugrožavanja zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine (čl. 2, st. 2).

Da bi javni skup mogao da se održi na određenom prostoru, on ne sme da dovodi, između ostalog, do ,,ometanja javnog saobraćaja". Kao što je već navedeno, ovaj osnov za ograničavanje se već nalazi u odredbama Ustava Srbije. Zakon doduše donekle ublažava ovo ograničenje jer predviđa da se skup može održati i na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj ako je, između ostalog, moguće privremeno izmeniti režim saobraćaja (čl. 2, st. 3). ,,Ometanje javnog saobraćaja" predstavlja isuviše restriktivan osnov za ograničenje slobode okupljanja, i u suprotnosti je s međunarodnim standardima.

U pogledu mesta održavanja javnog skupa, savezni Zakon o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/1996) sadrži odredbu prema kojoj mesto okupljanja radnika u štrajku ne može biti izvan prostorija njihovog preduzeća (čl. 4 i čl. 5, st. 3). Na taj način se radnicima koji štrajkuju onemogućavaju javne demonstracije. Savezni sud nije prihvatio da ispita ustavnost ovih odredbi, smatrajući da se one ne odnose na način ostvarivanja ljudskih prava garantovanih Ustavom SRJ. Prema rečima Suda:

> Zakonsko vezivanje mesta okupljanja učesnika u štrajku za poslovni prostor zaposlenih ne znači ograničavanje ličnih i političkih sloboda građana koje se ispoljavaju u slobodi svih građana

da se kreću, misle, govore i okupljaju (Rešenje IU br. 132/96 od 9. oktobra 1996, *Odluke i rešenja SUS*, 1996, str. 33–34).

Prema republičkim zakonima, organizatori javnog skupa su dužni da podnesu prijavu policiji, najkasnije 48 sati u Srbiji, odnosno 72 sata u Crnoj Gori, pre održavanja javnog skupa (čl. 6, st. 1 Zakona o okupljanju građana Srbije; čl. 3, st. 1 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Prema zakonu Srbije, ako se javni skup održava na prostoru na kome se odvija javni saobraćaj, pa treba obezbediti izmenu režima saobraćaja, skup se mora prijaviti 5 dana pre održavanja (čl. 6, st. 2). Srpski zakon predviđa da će policija onemogućiti skup koji se održava bez prethodne prijave i da će ,,preduzeti mere za uspostavljanje javnog reda i mira" (čl. 14).

4.9.2. Zabrana javnog skupa

Prema Zakonu o okupljanju građana Srbije policija može da zabrani održavanje javnog skupa iz ustavom određenih razloga (ugrožavanje zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine), uključujući i ometanje javnog saobraćaja (čl. 11, st. 1). O zabrani organizator mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre početka skupa. Na rešenje o zabrani moguća je žalba (koja ne odlaže izvršenje rešenja), a protiv konačnog rešenja se može voditi upravni spor. Najveća slabost ove odredbe je što ne utvrđuje nikakve specifične kriterijume za zabranu javnog skupa, nego samo prepisuje ograničenja iz Ustava Srbije. Policiji se daje blanko ovlašćenje da zabrani javni skup.

Policija može i privremeno da zabrani okupljanje, ako je skup usmeren na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti Srbije, kršenje ljudskih prava ili izazivanje i podsticanje rasne, verske ili nacionalne netrpeljivosti i mržnje (čl. 9, st. 1). Privremena zabrana se može doneti pre samog skupa i tada sazivač mora biti obavešten najkasnije 12 sati pre vremena početka (čl. 9, st. 2). Privremena zabrana može da postane trajna mera samo odlukom suda. Policija mora okružnom sudu da uputi zahtev za zabranu javnog skupa, o kome sud odlučuje u roku od 24 sata od prijema zahteva. O odluci Okružnog suda o zabrani, organizator se može žaliti Veću Vrhovnog

suda Srbije (u roku od 24 sata od dostavljanja rešenja), koje je dužno da odluku donese u roku od 24 sata od prijema žalbe (čl. 10).

Ukoliko tokom održavanja skupa iskrsne potreba trajne ili privremene zabrane policija ga može prekinuti (čl. 12, st. 1).

U Crnoj Gori se javni skup može zabraniti ili prekinuti iz sličnih razloga koji u Srbiji važe za privremenu zabranu (na primer, nasilno rušenje ustavnog poretka; čl. 7 Zakona o javnim skupovima Crne Gore). Osim toga, skup se prekida ako dođe do nereda i nastupe okolnosti koje mogu da ugroze javni red i mir, bezbednost saobraćaja itd. (čl. 6, st. 1 u vezi s čl. 5, st. 3). Policija može privremeno da zabrani javni skup ako je to neophodno radi bezbednosti ljudi i imovine, zaštite javnog morala ili radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja ljudi (čl. 8). U ovom delu, odredbe crnogorskog zakona su u skladu s međunarodnim standardima.

Što se tiče pravne zaštite, crnogorski zakon predviđa mogućnost žalbe višem upravnom organu, protiv čijeg konačnog rešenja je moguće voditi upravni spor. Crnogorski zakon predviđa da se javni skup može održati ako se nadležni organ ne izjasni o žalbi u roku od 24 sata od njenog prijema (čl. 10, st. 4). Ovo je bolje rešenje nego u srpskom zakonu (čl. 11 Zakona o okupljanju građana Srbije), ali ni ono ne zahteva hitnost sudske zaštite u slučaju zabrane ili prekida javnog skupa.

4.10. Sloboda udruživanja

Član 22. PGP:

1. Svako lice ima pravo da se slobodno udruži sa drugim licima, uključujući i pravo na osnivanje sindikata i učlanjenje u iste radi zaštite svojih interesa.

2. Vršenje ovog prava može biti samo predmet ograničenja predviđenih zakonom a koja su potrebna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bez-

bednosti, javnog reda ili radi zaštite javnog zdravlja i morala ili prava i sloboda drugih lica. Ovaj član ne sprečava da se vršenje ovog prava od strane članova oružanih snaga i policije podvrgne zakonskim ograničenjima.

3. Nijedna odredba ovog člana ne dopušta državama članicama Konvencije od 1948. godine Međunarodne organizacije rada o sindikalnoj slobodi i zaštiti sindikalnih prava da donose zakonske mere koje bi narušavale ili da primenjuju zakon na način koji bi narušavao garancije predviđene navedenom konvencijom.

(*Sl. list SFRJ, br. 7/1971*)

4.10.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu udruživanja. Ustavi SRJ i Crne Gore koriste iste reči: ,,Građanima se jamči sloboda političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja, bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa" (čl. 41, st. 1 Ustava SRJ; čl. 40, st. 1 Ustava Crne Gore). Slična formulacija se nalazi i u Ustavu Srbije (čl. 44, st. 1 Ustava Srbije).

Ustavi Srbije i Crne Gore garantuju i slobodu sindikalnog organizovanja; prema Ustavu SRJ sindikati se osnivaju ,,radi zaštite prava i unapređenja profesionalnih i ekonomskih interesa njihovih članova" (čl. 41, st. 3 Ustava SRJ). Ova opisana funkcija sindikata odgovara članu 8, st. 1(a) PESK, ali je uža od one iz PGP i EKPS (čl. 11). Prema PGP i EKPS, sloboda sindikalnog organizovanja je pravo svakog lica da obrazuje i pristupa sindikatima radi zaštite ,,svojih interesa", što je uključeno u član 22 PGP da bi se istaklo da se sindikati bore i za građanska prava svojih članova.

Politička i sindikalna udruženja u SRJ koja deluju na celoj njenoj teritoriji, osnivaju se i rade prema saveznom Zakonu o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ (*Sl. list SFRJ*, br. 42/90–1253; dalje: Zakon o udruživanju građana SRJ). Status organizacija

čije se delovanje prostire na teritoriji samo jedne republike regulisan je posebnim republičkim zakonima. U Crnoj Gori donet je Zakon o udruživanju građana (*Sl. list CG*, br. 23/1990–321), dok u Srbiji postoje dva zakona: Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana (*Sl. glasnik SRS*, br. 24/1982–1193, poslednje izmene 48/94)), koji reguliše osnivanje i delovanje društvenih organizacija i udruženja građana; i Zakon o političkim organizacijama (*Sl. glasnik SRS* 37/1990–1381), koji se bavi političkim organizacijama. U Srbiji postoje dva zakona zato što je Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana donet još 1982. godine, u doba jednopartijskog sistema.

Svi ovi zakoni doneti su pre stupanja na snagu važećih ustava, te nisu u potpunosti usklađeni s njima. U Srbiji se još uvek osnivanje sindikalnih organizacija i udruženja građana vrši na osnovu pomenutog Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana iz 1982. godine. Ovaj zakon je u velikoj meri opterećen socijalističkom retorikom i arhaičnim ograničenjima.

4.10.2. Registracija i prestanak rada udruženja građana

Ustavi SRJ i Srbije jamče slobodu udruživanja bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa (čl. 41 Ustava SRJ i čl. 4 Ustava Srbije). Sam upis jeste formalni uslov da bi udruženje počelo s radom, ali ustavi ne predviđaju nikakvo prethodno odobrenje. Isključena je mogućnost zabrane udruživanja, osim u slučajevima koje ustavi predviđaju (čl. 42 Ustava SRJ; čl. 44 Ustava Srbije). Političke organizacije registruju se kod nadležnog ministarstva pravde (čl. 11 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 7 Zakona o političkim organizacijama Srbije), a sindikalne organizacije kod nadležnog ministarstva za rad (čl. 4 Pravilnika o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97). Danom upisa organizacija stiče svojstvo pravnog lica. Postupak upisa počinje podnošenjem prijave nadležnom organu koji je dužan da u roku od 15 dana (30 dana za osnivanje političkih organizacija u Srbiji) izvrši upis organizacije u registar (čl. 13 Zakona

o udruživanju građana SRJ; čl. 10 Zakona o političkim organizacijama Srbije).

Udruženja građana se u Srbiji registruju kod MUP Srbije, prema postupku koji propisuje Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana. MUP je dužan da donese odluku o upisu u registar u roku od 30 dana od podnošenja prijave, a udruženje stiče svojstvo pravnog lica i počinje s radom danom upisa u registar (čl. 34 i 35).

Međutim, Zakon, koji je donešen za vreme socijalističkog sistema, propisuje delatnosti radi kojih se može osnovati udruženje: ,,u cilju razvijanja ličnih sklonosti i stvaralaštva u društvenim, humanitarnim, socijalnim, privrednim, tehničkim, naučnim, kulturnim, sportskim, vaspitnim, obrazovnim i drugim aktivnostima." Ova odredba je u suprotnosti s ustavima SRJ i Srbije, koji ne predviđaju nikakvo ograničenje u pogledu ciljeva s kojima se udruženje osniva. Ustavima je jedino zabranjeno delovanje organizacija usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje ljudskih prava drugih ili izazivanje određenih oblika mržnje i netrpeljivosti (vidi 4.10.4.1). U praksi ova neustavna odredba Zakona o društvenim organizacijama Srbije ostavlja MUP prostor za široko diskreciono odlučivanje koje se veoma često zloupotrebljava odbijanjem registracije. Tipičan primer je odbijanje registracije Društvu sudija Srbije, organizaciji prema kojoj vlasti nikada nisu imale blagonaklon odnos. Na žalost, ovu neustavnu praksu podržao je i Vrhovni sud Srbije odlučujući povodom žalbe Društva sudija Srbije na odluku MUP da odbije zahtev za registraciju.[26] Sud je dao neubedljivo obrazloženje da je Zakon o društvenim organizacijama Srbije i udruženja građana materijalni propis na osnovu koga se odlučuje po zahtevima za upis u registar udruženja, te da ne treba usled neusklađenosti ovog propisa s Ustavom primeniti Ustav. Sud nije

26 Društvo sudija Srbije podnelo je zahtev za upis u registar udruženja građana 29. maja 1998. Rešenjem MUP Srbije od 7. septembra 1998, odbijen je zahtev. Protiv prvostepenog rešenja o odbijanju zahteva podneta je žalba, koja je odbijena. Protiv konačnog rešenja podneta je tužba redovnom sudu u upravnom sporu. Vrhovni Sud Srbije je presudom od 17. februara 1999. odbio tužbeni zahtev.

našao za shodno da obrazloži zašto u slučaju kolizije zakona i Ustava prednost daje zakonskim a ne ustavnim rešenjima.

Za ostvarivanje prava na slobodno udruživanje veoma je bitno kako je uređeno pitanje prestanka aktivnosti političke i sindikalne organizacije, odnosno osnova za njihovo brisanje iz registra. Svi jugoslovenski zakoni predviđaju da organizacija prestaje da postoji: a) odlukom organa utvrđenog statutom organizacije; b) ako se broj članova organizacije smanji ispod broja određenog za njeno osnivanje; c) ako se utvrdi da je organizacija prestala s radom (osim za političke organizacije u Srbiji), i d) ako je organizaciji zabranjen rad.

Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava u članu 4 izričito predviđa da administrativne vlasti ne mogu raspuštati niti suspendovati sindikalne organizacije. Nasuprot ovome, odluku o zabrani rada sindikalnih organizacija u Srbiji, kao i političkih i sindikalnih organizacija registrovanih na nivou SRJ, donosi organ uprave nadležan za njihovu registraciju (čl. 67 Zakona o udruživanju građana SRJ; čl. 20 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije). Pri tom Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije, za razliku od Zakona o udruživanju građana SRJ, ne zahteva čak ni da rešenje kojim se izriče zabrana delovanja bude obrazloženo. Osim toga, oba zakona sadrže i veoma nepovoljnu odredbu prema kojoj je organizacija dužna da prestane s radom danom dostavljanja rešenja, umesto danom pravosnažnosti rešenja. Protiv odluke o zabrani Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa mogućnost pokretanja upravnog spora pred Saveznim sudom. Međutim, Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije ne predviđa nikakvu posebnu sudsku zaštitu.

Odluku o zabrani rada političkih organizacija u Srbiji donosi Vrhovni sud, na predlog javnog tužioca (čl. 12, st. 5 Zakona o političkim organizacijama Srbije). Na odluku Vrhovnog suda može se izjaviti žalba (čl. 13, st. 4). U Crnoj Gori, o zabrani političke organizacije ili udruženja građana odlučuje Ustavni sud, na predlog javnog tužioca ili organa uprave koji vodi registar organizacija (Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore, *Sl. list CG*, br. 44/1995–342).

4.10.3. Udruživanje stranaca

Za razliku od PGP i EKPS, koji pravo na slobodu udruživanja garantuju ,,svima", savezni i crnogorski ustav jamče ovo pravo samo ,,građanima". Od njih se razlikuje Ustav Srbije, koji u skladu s međunarodnim instrumentima ne pravi razliku između građana i stranaca.

Ipak, zakonima se ne negira u potpunosti sloboda udruživanja stranaca. Crnogorski Zakon o udruživanju građana i srpski Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana dopuštaju osnivanje udruženja stranaca, ali ne i njihovih političkih i društvenih organizacija, uključujući sindikate. Udruženja stranaca su podvrgnuta posebnom režimu, koji je detaljnije regulisan saveznim Zakonom o kretanju i boravku stranaca (*Sl. list SFRJ*, br. 56/1980–1662). Prema članu 68, st. 1 ovog zakona ,,udruženja stranaca osnivaju se na osnovu odobrenja nadležnog organa". Dozvolu za osnivanje udruženja stranaca koja se osnivaju radi delatnosti na teritoriji SRJ, kao i radi delatnosti na teritoriji Srbije, daje savezni odnosno republički organ unutrašnjih poslova (policija).

Osim što podleže veoma restriktivnom sistemu dozvola, pravo na slobodu udruživanja stranaca je dodatno veoma ograničeno zato što nije predviđena sudska zaštita. Prema srpskom i crnogorskom zakonu, ako policija odbije da izda dozvolu za osnivanje udruženja stranaca, odbije njegov upis u registar ili zabrani udruženje, moguće je uložiti žalbu vladi. Ali, protiv odluke vlade nije dozvoljeno voditi upravni spor (čl. 32 Zakona o udruživanju Crne Gore i čl. 70 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana Srbije).

4.10.4. Ograničenja

4.10.4.1. Zabrana organizacije. — Svi ustavi u SRJ zabranjuju političko i sindikalno organizovanje i delovanje ako je ono usmereno na nasilno menjanje ustavom utvrđenog poretka, narušavanje teritorijalne celokupnosti i nezavisnosti, kršenje ustavom zajamčenih sloboda i prava čoveka i građana i izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti i mržnje (Ustav SRJ čl. 42, st. 1 Ustav Srbije čl. 44, st. 2 Ustav Crne Gore čl. 42). Ovakvo delovanje je inkriminisano

i u krivičnom zakonodavstvu. Pri utvrđivanju pravne osnove ograničavanja političkog i sindikalnog delovanja polazi se od zahteva PGP i EKPS. Ovim uslovima savezni i crnogorski ustav dodaju i zabranu zbog izazivanja i ,,druge netrpeljivosti i mržnje" koja se ne kvalifikuje. Ovo je formulacija pod koju se može podvesti bilo šta, uključujući i ,,netrpeljivost" prema vladi, za koju bi se mogla optužiti opozicija. Jugoslovenski zakoni o slobodi udruživanja takođe predviđaju da se politička ili sindikalna organizacija može zabraniti ako deluje radi ostvarenja zakonom zabranjenih ciljeva.

Jugoslovenski pravni sistem ne prihvata princip proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava i ne vodi računa da sva ograničenja moraju da budu ,,neophodna u demokratskom društvu" kako zahtevaju PGP i EKPS u vezi sa slobodom udruživanja.

Postojeće zakonodavstvo nedozvoljeno proširuje mogućnost korišćenja zabrane rada organizacija i udruženja. Tako Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa da se politička i sindikalna organizacija mogu zabraniti ne samo ako deluju na način koji nije u skladu sa zakonom, nego i s ,,ciljevima radi kojih su osnovani, ili utvrđenom programskom orijentacijom, odnosno programom političke organizacije" (čl. 20). Dakle, mogla bi da bude zabranjena, na primer, jedna politička organizacija koja se svojim programom deklariše kao rojalistička, a po oceni nadležnog organa ne postupa u skladu sa svojom monarhističkom orijentacijom. Ovakvo rešenje pruža mogućnost državnim organima da sami tumače program političke organizacije, i procenjuju da li se ona ponaša u skladu s njim.

Zakon o političkim organizacijama Srbije predviđa u članu 12, st. 2 da se političkoj organizaciji može zabraniti rad ako prima u svoje članstvo maloletnike ,,i/ili ih zloupotrebi u političke svrhe". Iako je cilj ovog rešenja zaštita maloletnika, formulacija ,,zloupotreba maloletnika u političke svrhe" je široka i neodređena, i zahteva bližu pravnu kvalifikaciju (vidi II.2.14.5).

Ustav SRJ u članu 41, st. 2 određuje da su ,,izvori prihoda političkih stranaka dostupni uvidu javnosti". S druge strane, političkim organizacijama se zabranjuje primanje novca iz inostranstva, bilo od stranih fizičkih ili pravnih lica (čl. 5, st. 2 Zakona o udruživanju

građana SRJ; čl. 11, st. 2 Zakona o udruživanju građana Crne Gore; čl. 2, st. 2, tač. 1 Zakona o finansiranju političkih organizacija Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 32/1997–638). Iako se može reći da ovo ograničenje potpada pod dozvoljene osnove ograničenja slobode udruživanja, veliko pitanje je da li bi se potpuna zabrana finansiranja iz inostranstva mogla smatrati ,,neophodnom u demokratskom društvu".

Zakonom o udruživanju građana Crne Gore (čl. 28, st. 3) i Zakonom o političkim organizacijama Srbije (čl. 12, st. 3) je predviđeno da će se politička organizacija zabraniti i ukoliko radi ostvarenja svojih ciljeva pribavlja sredstva iz inostranstva. Ovakva mera je neadekvatna interesu koji se štiti i ne može se smatrati neophodnom u demokratskom društvu. Zakon o udruživanju građana SRJ predviđa mnogo adekvatnije rešenje, a to je oduzimanje sredstava pribavljenih iz inostranstva i kažnjavanje političke organizacije za prekršaj novčanom kaznom (čl. 22, st. 1, tač. 2 i čl. 24).

4.10.4.2. Ostala ograničenja. — Zakonom o udruživanju građana Crne Gore i Zakonom o političkom organizacijama Srbije predviđeno je da osnivači političkih i sindikalnih organizacija, odnosno samo političkih organizacija u Srbiji, ne mogu biti lica koja su osuđivana za određena krivična dela, i to u vremenu od pet godina od dana izdržane, oproštene ili zastarele kazne (čl. 5 Zakona o udruživanju građana i čl. 5, st. 2 Zakona o političkim organizacijama). Krivična dela koja se pominju spadaju u kategoriju ,,krivičnih dela protiv društvenog uređenja i bezbednosti". Uz to, prema crnogorskom zakonu to su i krivična dela protiv vojske SRJ, protiv čovečnosti i međunarodnog prava i protiv sloboda i prava čoveka i građanina, kao i izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti.

Zabrana osnivanja političkih i sindikalnih organa (ali ne i zabrana učešća u njima), u roku od pet godina posle izdržane, oproštene ili zastarele kazne, licima koja su osuđena za određena krivična dela, uvedena je zakonom.

Udruženja se zabranjuju ako je njihova delatnost usmerena na nasilno rušenje ustavnog poretka, širenje rasne ili nacionalne mržnje i slično. U tom slučaju se kažnjava posledica — zabrana organizacije je krajnja sankcija za protivzakonitu delatnost koju ona sprovodi. Ako

udruženje osnivaju lica koja su bila osuđena za određena krivična dela i izdržala su kaznu, to ne znači da će se njihovo udruženje baviti protivzakonitom delatnošću. Na ovaj način u potpunosti se ukida pravo na slobodu udruživanja ovih lica, koje podrazumeva i pravo da osnivaju politička ili sindikalna udruženja. Postoje drugi načini praćenja rada političkih i sindikalnih organizacija i sprečavanja njihove protivzakonite delatnosti. Ovo je najoštrija mera, koja sigurno nije neophodna u demokratskom društvu.

4.10.5. Ograničenje slobode udruživanja pripadnika vojske i policije

PGP i EKPS ovlašćuju države da zakonski mogu ograničiti vršenje prava na slobodno udruživanje pripadnika oružanih snaga i policije, a prema EKPS i pripadnika državne uprave (čl. 22, st. 2 PGP i čl. 11, st. 2). Jugoslovenski ustavi i zakoni ustanovljavaju apsolutnu zabranu političkog i sindikalnog udruživanja u odnosu na profesionalne pripadnike vojske i policije. Prema Ustavu SRJ, ,,profesionalni pripadnici Vojske i policije Savezne Republike Jugoslavije nemaju pravo na sindikalno organizovanje" i ,,ne mogu biti članovi političkih stranaka" (Ustav SRJ, čl. 42, st. 2 i 3). Ova odredba je sadržana i u Zakonu o vojsci (*Sl. list SRJ*, br. 43/1994–600) koji u članu 36 predviđa da ,,profesionalni vojnici, studenti vojnih akademija i učenici srednjih vojnih škola ne mogu biti članovi političkih stranaka, nemaju prava na sindikalno organizovanje i nemaju prava na štrajk". Za razliku od ove opšte zabrane, stavom 2 istog člana je određeno da ,,vojnici za vreme služenja vojnog roka i pripadnici rezervnog sastava dok se nalaze na službi u Vojsci ne mogu učestvovati u aktivnostima političkih stranaka".

Ustav Crne Gore ne predviđa zabranu sindikalnog organizovanja pripadnika policije ali u članu 41, st. 2 predviđa da ,,profesionalni pripadnici policije ne mogu biti članovi političkih stranaka". Ustav Srbije ne sadrži ovakve odredbe.

Zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka je prilično kontroverzna jer praktično isključuje iz političkog života jedan značajan segment stanovništva. U

tom smislu, ona predstavlja ozbiljno ograničenje slobode udruživanja i slobode izražavanja. U prošlogodišnjem izveštaju o ljudskim pravima u Jugoslaviji, Beogradski centar je zauzeo stanovište da ovakva apsolutna zabrana nije u skladu s PGP i EKPS.[27] Međutim, Evropski sud za ljudska prava je u svoj odluci *Rekvenji* (Rekvényi) *protiv Mađarske* od 20. maja 1999, stao na stanovište da zabrana pripadnicima policije da se učlanjuju u političke stranke i učestvuju u političkim aktivnostima nije protivna zahtevima članova 10 (sloboda izražavanja) i 11 (sloboda udruživanja) EKPS.[28] Prema mišljenju Suda, legitiman cilj jednog demokratskog društva je da se obezbedi politička neutralnost policije. Ovo je naročito važno imajući u vidu istorijsko nasleđe totalitarnog rezima u Mađarskoj, čiji je jedan od najvažnijih oslonaca upravo bila policija u kojoj je partijsko članstvo praktično bilo obavezno. U tom kontekstu, Sud je ocenio da su navedena ograničenja političkog delovanja pripadnicima policije neophodna u demokratskom društvu i u skladu s EKPS.[29]

Imajući u vidu ovu odluku Evropskog suda, može se reći da jugoslovenska ustavna zabrana profesionalnim pripadnicima vojske i policije da budu članovi političkih stranaka u načelu predstavlja dozvoljeno ograničenje. Međutim, treba imati u vidu da vojska i policija u SRJ u praksi nisu politički neutralne i da se i dalje identifikuju s vladajućom strankom, čiji su jedan od glavnih oslonaca.

Što se pak ustavne zabrane sindikalnog udruživanja profesionalnih pripadnika vojske i policije tiče, čini se da ova opšta zabrana predstavlja nedozvoljeno ograničenje slobode udruživanja, kao i slobode izražavanja. Razlozi navedeni u pogledu ograničenja slobode udruživanja u političke stranke, kao što su obezbeđivanje političke neutralnosti snaga bezbednosti, ne mogu se primeniti na sindikalno udruživanje. Potpuna zabrana profesionalnim pripadnicima policije i vojske da osnuju sindikat ili da mu pristupe, ne ostavlja ovim licima

27 Vidi *Ljudska prava u Jugoslaviji 1998*, deo I.4.10.5.

28 Evropski sud za ljudska prava, *Rekvényi protiv Mađarske*, presuda od 20. maja 1999.

29 *Ibid*, st. 44–48.

nikakvu mogućnost da zaštite svoje interese vezane za rad, i zbog toga se ne može smatrati ,,neophodnom u demokratskom društvu".

Personalna ograničenja slobode udruživanja su prema jugoslovenskim ustavima proširena i na neka druga lica, koja nisu predviđena međunarodnim instrumentima. Zbog toga ovakva ograničenja treba ceniti u svetlu opšte dozvoljenih ograničenja. Tako Ustav SRJ određuje da ,,sudije Saveznog ustavnog suda, sudije Saveznog suda, savezni državni tužilac ... ne mogu biti članovi političkih stranaka" (čl. 42, st. 3 Ustava SRJ). Ustav Srbije ne predviđa ovu zabranu, ali srpski Zakon o javnom tužilaštvu (*Sl. glasnik RS*, br. 43/1991, čl. 7) i Zakon o sudovima (*Sl. glasnik RS*, br. 46/1991, čl. 5) predviđaju da javni tužilac i zamenik javnog tužioca kao i sudija ,,ne mogu vršiti političku funkciju".

Može se reći da ograničenje slobode političkog organizovanja sudijama i javnim tužiocima ima za cilj zaštitu legitimnog interesa, a to je obezbeđenje nepristrasnog i nezavisnog sudstva, i preko toga zaštita javnog poretka. U tom smislu, ovo ograničenje se može smatrati neophodnim u demokratskom društvu, na isti način kao i zabrana političkog organizovanja profesionalnim pripadnicima vojske i policije. Nasleđe komunističkog sistema, u kome su sudstvo i tužilaštvo bili pod kontrolom vladajuće partije, može da opravda dodatne mere za uspostavljanje politički neutralnog pravosuđa. Naravno, i ovde treba imati u vidu da sudstvo i tužilaštvo u Jugoslaviji u praksi nisu politički neutralni, već pod velikim uticajem vladajuće stranke. Ipak, interesantno je primetiti da potpuna negacija prava na političko organizovanje sudijama i javnim tužiocima ustanovljena Ustavom SRJ možda ipak predstavlja suviše radikalnu meru imajući u vidu da republički zakoni sadrže odredbe kojima se ovo pravo manje ograničava. Tako, u srpskim zakonima o tužilaštvu i sudovima, javnim tužiocima i sudijama se ne negira pravo na političko organizovanje već im se ono ograničava, tako što im je zabranjeno vršenje političke funkcije. Još preciznije rešenje od ovoga je sadržano u Ustavu Crne Gore u kojem je članom 41, st. 3 određeno da ,,sudije, sudije Ustavnog suda i državni tužioci ne mogu biti članovi *organa* političkih stranaka" (kurziv naš).

Zakon o radnim odnosima u državnim organima Srbije (*Sl. glasnik RS,* br. 48/1991) proširuje ograničenje slobode političkog or-

ganizovanja i na zaposlene u državnim organima i postavljena lica. Član 4. st. 3 ovog zakona predviđa da ta lica ,,ne mogu biti članovi organa političkih stranaka". Ovo ograničenje je u skladu sa EKPS koja dozvoljava ograničavanje vršenje prava na slobodno udruživanje i u odnosu na pripadnike državne uprave. Za razliku od Evropske konvencije, PGP predviđa takvo ograničavanje samo u odnosu na pripadnike vojske i policije a ne i pripadnike državne uprave, te bi se i u ovom slučaju to ograničenje imalo ceniti u skladu sa opštim uslovima za ograničenje slobode udruživanja. U tom pogledu, čini se da je ova zabrana personalno suviše široko postavljena, jer se pod zaposlenim u državnim organima smatraju i prevodioci, daktilografi, bibliotekari i slično. Ne može se reći da postoji veliki društveni interes i da je ,,neophodno u demokratskom društvu" da se ovim licima ne dozvoli da budu članovi organa političkih stanaka.

Ustav Crne Gore zabranjuje ,,političko organizovanje u državnim organima" (čl. 41, st. 1) Isto tako Zakon o državnoj upravi (*Sl. glasnik RS*, br. 20/1992) u članu 6 određuje da je zabranjeno ,,u organima državne uprave osnivati političke stranke i druge političke organizacije ili pojedine njihove organizacione oblike". Ova zabrana je u saglasnosti s međunarodnim standardima jer ima za cilj sprečavanje poistovećivanja državnih organa sa bilo kojom političkom organizacijom.

4.10.6. Pravo na štrajk

Pravo na štrajk je izričito garantovano članom 8, st. 1(d) PESK i članom 6, tač. 4 Evropske Socijalne Povelje, ali ga izričito ne garantuju ni PGP, ni EKPS.[30]

30 Za razliku od Komiteta za ljudska prava koji je u jednoj kontroverznoj odluci zauzeo stav da pravo na štrajk nije obuhvaćeno pravom na slobodu udruživanja garantovanog PGP (*Alberta Union protiv Kanade*, No. 18/1982), Evropski sud za ljudska prava je priznao značaj prava na štrajk u ostvarivanju slobode sindikalnog udruživanja, ali njegov obuhvat i značaj još nisu razrađeni u praksi Suda (*Schmidt i Dahlstrom protiv Švedske*, A 21, 1976). Komitet MOR za slobodu udruživanja je takođe zauzeo stav da pravo na štrajk, koje se ne pominje izričito u Konvenciji MOR br. 87, predstavlja legitiman i suštinski (*essential*) način na koji sindikati ostvaruju interese zaposlenih (No. 118/1982, st. 2.3).

Jugoslovenski ustavi garantuju pravo na štrajk. Prema Ustavu SRJ ,,zaposleni imaju pravo na štrajk radi zaštite profesionalnih i ekonomskih interesa, u skladu sa saveznim zakonom" (čl. 57, st. 1; isto Ustav Crne Gore, čl. 54, st. 1). Ustav Srbije ne kaže šta se podrazumeva pod štrajkom već samo da ,,zaposleni imaju pravo na štrajk u skladu sa zakonom" (čl. 37 Ustava Srbije).

PESK predviđa da se pravo na štrajk ,,vrši saobrazno zakonima svake pojedine zemlje", što dozvoljava uvođenje određenih ograničenja radi ublažavanja štetnog dejstva i posledica štrajka po javni poredak, ali se naravno, pri tom ne može negirati samo pravo na štrajk. U tom smislu je ograničavanje prava na štrajk u Ustavu SRJ određivanjem njegovih zakonitih ciljeva, a to su zaštita profesionalnih i ekonomskih interesa, dozvoljeno sa stanovišta međunarodnih standarda.

Prema Ustavu SRJ član 57, st. 2 ,,pravo na štrajk se može ograničiti saveznim zakonom kad to zahtevaju priroda delatnosti ili javni interes". Zakonom o štrajku (*Sl. list SRJ*, br. 29/1996) ustanovljen je poseban režim štrajka ,,u delatnostima od javnog interesa ili u delatnostima čiji bi prekid rada zbog prirode posla mogao da ugrozi život i zdravlje ljudi ili da nanese štetu velikih razmera" (čl. 9, st. 1). Pod delatnostima od javnog interesa se smatraju i delatnosti od značaja za odbranu i bezbednost SRJ kao i poslovi neophodni za izvršavanje međunarodnih obaveza (čl. 10, st. 3). U ovakvim delatnostima pravo na štrajk se može ostvariti ako se ispune posebni uslovi, a to je da se ,,obezbedi minimum procesa rada koji obezbeđuju sigurnost ljudi i imovine ili je nezamenjiv uslov života i rada građana ili rada drugog preduzeća" (čl. 10, st. 1) ili izvršavanje poslova od značaja za odbranu SRJ i međunarodne obaveze SRJ. Ovaj minimum procesa rada utvrđuje direktor, a za javne službe i javna preduzeća osnivač, i to na način utvrđen opštim aktom poslodavca, u skladu s kolektivnim ugovorom (čl. 10, st. 3).

Nesumnjivo je da postoji potreba za posebnim režimom za štrajk u delatnostima od posebnog značaja za normalno funkcionisanje države, ali bi ona morala da se zadovoljava na drugačiji način. Mora se prihvatiti nužnost minimuma procesa rada u vitalnim postrojenjima i samo u nekim delatnostima. Pravila kojima se određuje taj minimum morala bi biti vrlo restriktivna, ali u odnosu na poslodavce a ne radnike. Način na koji je taj poseban režim formulisan postojećim

Zakonom o štrajku definiše minimum procesa rada tako široko da je pitanje da li do štrajka uopšte može doći, odnosno da li štrajk može imati bilo kakvog dejstva. Uz to, široke formulacije kao ,,izvršavanje međunarodnih obaveza" omogućavaju da se štrajk u nekim situacijama i potpuno zabrani, jer delatnost jednog preduzeća može u potpunosti biti okrenuta izvozu.

Prema Ustavu SRJ ,,zaposleni u državnim organima, profesionalni pripadnici vojske i policije nemaju pravo na štrajk" (čl. 57, st. 3 Ustava SRJ). Istu odredbu u odnosu na zaposlene u državnim organima i profesionalne pripadnike policije sadrži i Ustav Crne Gore (čl. 54, st. 2). Ustav Srbije je ne sadrži, ali ona i nije potrebna, s obzirom da se zabrana ustanovljena saveznim ustavom odnosi i na zaposlene u republičkim državnim organima kao i na pripadnike republičke policije. Prema članu 8, st. 2 PESK nacionalnim zakonodavstvom se mogu ustanoviti ograničenja prava na štrajk pripadnika oružanih snaga, policije ili državne uprave. Kao i prilikom korišćenja istog ovlašćenja u odnosu na pravo na političko i sindikalno udruživanje od strane pripadnika vojske i policije, Ustav SRJ je ovim kategorijama zaposlenih umesto ograničenja uveo zabranu, i u potpunosti onemogućio ostvarenje prava na štrajk. Posledica ovog represivnog rešenja je i odredba Zakona o štrajku prema kojoj zaposlenom u državnom organu, pripadniku Vojske SRJ i pripadniku policije prestaje radni odnos ako se ustanovi da je organizovao štrajk ili učestvovao u njemu (čl. 18).

4.11. Pravo na mirno uživanje imovine

Čl. 1. Prvog protokola uz EKPS:[31]

> Svako fizičko i pravno lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava.

31 Prevod iz knjige *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima,* Beogradski centar za ljudska prava, 1998.

Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne utiču na pravo države da primenjuje zakone koje smatra potrebnim da bi regulisala korišćenje imovine u skladu s opštim interesima ili da bi obezbedila naplatu poreza ili drugih dažbina ili kazni.

4.11.1. Opšte

Ustav SRJ jamči pravo svojine ,,u skladu sa ustavom i zakonom" (čl. 51). Prema članu 69, st. 3:

> Niko ne može biti lišen svojine, niti mu se ona može ograničiti, osim kada to zahteva opšti interes utvrđen u skladu sa zakonom, uz naknadu koja ne može biti niža od tržišne.

Slična garancije prava svojine postoje i u Ustavu Crne Gore (čl. 45) i Ustavu Srbije (čl. 34 i 63). Ove formulacije jugoslovenskih ustava prate međunarodne standarde. Naročito je važno da se garantuje da do lišenja svojine može doći samo radi zadovoljenja opšteg (javnog) interesa, koji mora biti utvrđen na osnovu zakona, kao i da se u tom slučaju vlasniku mora isplatiti tržišna naknada.

Nadležnost u uređivanju svojinskih odnosa u SR Jugoslaviji je podeljena, tako da federacija preko svojih organa reguliše oblast osnova svojinsko-pravnih odnosa, dok su ostala pitanja u nadležnosti republika članica (čl. 77, st. 5 Ustava SRJ). Najvažniji zakonski akt na saveznom nivou je Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa (*Sl. list SFRJ*, br. 6/1980–189, 36/90–1197, *Sl. list SRJ*, br. 29/1996–41). Kako bi bilo nemoguće detaljno analizirati sve propise koji regulišu različite oblike svojine, analiza će uzeti u obzir samo oblasti gde postoji nesaglasnost s međunarodnim standardima.

4.11.2. Eksproprijacija

Srpski Zakon o eksproprijaciji (ZOE, *Sl. glasnik RS*, br. 53/95) reguliše ograničenja i oduzimanje prava svojine na nepokretnostima, koji predstavljaju najozbiljnije oblike mešanja u pravo na mirno uživanje imovine. Ovaj Zakon nesumnjivo uvodi određena poboljšanja u odnosu na prethodni Zakon o eksproprijaciji (*Sl. glasnik SRS*, br. 40/84, 53/87, 22/89, 15/90 i *Sl. glasnik RS*, br. 6/90), međutim u tome

ne ide dovoljno daleko da bi u potpunosti zadovoljio međunarodne standarde u vezi s pravom na mirno uživanje imovine.

Ipak, ZOE takođe predviđa mogućnost da korisnik eksproprijacije stupi u posed nepokretnosti i pre dana pravosnažnosti rešenja o naknadi odnosno pre zaključenja sporazuma o naknadi, ako Ministarstvo finansija proceni da bi to bilo neophodno zbog hitnosti izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova (čl. 35, st. 1). Zbog nedovoljne određenosti formulacije ,,hitnost izgradnje određenog objekta ili izvođenja radova", ova odredba pruža široka ovlašćenja Ministarstvu finansija, i ne bi se mogla smatrati dovoljno preciznom da bi ispunila uslov zakonitosti u skladu s evropskim standardima. Naime, prema praksi EKPS, da bi se zadovoljio uslov zakonitosti, zakon mora da bude pristupačan, predvidljiv (dovoljno precizan u datim okolnostima) i mora da pruža zaštitu od arbitrernosti u odlučivanju državnih organa.

Prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, kod svakog mešanja u pravo na mirno uživanje imovine neophodno je uspostaviti ravnotežu između javnog interesa s jedne i prava pojedinaca s druge strane. Ozbiljnost državnog mešanja (oduzimanje imovine ili ograničenje njenog uživanja) treba da odredi opravdavajuće okolnosti i neophodnu naknadu. Međutim, to ne znači da se pitanje novčane naknade postavlja samo u slučaju oduzimanja imovine, već se naknada može tražiti i kada je reč o ograničenjima manjeg intenziteta (*Sporrong i Lonnroth protiv Švedske*, A 52, 1982). ZOE ukazuje da ne postoji adekvatna mogućnost za uspostavljanje ove ravnoteže.

Član 20. ZOE ne predviđa obavezu vlade Srbije da kada utvrđuje postojanje opšteg interesa za eksproprijaciju, uzme u obzir i interes vlasnika nepokretnosti, niti da ispita da li njegov interes da zadrži nepokretnost i bavi se dosadašnjom delatnošću eventualno odnosi prevagu nad opštim interesom koji je utvrđen. Način donošenja odluke vlade Srbije o utvrđivanju postojanja javnog interesa u praksi potvrđuje da se pojedinačni interes zaista ne uvažava.

Individualni interes je ugrožen i u postupku pred opštinskim organima koji donose rešenje o eksproprijaciji. U većini slučajeva u ovoj fazi vlasniku je zabranjena gradnja na nepokretnosti, a takođe mu

je otežano i raspolaganje zbog toga što se zabeležba eksproprijacije unosi u katastar nepokretnosti ili druge zemljišne knjige. ZOE ne predviđa vremenski rok u kome ova faza postupka mora biti okončana, niti je predviđena mogućnost davanja materijalne naknade štete vlasniku u slučaju da ona predugo traje. Dosadašnje iskustvo govori da se vlasnik u takvom nezavidnom položaju može naći i duže od 10 godina. Razlog je pre svega opšta preopterećenost i neefikasnost sudskog sistema, a u izvesnim slučajevima i interes korisnika eksproprijacije da odugovlači sa postupkom dok ne pribavi sredstva za preduzimanje radova i isplatu naknade.

Slična je situacija i onda kada je doneto rešenje o eksproprijaciji, a naknada još uvek nije utvrđena. Pozicija (sada već bivšeg) vlasnika eksproprisane nepokretnosti je još lošija zbog toga što je korisnik eksproprijacije stekao pravo svojine na nepokretnosti, a on ima samo njen faktički posed. Treba podsetiti da, ako se primeni član 35, st. 1 ZOE, on gubi i ovaj vid sigurnosti, a da mu pri tom naknada nije isplaćena. I ova faza može trajati, što je praksa i potvrdila, i preko 10 godina. Sam iznos naknade takođe predstavlja problem zbog toga što, iako zakon u članu 44 garantuje materijalnu naknadu koja ne može biti niža od tržišne vrednosti nepokretnosti, metod utvrđivanja naknade i sporost njene isplate u praksi uzrokuju da vlasnik na kraju primi znatno manji realni iznos naknade.

4.11.3. Promet nepokretnosti

Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti (ZPUN, *Sl. glasnik SRS,* br. 30/1989–1139) predviđa da je za svaki akt prometa nepokretnosti u užoj Srbiji i na Kosovu neophodno odobrenje Ministarstva finansija.[32] Ovo odobrenje će se dati ako se prometom ne utiče na promenu nacionalne strukture stanovništva ili iseljavanje pripadnika određenog naroda, odnosno narodnosti i kad taj promet ne izaziva nespokojstvo, odnosno nesigurnost ili neravnopravnost kod građana drugog naroda ili narodnosti (čl. 3). Ako Ministarstvo finansija ne

32 Uredbom UNMIK 1999/10, od 13. oktobra 1999. ovaj Zakon je stavljen van snage za teritoriju Kosova.

odobri promet nepokretnosti, u drugom stepenu po prigovoru zainteresovanog lica odlučuje Komisija Narodne skupštine Srbije. Zakon izričito isključuje mogućnost vođenja upravnog spora protiv odluke Komisije. Ugovor kojim se vrši promet nepokretnosti, zaključen protivno odredbama ovog zakona je ništav, a fizičko ili pravno lice koje stupi u posed nepokretnosti bez ugovora zaključenog na osnovu odobrenja Ministarstva finansija, biće kažnjeno kaznom zatvora ili novčanom kaznom.

Članom 3. ZPUN, koji ne definiše jasno uslove za davanje odobrenja za promet nepokretnosti, data su izuzetno široka diskreciona ovlašćenja Ministarstvu finansija, što potencijalnog prodavca stavlja u položaj potpune neizvesnosti. Ova odredba je stoga nedovoljno predvidljiva i omogućava arbitrernost u odlučivanju, pa zbog toga ne zadovoljava uslov zakonitosti prema evropskim standardima.

ZPUN ne uređuje na zadovoljavajući način ni ravnotežu između legitimnog cilja u javnom interesu i potrebe zaštite prava pojedinca. Čak i ako pretpostavimo da bi u određenom slučaju, u cilju očuvanja etničke ravnoteže, bilo potrebno zabraniti određeni akt o prometu nepokretnosti, i ako zanemarimo činjenicu da je zakon nedovoljno precizan, i dalje je neophodno ispuniti uslov proporcionalnosti mešanja. Međutim, ZPUN omogućava da vlasnik nepokretnosti bude lišen jednog bitnog svojinskog ovlašćenja, i ne predviđajući pritom mogućnost materijalne naknade za pretrpljenu štetu.

4.11.4. Nasleđivanje

Prema Zakonu o nasleđivanju Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 46/1995–1690), vojni obveznik koji napusti zemlju u cilju izbegavanja njene odbrane, a ne vrati se u zemlju do ostaviočeve smrti, smatra se nedostojnim za nasleđivanje (čl. 4, tač. 5). Kako je SR Jugoslavija od početka ratnih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije insistirala na činjenici da nije u ratu, nejasno je da li je ova odredba namenjena budućnosti ili će se odnositi na lica koja su odbila da učestvuju u ovim sukobima. Međutim, jasno je da, nezavisno od prihvaćenog tumačenja, ova odredba predstavlja drastičnu povredu kako prava vlasnika da

raspolaže svojinom za slučaj smrti tako i nelegitimno ograničenje prava na nasleđivanje, koja kao ljudska prava ni po kojoj osnovi ne mogu da predstavljaju opasnost za ,,odbranu države".

4.12. Prava pripadnika manjina

Član 27. PGP:

> U državama gde postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, zajedno sa drugim članovima svoje grupe, svoj posebni kulturni život, da ispoljavaju i upražnjavaju svoju sopstvenu veru ili da se služe svojim jezikom.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

Svi jugoslovenski ustavi sadrže odredbe o manjinskim pravima. Međutim, poređenje njihovih odredbi pokazuje da postoje bitne razlike u stepenu predviđene zaštite manjina. S jedne strane, Ustav Srbije ne sadrži poseban član o opštoj zaštiti i pravima manjina, nego u okviru opštih garantija ljudskih prava sadrži nekoliko odredbi koje se odnose na njih. S druge strane, u Ustavu Crne Gore obezbeđena je značajna zaštita prava manjina.

Činjenica da se prava manjina štite i Ustavom SRJ i republičkim ustavima dovodi do pitanja o pravima koja manjine u Jugoslaviji ustvari imaju. Nesumnjivo da Ustav SRJ (čl. 11 i 46–48) ima veću pravnu snagu od republičkih ustava te standardi manjinske zaštite koje on postavlja predstavljaju minimum koji se mora ostvariti na teritoriji SRJ. Republike mogu da pružaju šira manjinska prava od savezne države, što je i učinjeno u Ustavu Crne Gore, kojim je pitanje zaštite manjina daleko preciznije i celovitije regulisano nego što je to urađeno ustavima SRJ i Srbije. S druge strane, Ustav Srbije daje manje garantija manjinama od Ustava SRJ, što, zbog činjenice da se u Srbiji manjinska prava uređuju zakonima u skladu sa njenim sopstvenim ustavom, ima za rezultat niži nivo zaštite manjinskih prava od onoga predviđenog saveznim ustavom. Razlog je i to što odredbe Ustava SRJ

o manjinama nisu ni neposredno sprovodive u praksi niti su razrađene saveznim zakonodavstvom.

Kada je u pitanju zaštita identiteta pripadnika manjinskih zajednica, član 11 Ustava SRJ kaže:

> Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jamči slobode i prava nacionalnih manjina na očuvanje, razvoj i izražavanje njihove etničke, kulturne, jezičke i druge posebnosti, kao i na upotrebu nacionalnih simbola, u skladu sa međunarodnim pravom.

Sličnu opštu odredbu sadrži Ustav Crne Gore (čl. 67), dok Ustav Srbije, ovakvu odredbu nema. Obaveza o zaštiti manjina u Ustavu Srbije može se posredno izvesti tumačenjem člana ustava koji garantuje ,,lična, politička, *nacionalna*, ekonomska, socijalna, kulturna i druga prava čoveka i građanina" (kurziv naš; čl. 3, st. 2 Ustava Srbije). A to je očigledno više nego nedovoljno za multinacionalnu državu kao što je Srbija.

Što se tiče konkretne razrade manjinskih prava, na zakonodavnom planu postoji određena neujednačenost u odnosu na opšte odredbe postojećih ustava SRJ i republika i pristup njihovom regulisanju. U SR Jugoslaviji je garantovana slobodna upotreba manjinskih jezika (čl. 45 Ustava SRJ). Svi jugoslovenski ustavi (čl. 15, st. 2 Ustava SRJ; čl. 8, st. 2 Ustava Srbije; čl. 9, st. 3 Ustava Crne Gore) garantuju pravo na upotrebu manjinskog jezika pred državnim organima. Tako, prema Ustavu SRJ (čl. 15, st. 2): ,,Na područjima SRJ gde žive nacionalne manjine u službenoj upotrebi su i njihovi jezici i pisma, u skladu sa zakonom."

U Srbiji je ovo pravo razrađeno Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 45/1991). Prema ovom Zakonu, o tome da li će se službeno upotrebljavati jezici manjina odlučuju opštine gde žive te manjine (čl. 11, st. 1). Zakon nije predvideo kriterijume koje bi opštine morale uvažavati kada utvrđuju koji će jezik biti u službenoj upotrebi. Ovaj nedostatak dovodi do toga da u praksi u opštinama postoje različita rešenja za ovo pitanje.[33]

33 Vidi opširnije M. Samardžić, *Položaj manjina u Vojvodini*, Beograd, 1998.

Što se tiče ispisivanja naziva mesta i drugih geografskih naziva, Zakon (čl. 19) propisuje:

> Na područjima na kojima su u službenoj upotrebi i jezici narodnosti, nazivi mesta i drugi geografski nazivi, nazivi ulica i trgova, nazivi organa i organizacija, saobraćajni znaci, obaveštenja i upozorenja za javnost i drugi javni natpisi ispisuju se i na jezicima narodnosti.

Zakon ne dozvoljava da se geografski nazivi i lična imena, sadržana u javnim natpisima, zamenjuju drugim nazivima odnosno imenima, već određuje da se oni samo ispisuju na jezicima manjina. (čl. 7). Iz ovoga proizilazi da nije dozvoljeno da se zvanični geografski nazivi i lična imena, sadržani u javnim natpisima na srpskom jeziku, zamenjuju tradicionalnim nazivima i imenima iz manjinskog jezika, nego je samo dozvoljena upotreba ortografije manjinskih jezika, a i dalje se koriste zvanični nazivi na srpskom. Rezultat je prilično nezadovoljstvo pripadnika manjina, pogotovo što su se tradicionalni nazivi u prethodnim periodima slobodno upotrebljavali (npr. Szabadka — Subotica, Ujvidék — Novi Sad).

Pravo na školovanje na jeziku manjina garantuju sva tri jugoslovenska ustava (čl. 46, st. 1 Ustava SRJ; čl. 32, st. 4 Ustava Srbije; čl. 68 Ustava Crne Gore). Uz to, Ustav SRJ i Ustav Crne Gore garantuju pripadnicima manjina i pravo na informisanje na manjinskom jeziku (čl. 46, st. 2 Ustava SRJ; čl. 68 Ustava Crne Gore).

Prema crnogorskom Zakonu o osnovnoj školi (*Sl. list. RCG*, br. 34/1991–574), nastava na albanskom jeziku će se održavati u školama koje se nalaze na ,,područjima na kojima živi veći broj pripadnika albanske narodnosti". Takođe, ako postoje uslovi i mogućnosti moguće je uvesti nastavu na manjinskim jezicima i u drugim školama (čl. 11).

U Srbiji je mogućnost odvijanja nastave na manjinskim jezicima preciznije postavljena: ako se prijavi više od 15 učenika, nastava se mora održavati na manjinskom jeziku (Zakon o osnovnim školama Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 50/1992–1726). Ako se prijavi manje od 15 učenika, onda se nastava može obavljati na manjinskom jeziku uz saglasnost ministra prosvete (čl. 5). Nastava može da se odvija ili samo

na jezicima manjina ili dvojezično. Ako je nastava samo na jeziku manjina, onda je obavezno i pohađanje nastave srpskog jezika.

Prema Ustavu SRJ i Ustavu Crne Gore, pripadnici manjina imaju pravo da uspostavljaju i održavaju kontakte sa svojom ,,matičnom državom", što je korak dalje od čl. 27 Pakta i u skladu je s rešenjem usvojenim u Evropskoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina (čl. 17). Ustav Srbije ne predviđa ovo pravo.

Treba istaći da rešenja jugoslovenskog i crnogorskog ustava u pogledu ovog prava nisu identična. Prema članu 48 Ustava SRJ:

> Pripadnicima nacionalnih manjina jamči se pravo da uspostavljaju i održavaju nesmetane međusobne odnose u SRJ i van njenih granica, sa pripadnicima svoje nacije u drugim državama i da učestvuju u međunarodnim nevladinim organizacijama, ali ne na štetu SRJ ili republike članice.

Ustav Crne Gore (čl. 44, st. 2) ovome dodaje da pripadnici manjina imaju pravo da se obrate ,,međunarodnim institucijama radi zaštite svojih sloboda i prava zajemčenih Ustavom."

Crnogorski ustav predviđa posebnu instituciju, Savet za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, koja ima za zadatak očuvanje i zaštitu manjinskog identiteta i prava (čl. 76). Savetom predsedava predsednik Crne Gore, a članovi su mu predstavnici manjinskih grupa. Ustav SRJ (čl. 47) utvrđuje da:

> Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da, u skladu sa zakonom, osnivaju prosvetne i kulturne organizacije ili udruženja, koji se finansiraju na načelu dobrovoljnosti, a država ih može pomagati.

Opšta klauzula koja se odnosi na zaštitu manjina od progona i mržnje predviđena je ustavima SRJ i Crne Gore (ali ne i Ustavom Srbije):

> Protivustavno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje nacionalne, rasne, verske ili druge neravnopravnosti, kao i izazivanje i raspirivanje nacionalne, verske i druge mržnje i netrpeljivosti (čl. 50 Ustava SRJ; isto, čl. 43 Ustava Crne Gore).

Pored ove opšte zabrane, sva tri ustava predviđaju mogućnost ograničenja slobode štampe i prava na slobodu udruživanja ako je njihovo korišćenje usmereno ka ,,izazivanju nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti" (vidi I.4.8.5. i I.4.10.1).

Međutim, treba istaći da ne postoje posebni pravni lekovi za zaštitu specifičnih garantija manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima. Na taj način, ova prava u velikoj meri imaju deklarativni karakter. Samo je u Crnoj Gori predviđen politički mehanizam za zaštitu manjinskih prava, preko Saveta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa.

4.13. Politička prava

Član 25. PGP:

> Svaki građanin ima pravo i mogućnost, bez ikakve diskriminacije pomenute u članu 2 i bez neosnovanih ograničenja:
>
> a) da učestvuje u upravljanju javnim poslovima, bilo neposredno, bilo preko slobodno izabranih predstavnika;
>
> b) da bira i da bude biran na povremenim istinskim, opštim, jednakim i tajnim izborima, koji obezbeđuju slobodno izražavanje volje birača;
>
> c) da bude primljen, pod opštim jednakim uslovima, u javne službe svoje zemlje.
>
> (*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.13.1. Opšte

Prema Ustavu SRJ, u Jugoslaviji vlast pripada građanima koji je vrše neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika (čl. 8). Jugoslovenski državljanin koji je navršio 18 godina života ima pravo da bira i da bude biran u državne organe (čl. 34). Ustavi Srbije i Crne Gore takođe proklamuju narodnu suverenost i opšte i jednako biračko pravo (čl. 2 i 42 Ustava Srbije; čl. 2, 3 i 32 Ustava Crne Gore).

U SR Jugoslaviji se političke stranke osnivaju i deluju slobodno (vidi I.4.10). Na vlasti u Crnoj Gori i Srbiji su koalicije stranaka u kojima dominantna uloga pripada strankama nastalim od bivših komunističkih partija, koje imaju relativno najveći broj poslanika. Opozicione stranke u Srbiji smatraju da nijedni izbori od uvođenja višepartijskog sistema (1990) nisu bili istinski slobodni i fer. Njihove primedbe se odnose na organizaciju izbora i regularnost izbornog postupka, kao i na neobjektivnost izveštavanja državnih medija. Ozbiljne zamerke na organizaciju i sprovođenje izbornog postupka u Srbiji se mogu naći i u izveštajima posmatrača OEBS.[34]

Poništavanje rezultata lokalnih izbora u novembru 1996. godine, izazvalo je višemesečne proteste u svim većim mestima u Srbiji. Kriza je razrešena uz posredovanje specijalnog izaslanika predsedavajućeg OEBS, Felipea Gonsalesa (*Felipe Gonzalez*), tako što je Narodna skupština Srbije posebnim zakonom[35] priznala prvobitne izborne rezultate i pobedu koalicije opozicionih stranaka u velikom broju gradova. Iz izveštaja specijalnog izaslanika proizilazi da poništavanje rezultata izbora u novembru 1996. godine predstavlja kršenje člana 25 PGP. Utvrđeno je da u Srbiji postoje strukturne manjkavosti izbornog sistema koje omogućavaju falsifikovanje i preinačavanje suverene volje građana. Takođe, ukazano je na ulogu koju su sudovi imali u poništavanju izborne volje građana, svojim proizvoljnim odlukama.[36]

Jedan broj opozicionih stranaka bojkotovao je prošle parlamentarne i predsedničke izbore u Srbiji (1997. godine), na koje su, inače, i posmatrači OEBS imali dosta primedbi. S druge strane, prema oceni OEBS, predsednički izbori 1997. i parlamentarni izbori 1998. godine u Crnoj Gori bili su slobodni i pošteni.[37]

---

34 Vidi, na primer, *Republic of Serbia: Parlamentary election September 21, 1997 and presidential election September 21 and October 5, 1997*, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (u daljem tekstu: Izveštaj OEBS 1997).

35 Vidi Zakon o proglašenju za konačne privremenih rezultata izbora za odbornike skupština opština i gradova navedenih u izveštaju OEBS-a, tzv. *Lex specialis*, *Sl. glasnik RS*, br. 5/1997.

36 Vidi pismo Felipe Gonsalesa predsedavajućem OEBS Flaviju Kotiju (Flavio Koti) od 27. decembra 1996. (REF PC–784/96), *Dokumentacija Beogradskog centra za ljudska prava*.

4.13.2. Aktivno i pasivno biračko pravo

Na izborima za Narodnu skupštinu Srbije i Narodnu skupštinu Crne Gore, kao i na lokalnim izborima u obe republike, pravo glasa imaju lica koja su: 1) građani republike u kojoj se izbori održavaju, i 2) imaju prebivalište na teritoriji te republike (čl. 12 Zakona o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 79/1992; čl. 120 Zakona o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 49/1999; čl. 11 Zakona o izboru poslanika i odbornika, *Sl. list RCG*, br. 4/1998). Prema tome, građani Crne Gore koji imaju prebivalište u Srbiji i obrnuto ne bi mogli da glasaju na republičkim izborima, nego samo na izborima za Veće građana Savezne skupštine (Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 57/1993, čl. 10). Praksa, međutim, pokazuje da je u Srbiji na proteklim izborima glasao svako ko je imao prebivalište na njenoj teritoriji, odnosno, u biračkom spisku su se našli i građani Crne Gore s prebivalištem u Srbiji.

Faktička mogućnost da se glasa i bude biran, zavisi od toga da li je neko lice upisano u birački spisak. Uredno inoviranje biračkog spiska predstavlja jedan od osnovnih uslova ne samo za ostvarenje individualnog biračkog prava, već i za održavanje ispravnih izbora u celini. Praksa sa proteklih izbora pokazala je brojne nepravilnosti i dokazala neurednost biračkih spiskova, dok novi Zakon o biračkim spiskovima Crne Gore (*Sl. list RCG*, br. 4/1998) detaljno razrađuje sistem kontrole ažurnosti u vođenju evidencije birača. Između ostalog, tačno je utvrđena odgovornost za vođenje i ažuriranje biračkih spiskova, a za neispunjenje obaveza predviđene su sankcije (čl. 16). Takođe, obezbeđena je transparentnost biračkih spiskova, i političke stranke koje učestvuju na izborima imaju pravo da dobiju kopiju celokupnog biračkog spiska na disketi, u roku od 48 sati.

Savezni zakon o izborima (Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, *Sl. list SRJ*, br. 57/1993) i srpski izborni propisi ne predviđaju bilo kakve sankcije za neuredno vođenje biračkih spiskova.[38] Za razliku od crnogorskog zakona, oni ne pred-

37 Vidi izveštaje OEBS *Republic of Montenegro: Presidential Election, 5th and 19th October 1997, Final Report*, str. 5 i *Republic of Montenegro (Federal Republic of Yugoslavia): Parliamentary Elections, 31 May 1998*, str. 3.

viđaju mogućnost da predlagači izbornih lista dobiju kopiju celog biračkog spiska i sami organizuju kontrolu njegove ispravnosti. Uvid u celokupni birački spisak je izuzetno značajan za kontrolu regularnosti izbora: birački spiskovi se vode po opštinama, pa postoji mogućnost da se isto lice nađe na spisku u više opština. Prema tome, odredba srpskog zakona prema kojoj građani mogu da izvrše uvid u birački spisak i zahtevaju izmene nije dovoljna. Iluzorno je očekivati da će građani obilaziti sve opštine i proveravati svaki opštinski spisak.

4.13.3. Izborni postupak

4.13.3.1. Izborne komisije. — Osim u zakonima o izborima, veoma važna pravila o izbornom postupku nalaze se u aktima savezne, odnosno republičkih izbornih komisija. Ove komisije imaju zadatak da se staraju o zakonitom sprovođenju izbora, o jedinstvenoj primeni izbornog zakona i izboru stalnog sastava izbornih komisija izbornih jedinica (u Crnoj Gori — opštinskih izbornih komisija). One donose uputstva za rad izbornih komisija i biračkih odbora. Konačno, centralne izborne komisije odlučuju, u drugom stepenu, o izbornim prigovorima.

Saveznu, odnosno republičke izborne komisije imenuju savezni, odnosno republički parlamenti (čl. 33, st. 2 Zakona o izboru saveznih poslanika; čl. 38, st. 1 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije; čl. 29 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Postoje dve vrste članova komisija: 1) tzv. *stalni sastav* čini šest članova i predsednik, koje imenuje skupštinska većina; 2) tzv. *proširени sastav* čine predstavnici podnosilaca izbornih lista (političkih stranaka, koalicija ili grupa građana). Stalni sastav komisija bi trebalo da bude politički neutralan jer ga obično čine sudije, ali, imajući u vidu veliku zavisnost sudske od izvršne vlasti, u praksi stalni članovi izbornih komisija ustvari zastupaju interese stranaka na vlasti. Prošireni sastav izbornih komisija, koji uz predstavnike skupštinske većine uključuje i predstavnike ostalih političkih stranaka, uključuje se u rad komisija tek pošto se izborne

38 Zakon Srbije predviđa krivičnu odgovornost lica koje drugog *u nameri* da mu onemogući glasanje za poslanika protivzakonito ne uvede u spisak ili ga izbriše iz tog spiska (čl. 114 Zakona o izboru narodnih poslanika Srbije).

liste proglase u izbornim jedinicama. To u praksi znači da predstavnici opozicije ne učestvuju u donošenju uputstava koja preciziraju izborni zakon i ne utiču na izbor stalnog sastava izbornih komisija izbornih jedinica i biračkih odbora. Osim toga, članovi proširenog sastava (osim predstavnika većinske parlamentarne stranke) uvek predstavljaju manjinu u ukupnom sastavu izbornih komisija, koje o svim pitanjima odlučuju većinom glasova. Sve to ukazuje da su izborne komisije shvaćene kao instrument stranaka na vlasti a ne kao jedna od osnovnih komponenti demokratskog izbornog sistema.

4.13.3.2. Kontrola broja štampanih glasačkih listića i čuvanje izbornog materijala. — Prema izbornim zakonima SRJ i obe republike, centralne izborne komisije bliže propisuju način, mesto i kontrolu štampanja glasačkih listića. Međutim, njihova uputstva nisu detaljnije regulisala ovaj proces niti su predvidela odgovarajući sistem kontrole (Izveštaj OEBS 1997, str. 11). Na prethodnim parlamentarnim i predsedničkim izborima u Srbiji, Republička izborna komisija nije pružila nikakve podatke o tome koliko je rezervnih glasačkih listića odštampano. Takođe, u uputstvima centralnih izbornih komisija ne pominje se precizno obaveza i način čuvanja izbornog materijala pre njegove predaje izbornim komisijama, npr. pečaćenje prostorije itd.

4.13.3.3. Razlozi za poništavanje izbora. — Prema Zakonu o izboru narodnih poslanika Srbije, postoje dve vrste razloga za poništavanje izbora na pojedinom biračkom mestu. Ukoliko se utvrdi postojanje jednog od razloga u prilog apsolutne ništavosti, izbori na određenom biračkom mestu moraju se ponoviti, a birački odbor raspustiti i imenovati nov (vidi, na primer, čl. 90, st. 9). S druge strane, kad je reč o razlozima relativne ništavosti, izborna komisija može, na osnovu prigovora, da odluči da li će poništiti izbore ili ne (vidi, na primer, čl. 69; takođe, čl. 72 Zakona o izboru poslanika Crne Gore). Zakon Srbije vrlo konkretno i detaljno utvrđuje razloge ,,apsolutne ništavosti", što dovodi do toga da se ponekad izbori moraju poništiti zbog beznačajnih propusta, koji nisu nužno morali da utiču na ishod izbora (na primer, ako članovi biračkog odbora ne objasne glasaču, na njegov zahtev,

način glasanja — čl. 79, st. 2, ili ako se u krugu od 50 metara od biračkog mesta ističu simboli političkih stranaka — čl. 66).

4.13.3.4. Pravni lekovi. — Prema postojećim izbornim zakonima osnovni pravni lek povodom izbornih nepravilnosti je prigovor koji svaki birač ili učesnik na izborima podnosi nadležnoj izbornoj komisiji. Međutim, na dosadašnjim izborima, a posebno prilikom odlučivanja u postupcima koji su usledili povodom lokalnih izbora u Srbiji 1996. godine, pokazalo se da postoje velike pravne praznine u ovoj oblasti izbornog zakonodavstva. To dovodi do značajne pravne nesigurnosti i nejednakog ostvarivanja prava na delotvorni pravni lek za zaštitu biračkog prava.

Nijedan od izbornih zakona ne propisuje prema kojim pravilima postupka izborna komisija treba da odlučuje po prigovoru, što je za posledicu imalo neujednačeno postupanje u vezi s utvrđivanjem činjeničnog stanja, upotrebom dokaznih sredstava i posebno, poštovanjem načela kontradiktornosti. Jedino novi Zakon o izboru poslanika Crne Gore (čl. 111) predviđa supsidijarnu primenu Zakona o upravnom postupku (ZUP). Savezna izborna komisija se izjasnila (iako nikada u formi odluke) da ZUP nije primenljiv u postupcima povodom saveznih izbora, ali istovremeno nije dala objašnjenje koji bi procesni zakon trebalo da se primenjuje na izborne sporove.

Crnogorski zakon predviđa da će se sve odluke po prigovorima dostavljati prema postupku predviđenom u Zakonu o upravnom postupku (*Sl. list SRJ*, br. 55/1996–1). Drugim rečima obezbeđeno je da sve zainteresovane strane saznaju odluku. Slična odredba ne postoji u saveznom zakonu i izbornim zakonima Srbije, zbog čega svi učesnici u izborima nisu obaveštavani o prigovorima, niti su imali pravo da učestvuju u postupku koji je po tim prigovorima vođen.

Nepostojanje obaveze upućivanja na primenu ZUP doveo je do diskrecionog odlučivanja u izbornom postupku i ocene dokaza. Naime, prema ZUP u postupku se moraju pravilno i potpuno utvrditi sve relevantne činjenice, koje se utvrđuju dokazima (čl. 8 i 149 ZUP). Međutim, u izbornim postupcima rešenja su se donosila na osnovu nedokazanih činjeničnih tvrdnji stranaka u postupku.[39]

Izborni zakoni predviđaju žalbu protiv rešenja nadležnih izbornih komisija: opštinskom sudu u slučaju lokalnih izbora u Srbiji (čl. 156 Zakona o lokalnoj samoupravi), Vrhovnom sudu Srbije u slučaju republičkih parlamentarnih i predsedničkih izbora (čl. 111 Zakona o izboru narodnih poslanika), Ustavnom sudu Crne Gore u slučaju izbora na svim nivoima u ovoj republici (čl. 110 Zakona o izboru odbornika i poslanika) i Saveznom ustavnom sudu u slučaju saveznih izbora (čl. 105 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine).

Izborno zakonodavstvo Srbije predviđa da će sudovi rešavati po žalbama primenjujući ZUS, ali izričito isključuje mogućnost podnošenja vanrednih pravnih lekova koje ovaj Zakon inače dopušta (čl. 156, st. 6 Zakona o lokalnoj samoupravi; čl. 111, st. 6 Zakona o izboru narodnih poslanika).

Ovakvo ograničenje sudske zaštite je zabrinjavajuće ako se ima u vidu postupanje opštinskih sudova u izbornim sporovima povodom lokalnih izbora u Srbiji novembra 1996. godine.

4.14. Posebna zaštita porodice i deteta

Član 23. PGP:

1. Porodica je prirodni i osnovni sastavni deo društva i ima pravo na zaštitu društva i države.

2. Pravo na sklapanje braka i osnivanja porodice priznaje se čoveku i ženi kada su dorasli za ženidbu.

3. Nijedan brak se ne može sklapati bez slobodnog i potpunog pristanka budućih supružnika.

4. Države članice ovog pakta doneće odgovarajuće mere radi obezbeđenja jednakosti u pravima i odgovornosti

39 Vidi izveštaj Komisije udruženja pravnika Srbije za stručnu analizu postupaka vođenih povodom izbora, održanih u Srbiji u novembru 1996. godine, tač. 2 *Dokumentacija Beogradskog centra za ljudska prava.*

supružnika u pogledu braka za vreme braka i prilikom njegovog raskida. U slučaju raskida braka, preduzimaju se mere radi obezbeđenja potrebne zaštite dece.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

Član 24. PGP:

1. Svako dete, bez diskriminacije zasnovane na rasi, boji, polu, jeziku, veri, nacionalnom ili socijalnom poreklu, imovnom stanju ili rođenju, ima pravo da mu njegova porodica, društvo i država ukazuju zaštitu koju zahteva njegov status maloletnika.

2. Odmah posle rođenja, svako dete mora biti upisano u matičnu knjigu rođenih i nositi neko ime.

3. Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.14.1. Zaštita porodice

Ustav SRJ garantuje ,,posebnu zaštitu porodice, majke i deteta" (čl. 61, st. 1). Slične odredbe sadrže i ustavi Srbije i Crne Gore (čl. 28, st. 1 i čl. 29, st. 1 Ustava Srbije; čl. 59, st. 1 i čl. 60, st. 1 Ustava Crne Gore). Načelna zaštita porodice predviđena ustavima detaljnije se razrađuje republičkim zakonima — Zakonom o braku i porodičnim odnosima Srbije (ZBPO Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 22/1980) i Porodičnim zakonom Crne Gore (PZ Crne Gore, *Sl. list. RCG*, br. 7/1989).

Tako, na primer, prema ZBPO Srbije društvo politikom razvoja, kao i posebnim merama u oblasti obrazovanja, kulture, socijalne zaštite i zdravstva obezbeđuje uslove za zasnivanje porodice i za skladan zajednički život u braku i porodici (čl. 19). Ovi se principi dalje razrađuju u nizu posebnih odredbi. Takođe, regulisani su i posebni pravni postupci u vezi s bračnim i porodičnim odnosima, kao i pravna dejstva vanbračne zajednice i imovinski odnosi u porodici.

Jugoslovenski propisi u ovoj oblasti ne definišu pravni pojam porodice. Većina odredaba porodičnog prava, međutim, odnosi se na porodicu u užem smislu (roditelje i decu), dok manji broj (npr. one

koje se odnose na obavezu izdržavanja ili na srodstvo kao bračnu smetnju) uređuje odnose nešto šireg kruga srodnika.

Jugoslovenski propisi predviđaju obavezu izdržavanja u okviru porodice. To je dužnost i pravo člana porodice i drugih srodnika i izraz njihove porodične solidarnosti (čl. 10 ZBPO Srbije; čl. 9 PZ Crne Gore). Nepoštovanje obaveze izdržavanja sankcionišu krivični zakoni republika (čl. 119 KZ Srbije i čl. 102 KZ Crne Gore). Takođe, krivični zakoni kažnjavaju i radnje kojima se narušavaju porodične obaveze — ostavljanje u teškom položaju ili napuštanje člana porodice koji nije u stanju da se sam o sebi stara. (čl. 120 KZ Srbije; čl. 101 KZ Crne Gore).

4.14.2. Brak

Ustav SRJ o braku govori samo u kontekstu obezbeđivanja jednakosti bračne i vanbračne dece (čl. 62, st. 2). Prema Ustavu Srbije, brak i odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom (čl. 29, st. 2), dok Ustav Crne Gore naglašava da se brak može zaključiti ,,samo uz slobodan pristanak žene i muškarca" (čl. 59). Bliže odredbe o braku sadrže već pomenuti republički zakoni (ZBPO Srbije i PZ Crne Gore).

Prema jugoslovenskim propisima, supružnici su u braku jednaki. Brak se ne može zaključiti ako postoje bračne smetnje koje su taksativno nabrojane u zakonima. Neke od njih obezbeđuju stupanje u brak slobodnom voljom budućih supružnika (brak je nevažeći u slučaju prinude, zablude, nepostojanja poslovne sposobnosti), druge zabranjuju brak između krvnih srodnika (do 4. stepena pobočnog srodstva) ili srodnika po tazbini (do 2. stepena tazbinskog srodstva). Konačno, na ovaj način se obezbeđuje da samo muškarci i žene zreli za brak mogu da ga zaključe, što je u skladu s PGP (čl. 23, st. 2). U brak se, po pravilu, može stupiti s navršenih 18, a uz dozvolu suda i s navršenih 16 godina. Ako sud dozvoli stupanje u brak maloletnom licu starijem od 16 godina, ono tada stiče punu poslovnu sposobnost koju ne može izgubiti ni ako se brak razvede pre njegove 18 godine.

Razvod je dozvoljen i do njega se može doći ili sporazumom supružnika (čl. 84, st. 1 ZBPO; čl. 56 PZ Crne Gore) ili na zahtev jednog od njih u slučaju da su bračni odnosi ozbiljno i trajno pore-

mećeni ili se iz drugih razloga (nestalnost, duševna bolest i sl.) ne može ostvariti svrha braka (čl. 83 ZBPO; čl. 55 PZ Crne Gore). Međutim, za vreme trudnoće žene i dok dete ne napuni godinu dana, zakoni dozvoljavaju samo sporazumni razvod (čl. 84, st. 2 ZBPO Srbije; čl. 57 PZ Crne Gore). Ipak, sud može da odbije da razvede brak na osnovu sporazuma bračnih drugova ako to zahtevaju opravdani interesi njihove zajedničke maloletne dece (čl. 84 ZBPO Srbije i čl. 56 PZ Crne Gore).

Imovina koju su bračni drugovi stekli radom u toku bračne zajednice njihova je zajednička imovina, a imovina koju jedan bračni drug ima u vreme zaključenja braka ostaje njegova posebna imovina (čl. 70 ZBPO Srbije; čl. 279 PZ Crne Gore). Posebna imovina se može steći u toku braka, na primer, nasleđem ili poklonom. Supružnici upravljaju i raspolažu zajednički i sporazumno zajedničkom imovinom (čl. 324 ZBPO Srbije i čl. 284 PZ Crne Gore).

4.14.3. Posebna zaštita deteta

4.14.3.1. ,,*Mere zaštite... koje zahteva položaj maloletnika*." — Prema članu 24, st. 1 PGP ,,svako dete bez ikakvog razlikovanja ... ima pravo na mere zaštite od strane njegove porodice, društva i države koje zahteva njegov položaj maloletnika". Iako PGP sadrži opštu zabranu diskriminacije (čl. 2 i 26, vidi I.4.1), navedena odredba posebno naglašava obavezu države da obezbedi da se u zaštiti dece ne pravi nedozvoljeno razlikovanje. U skladu s tim, Ustav SRJ (čl. 20), osim što sadrži opštu zabranu diskriminacije, izričito propisuje (čl. 61, st. 2) da vanbračna deca imaju ista prava (i dužnosti) kao deca rođena u braku. Odgovarajuće odredbe sadrže i republički ustavi (čl. 13 i 29. st. 4 Ustava Srbije, čl. 15, 17. st. 1 i 60. st. 2 Ustava Crne Gore), što je razrađeno u republičkim zakonima o porodici i braku (čl. 5 PZ Crne Gore i čl. 7 ZBPO Srbije).

Roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o ličnosti, pravima i interesima svoje dece. Dužni su da obezbeđuju materijalna sredstva za izdržavanje dece u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima. Roditelji su takođe dužni da decu usmeravaju ka usvajanju porodičnih

i drugih vrednosti (čl. 113–117 ZBPO Srbije i čl. 58–61 PZ Crne Gore).

Opšte je pravilo da svoja prava prema detetu roditelji vrše zajednički i sporazumno. Ipak, oni ne moraju zajednički vršiti sva roditeljska prava, već se mogu sporazumeti da određeno pravo vrši jedan od njih. Ako dođe do neslaganja roditelja u vršenju roditeljskog prava, konačnu odluku donosi organ starateljstva. U pitanjima koja su od bitnog značaja za razvoj deteta odlučuju oba roditelja i kada ne žive zajedno (čl. 123 i 124 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

U bračnim sporovima sud po službenoj dužnosti odlučuje o čuvanju i vaspitanju zajedničke maloletne dece nezavisno od sporazuma roditelja. Održavanje ličnih odnosa dece sa roditeljima može se ograničiti ili privremeno zabraniti samo radi zaštite zdravlja i drugih ličnih interesa maloletne dece (vidi čl. 125–131 ZBPO Srbije i čl. 66–74 PZ Crne Gore).

Osnovni vidovi zaštite dece bez roditeljskog staranja su usvojenje i organizovan smeštaj u drugu porodicu (čl. 148 i 149 ZBPO Srbije). Usvojenje je dopušteno ako je korisno za usvojenika (čl. 152 ZBPO Srbije). Porodični smeštaj se obezbeđuje u porodici koja sa uspehom može da vrši roditeljske dužnosti, naročito u pogledu pravilnog negovanja, vaspitanja, obrazovanja i osposobljavanja deteta za samostalan život (čl. 202 ZBPO Srbije, čl. 217 PZ Crne Gore).

Dete može imati svoju imovinu, koju može steći putem nasleđa, poklona ili drugog vida besteretnog sticanja. Pretpostavka je da dete do 15 godine života ne stiče imovinu svojim radom, ali se ova mogućnost ne može isključiti.

4.14.3.2. Zaštita maloletnika u krivičnom pravu i postupku. — Krivični zakon SRJ predviđa posebna pravila u vezi sa tretmanom maloletnika učinilaca — krivičnih dela. Ove odredbe su izdvojene u posebnu glavu i primenjuju se na maloletnike zajedno s odgovarajućim odredbama republičkih krivičnih zakona, a ostale odredbe krivičnih zakona primenjuju se samo ako nisu u suprotnosti sa ovim posebnim pravilima (čl. 71 KZ SRJ).

Prema detetu koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije navršilo 14 godina ne mogu se primeniti krivične sankcije, a detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela bilo starije od 14 a mlađe od 16 godina (mlađi maloletnik), mogu se izreći samo vaspitne mere. Detetu koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo 16 a nije navršilo 18 godina (stariji maloletnik), mogu se izreći vaspitne mere, a izuzetno mu se može izreći i kazna zatvora (u slučaju teških krivičnih dela). Svrha vaspitnih mera i maloletničkog zatvora je da se deci — učiniocima krivičnih dela pruži zaštita i pomoć i obezbedi njihov pravilan razvoj i vaspitanje (vidi čl. 72–75. KZ SRJ). Zakonom je predviđena i obaveza ustanove u kojoj se izvršava vaspitna mera da svakih šest meseci dostavi sudu koji je meru izrekao izveštaj o vladanju deteta (čl. 491 ZKP).

Kada je reč o krivičnom postupku prema deci, na njih se primenjuju odredbe posebnog poglavlja ZKP (čl. 452–492), a ostale odredbe tog zakona — ukoliko nisu u suprotnosti sa ovim odredbama. Pošto se prema Krivičnom zakonu SRJ prema detetu mlađem od 14 godina ne mogu primeniti krivične sankcije, ZKP predviđa da će se obustaviti krivični postupak protiv deteta koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije napunilo 14 godina, i da će se o tome obavestiti organ starateljstva (čl. 453 ZKP). ZKP sadrži izričitu zabranu da se detetu sudi u odsustvu. Organi koji učestvuju u postupku, pri preduzimanju radnji kojima prisustvuje dete, a naročito pri njegovom ispitivanju, dužni su da vode računa o duševnoj razvijenosti, osetljivosti i ličnim svojstvima deteta, kako vođenje postupka ne bi uticalo na njegov razvoj (čl. 454 ZKP). Dete mora imati branioca od početka postupka, ako se vodi postupak za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko 5 godina, a u drugim slučajevima ako sudija proceni da mu je potreban branilac (čl. 456 ZKP).

O svakom pokretanju postupka prema detetu javni tužilac je dužan da obavesti organ starateljstva (čl. 459 ZKP). Takođe, tok postupka ne može se objaviti bez dozvole suda, a i kada je ta dozvola data, ne smeju se navesti ime deteta ili drugi podaci koji bi ga identifikovali (čl. 461 ZKP). Javnost je uvek isključena sa suđenja detetu (čl. 482 ZKP).

Postupak prema detetu vodi sudija za maloletnike, odnosno veće za maloletnike, a može se odrediti i jedan sud koji će u prvom stepenu biti nadležan za sve krivične predmete dece sa područja više sudova. Sudije porotnici koji učestvuju u suđenju u predmetima koji se tiču dece biraju se iz redova profesora, učitelja, vaspitača i drugih lica koja imaju iskustvo u vaspitanju dece (čl. 463 ZKP).

4.14.3.3. Ime. — U jugoslovenskom pravu lično ime se sastoji od najmanje dve reči: rođenog imena i prezimena. Lično ime deteta određuju roditelji sporazumno. Dete dobija jedno ili oba prezimena roditelja, a zajednička deca ne mogu imati različita prezimena (čl. 395 ZBPO Srbije). Roditelji su dužni da odrede lično ime deteta, i upišu u matičnu knjigu rođenih, najkasnije u roku od dva meseca od rođenja deteta.

4.14.3.4. Državljanstvo. — U pogledu sticanja državljanstva deteta, shodno članu 24, PGP, videti odeljak o pravu na državljanstvo (I.4.15).

4.15. Državljanstvo

Član 15. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima:[40]

Svako ima pravo na neko državljanstvo.

Niko ne sme biti samovoljno lišen svog državljanstva niti prava da promeni državljanstvo.

Član 24. st. 3 PGP:

Svako dete ima pravo da stiče neko državljanstvo.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

40 Prevod iz knjige *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima,* Beogradski centar za ljudska prava, 1998.

4.15.1. Opšte

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima predviđa pravo svakog čoveka na državljanstvo, kao i zabranu proizvoljnog oduzimanja državljanstva i uskraćivanja prava na promenu državljanstva (čl. 15). PGP ne govori posebno o pravu na državljanstvo. Ipak, član 24 PGP koji se bavi položajem deteta (vidi I.4.14), u stavu 3. garantuje pravo svakog deteta na sticanje državljanstva. To je učinjeno da bi se izbeglo povećanje broja lica bez državljanstva. Ova odredba samo obavezuje države da novorođenoj deci omoguće sticanje državljanstva, a ne nužno da svakom detetu daju svoje državljanstvo. Način i uslovi sticanja državljanstva regulisani su unutrašnjim propisima države. U svakom slučaju, ne sme se praviti diskriminacija između novorođene dece.

Prema Ustavu SRJ, sticanje i prestanak jugoslovenskog državljanstva regulišu se saveznim zakonom. Jugoslovenski državljani imaju i državljanstvo jedne od republike članica. Jugoslovenski državljanin ne može biti lišen državljanstva, proteran iz zemlje, ili izručen drugoj državi (čl. 17 Ustava SRJ). Kao i savezni ustav, ustavi Srbije (čl. 47) i Crne Gore (čl. 10) u principu sadrže istovetno bazično rešenje koje se vezuje generalno za član 15 Univerzalne deklaracije.

Ustav Srbije, za razliku od saveznog i crnogorskog ustava, sadrži odredbe prema kojima se građaninu Srbije, koji ima i drugo državljanstvo, može oduzeti srpsko državljanstvo ,,samo ako odbije da ispuni ustavom određenu dužnost građanina" (čl. 47, st. 4). S druge strane, Ustav SRJ predviđa da je svaki ,,jugoslovenski državljanin istovremeno ... državljanin republike članice". Uz to, uređivanje jugoslovenskog državljanstva je u nadležnosti federacije (čl. 17, st. 2 i 5). Mogućnost oduzimanja srpskog državljanstva prema Ustavu Srbije može dovesti do situacije da jedno lice ima jugoslovensko ali ne i republičko državljanstvo, što bi bilo suprotno ovoj izričitoj odredbi saveznog ustava.

U toku postojanja SFRJ, čiji je raspad doveo u pitanje državljanstvo velike grupe njenih građana, doneta su četiri savezna zakona

o državljanstvu. To su: Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije (1945); Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946); Zakon o jugoslovenskom državljanstvu (1964) i Zakon o državljanstvu SFRJ iz 1976. godine (*Sl. list SFRJ*, br. 58/1976). Zakon iz 1976. godine je bio na snazi u momentu raspada SFRJ. Danas sve države nastale na teritoriji bivše SFRJ imaju nove zakone o državljanstvu. U SRJ je pitanje državljanstva regulisano Zakonom o državljanstvu SRJ (*Sl. list SRJ*, br. 33/1996).

4.15.2. Rešavanje problema državljanstva nastalih raspadom bivše SFRJ

SR Jugoslavija je četiri godine oklevala da donese novi zakon o državljanstvu. I pored toga što je sve do donošenja novog zakona o državljanstvu 1996. godine važio stari Zakon o državljanstvu SFRJ, državni organi SRJ ga nisu primenjivali. Na taj način, velik broj državljana bivše SFRJ koji su se našli na teritoriji nove SRJ (jedni su bili izbeglice iz bivših jugoslovenskih republika, a drugi su imali prebivalište na teritoriji SRJ, ali nisu imali republičko državljanstvo Srbije ili Crne Gore), doveden je u situaciju krajnje pravne nesigurnosti. Oni su, pre svega, bili izloženi ozbiljnoj diskriminaciji, jer nisu mogli da uživaju određena prava (npr. pravo na obrazovanje, pravo na zaposlenje) ili da obezbede dokumente (pasoš, ličnu kartu) zbog toga što nisu smatrani jugoslovenskim državljanima.

Prema novom Zakonu o državljanstvu SRJ, jugoslovenskim državljaninom se smatra državljanin bivše SFRJ koji je na dan proglašenja Ustava SRJ, 27. aprila 1992, imao državljanstvo Republike Srbije ili Republike Crne Gore, kao i njegova deca rođena posle tog datuma (čl. 46).

Sticanje jugoslovenskog državljanstva je olakšano za još dve kategorije lica:

1. državljane bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srpsko ili crnogorsko, ako su 27. aprila 1992. imali prebivalište na teritoriji današnje SRJ, pod uslo-

vom da nemaju strano državljanstvo. Ova odredba važi i za decu pomenute kategorije lica, ako su rođena posle proglašenja SRJ (čl. 41, st. 1);

2. državljane bivše SFRJ koji su imali neko drugo republičko državljanstvo, a ne srpsko ili crnogorsko, i koji su prihvatili prevođenje u profesionalnog oficira ili podoficira ili civilno lice na službi u Jugoslovenskoj armiji, kao i njihovi bračni drugovi i deca, ako nemaju strano državljanstvo (čl. 41, st. 1).

Ove dve kategorije lica treba da podnesu zahtev za upis u državljanstvo u roku od godinu dana od stupanja na snagu Zakona. Rok se može produžiti za tri godine (čl. 47, st. 4).

Zakon o državljanstvu utvrdio je i jedan novi način sticanja državljanstva — ,,prihvat u jugoslovensko državljanstvo" (čl. 48). Ovaj način sticanja je ograničen samo za državljane bivše SFRJ. Prvo, to su državljani bivše SFRJ koji su zbog svoje verske ili nacionalne pripadnosti ili zbog zalaganja za ljudska prava i slobode izbegli na teritoriju SRJ, a nemaju strano državljanstvo (st. 1). Drugo, to su državljani bivše SFRJ koji borave u inostranstvu, a nemaju strano državljanstvo (st. 2). Zahtev za prihvat u jugoslovensko državljanstvo podnosi se Saveznom ministarstvu za unutrašnje poslove, koje procenjuje opravdanost razloga za traženje prihvata i u svojoj odluci uzima u obzir interese ,,bezbednosti, odbrane i međunarodnog položaja Jugoslavije" (st. 3). Podnosilac zahteva mora da priloži izjavu da nema drugo državljanstvo ili da ga se odrekao (st. 5). Takođe, ako je reč o azilantima — državljanima bivše SFRJ, oni u zahtevu treba da potkrepe svoje navode o proganjanju (st. 6).

4.15.3. Sticanje jugoslovenskog državljanstva

Jugoslovensko državljanstvo se stiče poreklom, rođenjem na teritoriji Jugoslavije, prijemom i po međunarodnom ugovoru (čl. 2).

Jugoslovensko državljanstvo stiču poreklom, po samom zakonu (*ex lege*), deca čiji su roditelji jugoslovenski državljani, bez obzira gde

su rođena, i deca čiji je samo jedan od roditelja Jugosloven, ako su rođena u Jugoslaviji. Osim toga deca rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven, stiču jugoslovensko državljanstvo poreklom ako im je drugi roditelj nepoznat ili bez državljanstva (čl. 7).

Uz to, deca koja su rođena u inostranstvu, čiji je jedan roditelj Jugosloven a drugi strani državljanin, steći će jugoslovensko državljanstvo ako se ispuni jedan od sledećih uslova (čl. 8):

1) ako ih do 18 godine njihov roditelj Jugosloven prijavi kao jugoslovenske državljane diplomatskom predstavništvu SRJ (ako su deca starija od 14 godina potrebna je njihova saglasnost, a između 18. i 23. godine mogu sama podneti zahtev);
2) ako bi bez dobijanja jugoslovenskog državljanstva ostali apatridi (lica bez državljanstva).

Osnovni kriterijum sticanja državljanstva — poreklo (*ius sanguinis*) korigovan je sticanjem državljanstva rođenjem (*ius soli*). Na taj način, deca rođena ili nađena na teritoriji SRJ dobijaju jugoslovensko državljanstvo ako su im roditelji nepoznati ili apatridi.

4.16. Sloboda kretanja

Član 12. PGP:

1. Svako lice koje se legalno nalazi na teritoriji neke države ima pravo da se slobodno kreće u njoj i da slobodno izabere svoje mesto stanovanja.

2. Svako lice ima pravo da napusti bilo koju zemlju, uključujući i svoju.

3. Napred navedena prava mogu biti ograničena samo ako su ova ograničenja zakonom predviđena, ako su ona potrebna radi zaštite nacionalne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja ili morala ili prava i slobode drugih lica, i ako su u skladu sa ostalim pravima koja priznaje ovaj pakt.

4. Niko ne može biti proizvoljno lišen prava da uđe u svoju zemlju.

(*Sl. list SFRJ*, br. 7/1971)

4.16.1. Opšte

Jugoslovenski ustavi, i savezni i republički, garantuju slobodu kretanja, prihvatajući pri tom pristup međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima. Prema članu 30. Ustava SRJ:

> Građaninu se jamči sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da napusti SRJ i u nju se vrati.
>
> Sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da se napusti SRJ može se ograničiti saveznim zakonom, ako je to neophodno za vođenje krivičnog postupka, sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili za odbranu SRJ.

Ustav Srbije u članu 17 na sličan način garantuje slobodu kretanja, dok je Ustav Crne Gore manje precizan: iako se u članu 28, st. 1 zajemčuje sloboda kretanja i nastanjivanja, ne govori se o slobodi neometanog napuštanja Crne Gore i slobodnog povratka u nju.

4.16.2. Ograničenja

Ograničenja prava na slobodu kretanja koja se nalaze u jugoslovenskim ustavima formulisana su u skladu s međunarodnim standardima. Propisuje se da ograničenje mora da bude zakonom uvedeno i neophodno za ostvarivanje nekog od legitimnih razloga. Razlozi za ograničenja koje navode jugoslovenski ustavi su malobrojniji i uže formulisani od onih navedenih u PGP. Međutim, u praksi se ograničenja slobode kretanja uvode podzakonskim aktima, uredbama i uputstvima organa izvršne vlasti, pa je tako stvoren režim kojim se u suštini poništavaju obaveze iz člana 12 PGP.

4.16.2.1. Posebna taksa za izlazak iz zemlje. — Savezna vlada je 1993. godine donela Odluku o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz SR Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 85/1993), kojom se predviđa

da su jugoslovenski građani dužni da plaćaju posebnu taksu kada putuju van zemlje. Taksa se plaća i za svako motorno vozilo jugoslovenske registracije.

Ovim je nesumnjivo ograničeno pravo jugoslovenskih građana da slobodno izlaze iz SRJ, pošto je postavljen dodatni zahtev za plaćanje da bi se izašlo iz zemlje. Prema članu 30 Ustava SRJ, ograničenja prava na slobodu kretanja je moguće uvoditi samo zakonom, a ova mera doneta je odlukom Savezne vlade. Čak i kada bi bila prihvaćena u formi zakona, ova mera ne odgovara ni članu 30 Ustava ni članu 12 PGP. Mogućnosti ograničenja slobode kretanja su veoma jasno formulisane u tekstu Ustava koji ih dozvoljava samo ako je to neophodno za sprečavanje širenja zaraznih bolesti ili vođenje krivičnog postupka ili radi odbrane zemlje.

Pitanje ustavnosti takse za izlazak iz zemlje pokretano je pred Saveznim ustavnim sudom, ali je ovaj sud odbio da raspravlja o njemu. Prema mišljenju Suda, obaveza plaćanja ove takse ne predstavlja ograničenje slobode kretanja:

> Odredbom člana 30, st. 2. Ustava SRJ utvrđeno je da se građaninu jamči sloboda kretanja i nastanjivanja i pravo da napusti SRJ i da se u nju vrati, a odredbom člana 67, st. 2. toga Ustava da se zakonom može propisati način ostvarivanja pojedinih sloboda i prava čoveka i građanina.
>
> Po shvatanju Saveznog ustavnog suda, propisivanjem obaveze plaćanja takse pri izlasku iz zemlje ne ograničava se sloboda na izlazak iz zemlje i povratak u nju (rešenje IV U br. 2, 3, 6, 7, 8, 9, 12. i 13/94 od 28. marta 1994, *Odluke i rešenja SUS*, 1994, str. 76).

Ovim je Sud odbio da razmatra ustavnost posebne takse za izlazak iz zemlje, a da pri tom nije dao nijedan razlog za to. Time je još jednom potvrđena nespremnost Ustavnog suda da se upusti u razmatranje pitanja poštovanja ljudskih prava u SR Jugoslaviji.

4.17. Ekonomska i socijalna prava

4.17.1. Pravo na rad

Pravo na rad je izričito garantovano ustavima Srbije i Crne Gore (čl. 35 Ustava Srbije i čl. 52 Ustava Crne Gore) ali ne i Ustavom SRJ. Svi ustavi garantuju pravo na slobodan izbor zanimanja i zaposlenja kao i zabranu prinudnog rada (čl. 54, st. 1 Ustava SRJ). Ustav Srbije jedini predviđa da je svakome, pod jednakim uslovima, dostupno radno mesto i funkcija (čl. 54, st. 1 Ustava Srbije).

Ustavom SRJ i Ustavom Srbije je u izvesnoj meri garantovana i sigurnost radnog odnosa propisivanjem da radni odnos zaposlenom može prestati protiv njegove volje samo pod uslovima i na način utvrđen zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 54, st. 2 Ustava SRJ i čl. 35, st. 2 Ustava Srbije). Zakonima o radnim odnosima i kolektivnim ugovorima su izričito određeni osnovi za prestanak radnog odnosa nezavisno od volje zaposlenog, te bi otkaz van ovih razloga bio nezakonit. Odluku o otkazu, koja mora biti obrazložena, donosi direktor i ona je konačna (čl. 65 Zakona o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ* 29/96, 51/99). Do izricanja disciplinske mere prestanka radnog odnosa takođe može doći samo u slučaja onih povreda radnih obaveza koje su izričito određene zakonom ili kolektivnim ugovorom. Ovu meru takođe izriče direktor, a kod poslodavca koji ima upravni odbor, ovaj je, kao drugostepeni organ, nadležan za preispitivanje ove odluke po prigovoru zaposlenog (čl. 56, st. 2 ZORO).

Odluka o prestanku radnog odnosa i razlozi za donošenje te odluke moraju se dostaviti zaposlenom u pisanom obliku sa poukom o pravnom leku. Zaposleni može u roku od 15 dana od dostavljanja ove odluke pokrenuti spor pred nadležnim sudom. Osnovna odlika radnog spora je hitnost. Presuda po kojoj je pravno lice dužno da vrati zaposlenog na rad mora se u izvršnom postupku izvršiti pod pretnjom novčane kazne, s tim da se novčana kazna može ponavljati samo tri puta. Neizvršavanje pravosnažne sudske odluke o vraćanju zaposlenog na rad predstavlja krivično delo (čl. 91 KZ Srbije i čl. 75 KZ Crne Gore).

Obavezan otkazni rok ne može biti kraći od mesec dana niti duži od tri meseca, odnosno šest meseci u Crnoj Gori (čl. 55 Zakona o radnim odnosima, *Sl. list RCG*, br. 29/90, 42/90, 28/91 i čl. 112 Zakona o radnim odnosima, *Sl. glasnik RS*, br. 55/96). Zaposleni može prestati sa radom i pre isteka otkaznog roka, i to u Srbiji uz saglasnost poslodavca, a u Crnoj Gori po odluci poslodavca, s tim što u svakom slučaju zaposlenom tada pripada pravo na naknadu zarade do isteka otkaznog roka.

Zakonom utvrđena posebna prava zaposlenih koji spadaju u tzv. tehnološki višak. Reč je o licima kojima prestaje radni odnos zbog prestanka potrebe za njihovim radom u slučaju uvođenja tehnoloških, ekonomskih ili organizacionih promena. Ovim licima radni odnos može prestati samo ako im se obezbedi jedno od prava predviđenih zakonom, a to je zasnivanje radnog odnosa kod drugog poslodavca, stručno osposobljavanje, prekvalifikacija ili dokvalifikacija, dokup staža ili jednokratna novčana isplata u visini od najmanje 24 mesečne zarade. Ukoliko im se ne može obezbediti jedno od ovih prava, onda im radni odnos može prestati po isplati otpremnine čija visina zavisi od dužine staža osiguranja (čl. 43 ZORO).

Pravo na rad uključuje i pravo na besplatnu pomoć prilikom traženja posla. U republikama postoje zavodi za tržište rada, sa zadatkom da ostvaruju program zapošljavanja i usklađuju ponudu i potražnju. Zavod pruža besplatnu stručnu pomoć u vidu informisanja zainteresovanih lica o uslovima i mogućnostima zapošljavanja i bavi se poslovima posredovanja u zapošljavanju između nezaposlenih lica i poslodavaca. Zavod obavlja i poslove profesionalne orijentacije pri izboru zanimanja i zapošljavanja, kao i pripreme za zapošljavanje, u smislu prekvalifikacije, dokvalifikacije i inoviranja znanja.

4.17.2. Pravo na pravedne i povoljne uslove rada

Jugoslovenski ustavi jemče više prava zaposlenih. Pre svega, svi oni garantuju zaposlenom pravo na odgovarajuću zaradu (čl. 55 Ustava SRJ, čl. 36 Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Zakon o osnovama radnih odnosa ponavlja da zaposleni ima pravo na odgovarajuću zaradu i da se ona utvrđuje u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom. Zarada se isplaćuje najmanje jedanput mesečno (čl. 48 ZORO). Zaposleni ima pravo na naknadu zarade za dane praznika za koje ne radi, za vreme godišnjeg odmora, plaćenog odsustva, vojne vežbe i u drugim slučajevima utvrđenim zakonom i kolektivnim ugovorom. Zaposlenom je zakonom garantovano pravo na uvećanu zaradu u slučaju rada za vreme državnih praznika, prekovremenog i noćnog rada (čl. 49 ZORO). Pored zarade, zaposleni ima pravo i na druga primanja, kao što su primanja za pokriće troškova godišnjeg odmora, toplog obroka, prevoza i slično (čl. 51 ZORO).

Radi obezbeđivanja materijalne i socijalne sigurnosti zaposlenih, zakonom je predviđeno pravo zaposlenih na garantovanu zaradu. Visinu garantovane neto zarade utvrđuje vlada republike svojom odlukom. Poslodavac je dužan da zaposlenom, pod uslovima utvrđenim pojedinačnim kolektivnim ugovorom, isplati i razliku između garantovane neto zarade koju je primio i zarade koju bi ostvario u skladu sa kolektivnim ugovorom (čl. 65 Zakona o radnim odnosima Srbije).

Ustavima je na uopšten način garantovano i pravo zaposlenog na ograničeno radno vreme, kao i na plaćeni godišnji odmor i odsustva, a saveznim i ustavom Srbije i pravo na dnevni i nedeljni odmor, bez bližeg preciziranja ovih prava (čl. 56, st. 1 Ustava SRJ, čl. 38, st. 1 Ustava Srbije i čl. 53, st. 2 Ustava Crne Gore).

Puno radno vreme je 40 sati u radnoj nedelji. Zakonom je predviđena obaveza uvođenja skraćenog radnog vremena za lica koja rade na naročito teškim, napornim i po zdravlje štetnim poslovima, i to srazmerno štetnom uticaju na zdravlje, odnosno radnu sposobnost zaposlenog, s tim da je u Crnoj Gori ovo skraćenje ograničeno na 36 sati nedeljno (čl. 19 Zakona o radnim odnosima Srbije i čl. 17 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Radno vreme zaposlenog može trajati i duže od punog radnog vremena ali ne duže od 10 sati nedeljno, sem ako je reč o nekom od slučajeva koji su izričito predviđeni zakonom, kada postoji obaveza zaposlenog da radi prekovremeno i to duže od 10 sati nedeljno (npr. u slučaju elementarne nepogode, požara, eksplozije i slično, čl. 20 ZORO).

Što se tiče prava na odmor, zaposleni ima pravo na odmor u toku dnevnog rada u trajanju od 30 minuta, pravo na odmor između dva radna dana u trajanju od minimum 12 sati neprekidno, osim za vreme sezonskih radova kada ovaj minimum iznosi 10 sati, kao i pravo na nedeljni odmor u iznosu od najmanje 24 časa neprekidno. Zaposleni ima pravo na godišnji odmor i to u trajanju od najmanje 18 radnih dana. Zaposlenom se ne može uskratiti pravo na bilo koji od ovih odmora. Zaposleni ima pravo i na plaćeno i neplaćeno odsustvo sa rada u slučajevima utvrđenim zakonom i kolektivnim ugovorom (čl. 26–31. ZORO).

Ustavima se zajemčuje i zaštita zaposlenih na radu, takođe bez bližeg preciziranja ovog prava. Ženama, invalidima i omladini je garantovana posebna zaštita na radu (čl. 56, st. 2 i 3. Ustava SRJ, čl. 38, st. 2 i 3. Ustava Srbije i čl. 53, st. 3 i 4. Ustava Crne Gore).

Zakonom o osnovama radnih odnosa utvrđena je obaveza poslodavca da obezbedi potrebne uslove za zaštitu na radu. Preduzeće može da otpočne obavljanje neke delatnosti tek kada nadležni inspekcijski organ svojim rešenjem utvrdi da su, između ostalog, ispunjeni i uslovi u pogledu zaštite na radu (čl. 18 Zakona o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96). Poslodavac je dužan da zaposlenog upozna sa svim opasnostima radnog mesta po život i zdravlje, kao i sa pravima i obavezama u vezi sa zaštitom na radu i uslovima rada. Zaposleni ima pravo da odbije da radi zbog toga što nisu sprovedene propisane mere zaštite na radu, ali samo pod uslovom da mu objektivno preti opasnost po život ili zdravlje (čl. 33–34. ZORO).

Da bi se zaposleni rasporedio na radno mesto gde postoji povećana opasnost od povređivanja i profesionalnih ili drugih oboljenja potrebno je da ispunjava i uslove za rad u pogledu zdravstvenog stanja, psihofizičkih sposobnosti i doba života. Radi zaštite ovih lica zakonom su ustanovljeni i obavezni prethodni i periodični lekarski pregledi (čl. 30–35. Zakona o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, 53/93, 67/93, 48/94, 42/98). U istom cilju zakonom je ustanovljena obaveza skraćenja radnog vremena ovim licima, kao i pravo na duži godišnji odmor, u trajanju do 40 radnih dana (čl. 56, st. 2 Zakona o radnim odnosima Srbije).

Detaljnije odredbe o zaštiti na radu su u Srbiji sadržane u posebnom Zakonu o zaštiti na radu, dok se u Crnoj Gori one nalaze u okviru Zakona o radnim odnosima. Ovim propisima, kao i podzakonskim aktima donetim na osnovu njih, konkretnije su utvrđene obaveze poslodavca u vezi s merama i sredstvima koji su neophodni za ostvarivanje bezbednih uslova rada, zatim o organizovanju poslova zaštite na radu, osposobljavanju zaposlenih za bezbedan rad kao i obezbeđivanju prve pomoći i spasavanja. Nadzor nad sprovođenjem ovih zakona, drugih propisa i kolektivnih ugovora iz oblasti zaštite na radu vrši inspekcija rada. Nepridržavanje mera zaštite na radu osnov je za prestanak rada preduzeća (čl. 100, st. 1, tač. 1 Zakona o preduzećima) a pod određenim uslovima predstavlja i krivično delo (čl. 90 KZ Srbije i čl. 74 KZ Crne Gore).

4.17.3. Pravo na socijalno obezbeđenje

Pravo na socijalno obezbeđenje obuhvata pravo na socijalno osiguranje i pravo na socijalnu pomoć.

U jugoslovenskim ustavima je pravo na socijalno osiguranje predviđeno kao institucija obaveznog osiguranja zaposlenih lica, kojim oni obezbeđuju sebi i članovima svoje porodice sve oblike socijalnog osiguranja (čl. 58 Ustava SRJ i čl. 55 Ustava Crne Gore). Ustav Srbije konkretnije ulazi u sadržinu ovog prava, te precizira da zaposleni, u skladu sa zakonom, obaveznim osiguranjem obezbeđuju sebi pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, trudnoće, porođaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, nezaposlenosti i starosti i prava na druge oblike socijalnog osiguranja, a za članove svoje porodice pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na porodičnu penziju, kao i druga prava na osnovu socijalnog osiguranja (čl. 40 Ustava Srbije).

Socijalno osiguranje obuhvata penziono, invalidsko i zdravstveno osiguranje, kao i osiguranje za slučaj nezaposlenosti i zdravstveno osiguranje. Postoji više zakona koji regulišu različite oblasti iz okvira socijalnog osiguranja.

Obavezno osiguranje obuhvata sva zaposlena lica i lica koja obavljaju samostalnu delatnost kao i zemljoradnike.

Pored obaveznog, postoji i mogućnost dobrovoljnog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana (čl. 16 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98).

Osiguranik stiče pravo na starosnu penziju ako kumulativno ispuni uslove u pogledu godina života i dužine penzijskog staža (čl. 22 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Visina starosne penzije se određuje s obzirom na penzijski osnov i penzijski staž. Penzijski osnov predstavlja mesečni prosek zarade, odnosno osnovice osiguranja osiguranika, u bilo kojih uzastopnih deset godina koji su za osiguranika najpovoljniji. Zakonom je limitiran najviši iznos penzijskog osnova na 3,8 prosečne neto-zarade po zaposlenom na teritoriji Republike u prethodnoj godini (čl. 10 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 52/96, 48/98). Konkretna visina penzije se određuje u određenom procentu od ovog penzijskog osnova, a koji zavisi od dužine penzijskog staža. Zakonom je limitirana i visina ovog procenta, te osiguranik ima pravo na najviše 85% od penzijskog osnova (čl. 35, st. 3 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Prava za slučaj invalidnosti su pravo na invalidsku penziju i prava po osnovu preostale radne sposobnosti. To su i pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju, pravo na raspoređivanje odnosno zaposlenje na drugom odgovarajućem poslu sa punim radnim vremenom i pravo na novčane naknade u vezi sa korišćenjem ovih prava. Uzrok nastanka invalidnosti nije od značaja za utvrđivanje samog pojma invalidnosti ali jeste za utvrđivanje uslova za sticanje pojedinih prava kao i obima tih prava.

Pravo na invalidsku penziju stiče osiguranik kod koga je zbog promena u zdravstvenom stanju koje se ne mogu otkloniti lečenjem ili rehabilitacijom došlo do gubitka radne sposobnosti, ili osiguranik kod koga je došlo do smanjenja radne sposobnosti, ali pod uslovom da zbog navršenih godina života, 50 za muškarce i 45 za žene, nema pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju (čl. 45, st. 1 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja). Ako je invalidnost prouzrokovana povredom na radu ili profesionalnom bolešću, pravo na

invalidsku penziju se stiče bez obzira na dužinu penzijskog staža i to u visini od 85% od penzijskog osnova. Kada je invalidnost prouzrokovana povredom van rada ili bolešću onda je sticanje prava na invalidsku penziju uslovljeno dužinom penzijskog staža, a njena visina se utvrđuje s obzirom na tri kriterijuma: pol osiguranika, godine života u momentu nastanka invalidnosti i dužina penzijskog staža (čl. 48 i 49 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Zakon sadrži i odredbe o najnižoj starosnoj odnosno invalidskoj penziji, koje imaju zaštitni karakter i čija je svrha da obezbede minimum egzistencije onima koji su imali malo godina penzijskog staža i/ili nisku zaradu. Osnov za ovu penziju ne čini desetogodišnji prosek zarade, odnosno osnovice osiguranja, već prosečna mesečna neto-zarada zaposlenih ostvarena na teritoriji Republike u prethodnoj godini. Najniži iznos penzije određuje se od ovog osnova u procentu određenom zavisno od dužine penzijskog staža i kreće se od 40% za penzijski staž do 20 godina do 80% za penzijski staž od 35 i više (muškarac) odnosno 32 i više (žena) godina (čl. 77 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

U slučaju opasnosti od nastanka invalidnosti zakon predviđa pravo na prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju, kao i pravo na raspoređivanje na drugo radno mesto sa punim radnim vremenom (čl. 63 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Zakonom je predviđeno i pravo na novčane naknade u slučaju telesnog oštećenja ali samo ukoliko je to oštećenje prouzrokovano povredom na radu ili profesionalnom bolešću i ukoliko iznosi najmanje 30% (čl. 74, st. 2 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

U slučaju smrti osiguranika, odnosno korisnika starosne ili invalidske penzije ili korisnika prava po osnovu preostale radne sposobnost, članovima njegove porodice pripada pravo na porodičnu penziju. Ovo pravo im pripada ukoliko ispunjavaju određene uslove koji su različito regulisani za različite članove porodice (čl. 64–73 Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja).

Penzijsko i invalidsko osiguranje obezbeđuje i sprovodi odgovarajući republički fond.

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti je regulisano na republičkom nivou, Zakonom o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica u Srbiji i u Crnoj Gori Zakonom o zapošljavanju. Svim ustavima je garantovano pravo na materijalno obezbeđenje u slučaju privremene nezaposlenosti (čl. 55, st. 2 Ustava SRJ, čl. 36, st.2. Ustava Srbije i čl. 53, st. 1 Ustava Crne Gore).

Pravo koje se ostvaruje jeste pravo na novčanu naknadu u slučaju prestanka radnog odnosa, pod uslovom da je lice bilo osigurano najmanje devet meseci neprekidno ili 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/93, 82/92 i čl. 28 Zakona o zapošljavanju, *Sl. list RCG*, br. 29/90). Ne daje svaki prestanak radnog odnosa pravo na novčanu naknadu. U Srbiji su predviđeni slučajevi u kojima lice ima pravo na novčanu naknadu (čl. 12 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije), dok su u Crnoj Gori predviđeni slučajevi u kojima on neće imati to pravo (čl. 31 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). U principu, ukoliko je do prestanka radnog odnosa došlo krivicom ili voljom zaposlenog lica, on neće imati pravo na novčanu naknadu. Naknada se isplaćuje u određenom vremenskom periodu koji zavisi od dužine osiguranja i kreće se od 3 do 24 meseca (čl. 13 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije i čl. 33 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Isplata naknade će se nastaviti i po proteku ovog vremena u određenim slučajevima (čl. 15 Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica Srbije i čl. 34 Zakona o zapošljavanju Crne Gore). Osnov za novčanu naknadu predstavlja prosečna neto zarada nezaposlenog lica ostvarena u poslednja tri meseca rada pre prestanka osiguranja i isplaćuje mu se mesečno unazad, a pod određenim uslovima može mu se isplatiti i u jednokratnom iznosu. Za vreme za koje primaju naknadu, nezaposlena lica imaju pravo i na zdravstveno i penzijsko-invalidsko osiguranje (čl. 27 Zakona o zapošljavanju Crne Gore i čl. 8 tač. 6 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije). O

pravima nezaposlenih lica odlučuju nadležni organi Zavoda za tržište rada.

Za razliku od socijalnog osiguranja gde zaposleni izdvajaju deo svog dohotka kako bi sebi i članovima svoje porodice omogućili određena prava za slučaj starosti, bolesti, invalidnosti ili smrti, socijalna pomoć podrazumeva davanja iz javnih fondova, formiranih putem poreza.

Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da država obezbeđuje materijalnu sigurnost građaninu koji je nesposoban za rad i/ili nema sredstva za život, dok Ustav Srbije garantuje socijalnu sigurnost samo građanima koji su nesposobni za rad a nemaju sredstva za izdržavanje (čl. 55 Ustava Crne Gore, čl. 58 Ustava SRJ i čl. 39, st. 2 Ustava Srbije). Socijalna zaštita je uređena Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana u Srbiji i Zakonom o socijalnoj i dečjoj zaštiti u Crnoj Gori.

Osnovno pravo u okviru socijalne zaštite jeste pravo na materijalno obezbeđenje. U Srbiju ovo pravo pripada pojedincu ili porodici koja ostvaruje prihode ispod nivoa socijalne sigurnosti. Nivo socijalne sigurnosti se utvrđuje zakonom u procentima, čija visina zavisi od broja članova porodice i od osnovice koju čini prosečna neto zarada po zaposlenom u prethodnom kvartalu u privredi Republike (čl. 11 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91, 33/93, 67/93, 53/93, 46/94, 48/94, 52/96). Za ostvarivanje prava na materijalno obezbeđenje, zakon predviđa i niz dodatnih pojedinačnih uslova (čl. 12 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Srbije). Materijalno obezbeđenje se određuje u mesečnom novčanom iznosu u visini razlike između iznosa prosečnog mesečnog prihoda pojedinca, odnosno porodice, ostvarenog u prethodnom kvartalu i nivoa socijalne sigurnosti (čl. 20, st. 1 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Srbije). Visina materijalnog obezbeđenja se usklađuje s kretanjem prosečnih zarada. Slična rešenja u pogledu materijalnog obezbeđenja sadrži i Zakon o socijalnoj i dečjoj zaštiti Crne Gore (Sl. list RCG, br. 45/93, 27/94, 16/95).

Ostala prava u sistemu socijalne zaštite, koja predviđaju oba republička zakona, jesu pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica, pravo na pomoć za osposobljavanje za rad i pravo na smeštaj u ustanove socijalne zaštite ili drugu porodicu (čl. 37 Zakona o socijalnoj i dečjoj zaštiti Crne Gore; čl. 25 i čl. 27 Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti Srbije).

O svim ovim pravima odlučuju odgovarajuće ustanove socijalne zaštite.

4.17.4. Pravo na zaštitu porodice

Pravo na zaštitu majke, dece i porodice je obuhvatnije zaštićeno republičkim ustavima. Ustav SRJ samo garantuje da porodica, majka i dete uživaju posebnu zaštitu i da deca rođena van braka imaju jednaka prava i dužnosti kao i deca rođena u braku. Republičkim ustavima se pored ovoga garantuju još neka prava a predviđaju se i neke obaveze. Oba ustava predviđaju pravo i obavezu roditelja da se brinu o deci, da ih vaspitavaju i školuju, kao i obavezu dece da se brinu o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć (čl. 61 Ustava SRJ, čl. 27 i 29 Ustava Srbije i čl. 58 i 59 Ustava Crne Gore).

Zaposlena žena uživa posebnu zaštitu po propisima o radnim odnosima, i to kako s obzirom na svoje posebne psihofizičke karakteristike kao žene, tako i po osnovu trudnoće i materinstva. Ova posebna zaštita na radu žene, kao i omladine i invalida, garantovana je i svim ustavima (čl. 56, st. 3 Ustav SRJ, čl. 38, st. 3 Ustava Srbije i čl. 53, st. 4 Ustava Crne Gore). Veći deo ovih prava, kao i prava po osnovu posebne zaštite omladine, predviđen je saveznim Zakonom o osnovama radnih odnosa. Zakon o radnim odnosima Srbije preuzima sve odredbe iz saveznog zakona, a sadrži i neka preciziranja i dopunska pravila, za razliku od Zakona o radnim odnosima Crne Gore, koji ima veoma mali broj odredbi koje se odnose na posebnu zaštitu žena i omladine.

Zakon pre svega ustanovljava zabrane u pogledu poslova koje žene mogu da obavljaju, noćnog i prekovremenog rada. Zakon o

osnovama radnih odnosa previđa da zaposlene žene ne mogu da rade na radnim mestima na kojima se pretežno obavljaju naročito teški fizički poslovi, radovi pod zemljom ili pod vodom, niti na poslovima koji bi mogli štetno i sa povećanim rizikom da utiču na njihovo zdravlje i život (čl. 35, st. 1 ZORO). Osim toga, zaposlena žena za vreme trudnoće ne može da radi na radnim mestima na kojima postoje povećani rizici za održavanje trudnoće i razvoj ploda (čl. 35, st. 2 ZORO). Ustanovljena su i izvesna ograničenja u pogledu mogućnosti prekovremenog i noćnog rada. Zakon o osnovama radnih odnosa predviđa da žena za vreme trudnoće ili sa detetom do tri godine ne može da radi duže od punog radnog vremena, odnosno noću. Izuzetno, žena sa detetom starijim od dve godine može da radi noću ali samo na osnovu svog pismenog zahteva. Takođe, samohrani roditelj sa detetom do sedam godina ili detetom koje je težak invalid može da radi duže od punog radnog vremena ili noću samo na osnovu svog pismenog zahteva (čl. 36 ZORO). Pored ovoga,ženi zaposlenoj u industriji i građevinarstvu zabranjen je noćni rad, osim u izuzetnim okolnostima (čl. 40 ZORO i čl. 75, st. 1 Zakona o radnim odnosima Srbije).

Osnovno pravo koje pripada zaposlenoj ženi u vezi sa trudnoćom i porođajem jeste pravo na porodiljsko odsustvo. Žena može da otpočne porodiljsko odsustvo 45 dana pre porođaja, a mora to da učini 28 dana pre porođaja (čl. 36, st. 3 ZORO). Porodiljsko odsustvo traje najmanje do navršene godine dana života deteta odnosno po Zakonu o radnim odnosima Srbije do druge godine života deteta za treće dete (čl. 37 ZORO i čl. 79 Zakon o radnim odnosima Srbije). U slučaju rođenja mrtvog deteta ili smrti deteta pre isteka porodiljskog odsustva, zaposlena žena ima pravo da produži porodiljsko odsustvo za onoliko vremena koliko joj je potrebno da se oporavi od gubitka deteta, a minimum 45 dana, i za to vreme joj pripadaju sva prava po osnovu porodiljskog odsustva (čl. 39 ZORO).

Za vreme trajanja porodiljskog odsustva zaposlena žena ima pravo na naknadu u visini zarade koju bi ostvarila na svom radnom mestu pod uslovom da je bila u radnom odnosu najmanje 6 meseci, a u suprotnom joj pripada pravo na naknadu zarade u određenom pro-

centu od tog osnova (čl. 13 Zakona o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS*, br. 49/92, poslednje izmene 25/96 i čl. 73 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore). Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore, pored prava na naknadu zaposlenoj ženi, predviđa da porodilja koja nije u radnom odnosu, a vodi se na evidenciji kod zavoda za zapošljavanje ili je redovan student, ima pravo na novčanu naknadu u visini od 50% od najniže plate u Republici za mesec za koji se vrši isplata, i to za vreme od 270 dana od rođenja deteta (čl. 81 i 82).

Ukoliko je detetu zbog posebnog stanja njegovog zdravlja potrebna posebna nega, odnosno ukoliko je dete teže hendikepirano, majka ima pravo na dodatna odsustva (čl. 37, st. 4 ZORO). U Srbiji ona ima pravo da odsustvuje sa rada, ili da radi s polovinom radnog vremena, u kom slučaju ima pravo na zaradu za vreme za koje radi kao i pravo na naknadu zarade za drugu polovinu radnog vremena, isto u skladu sa propisima o zdravstvenom osiguranju (čl. 81 Zakona o radnim odnosima Srbije). Zakon o radnim odnosima Crne Gore predviđa da zaposlena žena sa detetom kod koga je prisutno znatnije oštećenje fizičkog i psihičkog zdravlja koje vodi ili je dovelo do invalidnosti, ima pravo da radi s polovinom radnog vremena, ali najduže do treće godine života deteta (čl. 40 Zakona o radnim odnosima Crne Gore). Republičkim propisima je predviđeno i pravo da jedan roditelj, odnosno samo majka u Crnoj Gori, može odsustvovati s rada dok dete ne navrši tri godine života. Za to vreme tom licu prava i obaveze po osnovu rada miruju, s tim što u Crnoj Gori majka ima pravo na zdravstveno i penzijsko osiguranje ukoliko koristi ovo pravo (čl. 86 Zakona o radnim odnosima Srbije i čl. 42 Zakona o radnim odnosima Crne Gore).

Zakonom je u izvesnoj meri utvrđena sigurnost radnog odnosa žene za vreme trudnoće, porodiljskog odsustva i korišćenja prava na dodatno odsustvo. Naime, njoj ne može prestati radni odnos u ovim slučajevima zbog utvrđivanja prestanka potrebe za njenim radom (čl. 38, st. 3 ZORO), ali može po drugim osnovima za prestanak radnog odnosa.

Sva ova prava prvenstveno pripadaju ženi; ali, u slučaju njene smrti, ili ako napusti dete ili je sprečena da koristi ta prava, može ih koristiti zaposleni otac (čl. 38, st. 1 ZORO).

Republički propisi o zaštiti dece predviđaju još neka prava, od kojih je najvažnije pravo na dodatak za decu. U Srbiji se dodatak obezbeđuje za prvo troje dece i pravo na njega zavisi od materijalnog položaja porodice, osim ukoliko je reč o porodici sa tri deteta, kada pravo na dodatak pripada trećem detetu, bez obzira na materijalni položaj porodice. Dodatak pripada deci najduže do 19. godine života, ako su na redovnom školovanju (čl. 21–29 Zakona o društvenoj brizi o deci). U Crnoj Gori su predviđena slična pravila s tim da pravo na dodatak ne zavisi od materijalnog položaja porodice, a njegova visina se određuje u zavisnosti od uzrasta deteta, stepena obrazovanja i psihofizičkog stanja deteta (čl. 42–50 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti Crne Gore).

Svi jugoslovenski ustavi jemče posebnu zaštitu deci. Ustav Crne Gore, pored garantovanja posebne zaštite, predviđa i zabranu zloupotrebe dece, kao i zapošljavanje dece i maloletnika na poslovima koji su štetni za njihovo zdravlje i razvoj (čl. 61 Ustava Crne Gore).

Ustavima je garantovana omladini, isto kao i ženama, i posebna zaštita na radu. Prema propisima iz radnih odnosa, donja granica za zasnivanje radnog odnosa jeste 15 godina (čl. 7 ZORO), a zaposlena lica ispod 18 godina uživaju posebnu zaštitu. U pogledu zapošljavanja na nekim radnim mestima predviđene su istovetne zabrane kao za zaposlene žene. Zatim, licu mlađem od 18 godina ne može se odrediti da radi duže od punog radnog vremena, a kolektivnim ugovorom, odnosno opštim aktom poslodavca, može se utvrditi radno vreme kraće od punog radnog vremena. Za lica mlađa od 18 godina, koja su zaposlena u industriji, građevinarstvu ili saobraćaju, predviđena je zabrana noćnog rada (čl. 41 ZORO). Zakonom o radnim odnosima Srbije je ustanovljeno i pravo na duži godišnji odmor ovih lica, u trajanju od 30 radnih dana (čl. 56 Zakona o radnim odnosima Srbije).

4.17.5. Pravo na zdravlje

Jugoslovenski ustavi zajemčuju svima pravo na zaštitu zdravlja. Pored toga, ustavima je posebno predviđeno da se deci, trudnicama i starim licima, ukoliko zdravstvenu zaštitu ne ostvaruju po nekom drugom osnovu, mora obezbediti zdravstvena zaštita iz javnih prihoda (čl. 60 Ustava SRJ, čl. 30 Ustava Srbije i čl. 57 Ustava Crne Gore). Pored ovih posebnih ustavnih odredbi posvećenih pravu na zdravlje, pravo na zdravstveno osiguranje je obuhvaćeno i pravima zaposlenih lica i članova njihovih porodica na osnovu obaveznog socijalnog osiguranja.

Uređenje zdravstvene zaštite je u nadležnosti Republika. U Srbiji su doneti Zakon o zdravstvenom osiguranju i Zakon o zdravstvenoj zaštiti, a u Crnoj Gori je ova materija regulisana Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju. Ne postoje suštinske razlike između republičkih propisa.

Republički zakoni uređuju obavezno osiguranje a predviđena je i mogućnost ustanovljenja dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja za lica koja nisu obavezno osigurana ili koja žele da obezbede širi spektar prava. Zakonom su određene kategorije lica koja su obavezno osigurana i koja plaćaju doprinos za svoje zdravstveno osiguranje. Prava na osnovu zdravstvenog osiguranja ostvaruju i članovi njihovih porodica.

Što se tiče lica koja su materijalno neobezbeđena a nisu obavezno osigurana, sredstva za njihovu zdravstvenu zaštitu obezbeđuju se u budžetu. Republički zakoni na nešto drugačiji način regulišu ovo pitanje. U Srbiji su Zakonom o zdravstvenoj zaštiti utvrđene kategorije lica za koja se iz budžeta obezbeđuju sredstva za zdravstvenu zaštitu, ukoliko ta lica nisu obuhvaćena obaveznim osiguranjem. Reč je o deci do 15. godine, odnosno do završetka školovanja a najkasnije do 26. godine, ženama u vezi sa trudnoćom i materinstvom, licima starijim od 65 godina, hendikepiranim i invalidnim licima, licima koja ostvaruju određena primanja po osnovu socijalne pomoći i licima obolelim od određenih teških bolesti (čl. 7 i 8 Zakona o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, poslednje izmene 25/96). Osim ovoga, iz budžeta se određuju sredstva za sprečavanje i suzbijanje epidemija zaraz-

nih bolesti, kao i za sprečavanje i otklanjanje zdravstvenih posledica prouzrokovanih elementarnim i drugim pojavama i nesrećama.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore ne predviđa kategorije lica, već obavezne vidove zdravstvene zaštite koji se obezbeđuju svim građanima i na koje imaju pravo i lica koja su nesposobna za rad i privređivanje a nemaju sredstva za izdržavanje, a zdravstvena zaštita im se ne obezbeđuje po nekom drugom osnovu. Ovi obavezni vidovi zdravstvene zaštite obuhvataju otkrivanje, suzbijanje i lečenje određenih težih bolesti, kao što su tuberkuloza, zarazna oboljenja, maligna oboljenja i slično, kao i zdravstvenu zaštitu dece, žena u vezi sa trudnoćom i materinstvom i lica starijih od 65 godina (čl. 32 i 22 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list RCG*, br. 39/90, poslednje izmene 23/96).

Osnovna prava iz zdravstvenog osiguranja su pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na naknadu zarade za vreme privremene sprečenosti za rad, pravo na naknadu putnih troškova u vezi s korišćenjem zdravstvene zaštite i pravo na naknadu pogrebnih troškova.

Zdravstvena zaštita obuhvata preventivne i kontrolne medicinske mere, lečenje, lekove, rehabilitaciju i slično tome, a bliže se uređuje aktima Zavoda za zdravstveno osiguranje. U obimu i sadržini u kom je utvrđena tim aktima, njeni troškovi padaju na teret zdravstvenog osiguranja. Van tih okvira troškove snosi sam korisnik. Osim toga, zakonom je predviđena mogućnost uvođenja participacije korisnika u troškovima zdravstvenog osiguranja, što u stvari predstavlja doplaćivanje zdravstvenih usluga. U Crnoj Gori je predviđeno da se participacija ne može uvesti za obavezne vidove zdravstvene zaštite (čl. 34, st. 1 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore), a u Srbiji je ograničenje uvođenju participacije postavljeno određivanjem da ovo učešće ne sme da odvraća građane od korišćenja zdravstvene zaštite (čl. 28 Zakona o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, poslednje izmene 54/99).

Što se tiče mogućnosti upućivanja na lečenje u inostranstvo, to pravo je u potpunosti ograničeno i u Srbiji pripada samo licu mlađem

od 15 godina, ako je u pitanju oboljenje ili stanje koje se ne može lečiti u Jugoslaviji, a u zemlji u koju se osiguranik upućuje postoji mogućnost uspešnog lečenja. U Crnoj Gori nije predviđena starosna granica (čl. 31 Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Crne Gore i čl. 27 Zakona o zdravstvenom osiguranju).

Pravo na naknadu zarade imaju samo određeni aktivni osiguranici, odnosno oni koji plaćaju doprinos za osiguranje, a ne i članovi njihovih porodica. To pravo im pripada ukoliko su usled bolesti ili povrede privremeno nesposobni za rad, kao i ako su određeni za negu užeg člana porodice ili za pratioca bolesnika upućenog na lečenje ili lekarski pregled u drugo mesto. Naknada zarade pripada samo za dane za koje bi pripadala zarada ili naknada zarade po propisima o radnim odnosima. Osnov za utvrđivanje naknade je neto zarada osiguranika, ostvarena u mesecu koji je prethodio mesecu u kom je nastupio osigurani slučaj i iznosi najmanje 70% od osnova a najviše 85%. Ukoliko je privremena sprečenost za rad izazvana povredom na radu, profesionalnom bolešću ili davanjem tkiva ili organa korisnik ima pravo na 100% od osnova. Naknada zarade za vreme sprečenosti za rad zbog održavanja trudnoće takođe iznosi 100% od osnova, ali pod uslovom da zaposlena žena ima određeni staž osiguranja; u suprotnom, naknada je niža, ali ne može biti niža od 80% od osnova (čl. 44 i 47 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije). Zakonom je garantovan i najniži mogući iznos naknade zarade određivanjem da naknada zarade ne može biti niža od garantovane neto zarade.

Obaveznim zdravstvenim osiguranjem pokriveni su i troškovi prevoza radi lečenja ili pregleda u drugom mestu, kao i pogrebni troškovi.

O pravima iz zdravstvenog osiguranja po pravilu odlučuju Zavod za zdravstveno osiguranje i njegove filijale, a u ovom postupku je obezbeđena dvostepenost. Drugostepeno rešenje je konačno i protiv njega se ne može voditi upravni spor, ali se može tražiti zaštita prava pred nadležnim sudom (čl. 68 Zakona o zdravstvenom osiguranju Srbije).

5. Zaključak

1. Iako bi se moglo reći da jugoslovenski propisi u mnogim oblastima zadovoljavaju međunarodne standarde ljudskih prava, strukturalni nedostaci pravnog sistema, kao i nepoštovanje međunarodnih standarda u određenim važnim oblastima, nameću zaključak da jugoslovensko pravo u celini ne garantuje adekvatnu zaštitu ljudskih prava. Takođe, u SRJ ne postoji vladavina prava, pre svega zbog postojanja velikog broja protivurečnih propisa, daljeg važenja i primene niza zakona kojima se suprotno Ustavu SRJ ograničavaju garantovana ljudska prava, kao i nepostojanja nezavisnog sudstva.

2. Garantije Ustava SRJ, kao i činjenica da međunarodni ugovori, barem normativno, u jugoslovenskom pravnom poretku stoje iznad zakona, u celini gledano pružaju dobar osnov za razvijanje sistema zaštite ljudskih prava i vladavine prava. Međutim, veliki broj saveznih i republičkih propisa nisu ni posle šest godina usaglašeni s Ustavom SRJ, iako je rok za njihovo usaglašavanje već nekoliko puta produžavan. Na taj način se neke od ustavnih garantija ljudskih prava uopšte ne primenjuju, a umesto njih važe neustavne, restriktivne odredbe starih propisa. Naročito je velika nesaglasnost Ustava Srbije i Ustava SRJ. Neusaglašenost republičkih propisa sa saveznim, posebno sa Ustavom SRJ, veoma je opasna jer se savezni propisi izvršavaju preko republičkih vlasti, koje često u praksi slede republičke a ne savezne propise, ako između njih postoji neusaglašenost.

3. Takođe, treba posebno istaći neusaglašenost Zakona o krivičnom postupku (ZKP) sa saveznim ustavom, što ima za posledicu da se nekim odredbama ZKP praktično ukidaju ustavom garantovana prava. Na primer, ZKP (kao i Ustav Srbije) sadrži dodatne osnove za određivanje pritvora, što je protivno garantijama Ustava SRJ. Prema saveznom ustavu, pritvor može da odredi samo nadležni sudija, dok ZKP omogućava određivanje pritvora i od strane policije. Uz to, policija nema obavezu da lice koje lišava slobode odmah obavesti o razlozima za to, što je takođe suprotno saveznom ustavu.

4. Pravni sistem ne pruža delotvorne pravne lekove za zaštitu ljudskih prava, pre svega zato što ne postoji nezavisno sudstvo. I pored proklamacija o nezavisnosti sudova čini se da ovo načelo nije sprovedeno ni u praksi, ni na normativnom planu. Sudovi, na primer, nemaju nikakvog nadzora nad radom sudske administracije (pravosudna uprava), koji vrši ministarstvo pravde, niti imaju uticaja na formiranje sudskog budžeta, što ih u situaciji opšte nemaštine stavlja u zavisan položaj u odnosu na zakonodavnu i izvršnu vlast. Ovakav položaj sudstva naročito ima uticaja na sprovođenje garantija čl. 14 PGP, prema kome svako o čijoj se krivici ili pravima i obavezama odlučuje ima pravo da bude saslušan od strane ,,nezavisnog i nepristrasnog suda". Vrhovni sud Srbije je onemogućio sudijama organizovanje strukovnog udruženja (vidi I.4.10.2).

5. Iako Ustav SRJ i Ustav Crne Gore predviđaju da žrtve kršenja ljudskih prava imaju pravo na poseban pravni lek — ustavnu žalbu Saveznom ustavnom sudu, odnosno Ustavnom sudu Crne Gore — u praksi je mogućnost podnošenja ustavne žalbe toliko sužena da ona predstavlja samo teoretski pravni lek. O nedelotvornosti ustavne žalbe govori i činjenica da Savezni ustavni sud do sada nije prihvatio u razmatranje niti jednu ustavnu žalbu, a da je zanemarljiv broj prihvaćen od strane Ustavnog suda Crne Gore.

6. Ni jugoslovenski propisi ni sudska praksa ne poznaju koncept proporcionalnosti pri ograničavanju ljudskih prava, što otvara mogućnost da se ona sužavaju u meri koja ne odgovara legitimnim interesima zbog kojih se ograničenje uvodi. U pogledu derogiranja ljudskih prava ,,u doba izvanredne javne opasnosti" nije predviđeno da derogacije moraju da budu ,,u obimu strogo određenom zahtevima situacije". Uz to, Ustav Srbije predviđa da se u doba ratnog stanja mogu ukinuti sva prava, a Ustav SRJ je propustio da među pravima od kojih nema derogacije pomene pravo na život. Do derogacije prava došlo je za vreme NATO intervencije u SR Jugoslaviji marta 1999 (vidi I.3.2.4).

7. Ne postoje dovoljne garantije za pravično suđenje u krivičnim stvarima, jer ne postoji obaveza tužilaštva da odbrani učini dostupnim

sve materijalne dokaze za ili protiv okrivljenog, nego je to predmet diskrecione ocene javnog tužioca. Takođe, u nekim elementima se ne poštuju minimalne garantije koje imaju optuženi za krivična dela, na primer obaveza osiguranja dovoljnog vremena za spremanje odbrane i slobodan kontakt s braniocem.

8. Jugoslovenski propisi ne garantuju izričito pravo roditelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece shodno svojim ubeđenjima. U praksi je uživanje ovog prava veoma suženo jer u SRJ ne postoji mogućnost osnivanja privatnih osnovnih škola.

9. Prema Ustavu SRJ dozvoljen je ,,prigovor savesti", ali je veoma restriktivno regulisan i praktično obesmišljen: regruti imaju veoma kratak rok u kome mogu da se prijave za civilno služenje vojnog roka, a država nema obavezu da ih o toj mogućnosti informiše. Svi koji su jednom primili oružje nemaju pravo da se više pozovu na prigovor savesti, pa čak i kada su vojni rok služili u vreme kada ovo pravo nije bilo priznato u Jugoslaviji.

10. Najveći problemi sa slobodom informisanja u Jugoslaviji i Srbiji javljaju se u vezi s osnivanjem i radom elektronskih medija, pošto su propisi u ovoj oblasti neusklađeni ili protivrečni, pa je u praksi gotovo nemoguće osnovati i voditi privatnu radiotelevizijsku stanicu na zakonit način. Takođe, propisi koji regulišu rad elektronskih medija u SRJ, a posebno u Srbiji, daju velika ovlašćenja državnoj radioteleviziji, koja praktično ima odrešene ruke u korišćenju radiofrekvencija, što je glavni osnov njenog monopola u oblasti elektronskih medija.

11. Krajem 1998. godine u Srbiji je donet vrlo restriktivan Zakon o javnom informisanju, kojim su propisane izuzetno visoke kazne za prekršaje, upravljene na finansijsko uništavanje medija. Uz to, ove kazne se izriču u postupku koji ne osigurava pravično suđenje. Novi Zakon je takođe zabranio prenošenje programa stranih radio i TV stanica na srpskom jeziku, što je u suprotnosti s ustavima SRJ i Srbije.

12. Neke odredbe krivičnog zakonodavstva pružaju mogućnost za kršenje slobode izražavanja i progon štampe. To je posebno slučaj sa krivičnim delom širenja lažnih vesti iz KZ Srbije čija široka i neodređena definicija pruža mogućnost za progon političkih protivnika i ograničavanje slobode štampe.

13. Još uvek nisu sprovedene preporuke iz izveštaja specijalnog izaslanika predsedavajućeg OEBS, Felipea Gonsalesa. Jedan od njegovih nalaza je bio da u Srbiji postoje strukturne manjkavosti izbornog sistema koje omogućavaju falsifikovanje i preinačavanje suverene volje građana. Međutim, potrebne reforme izbornog zakonodavstva nisu izvršene. Postoji niz manjkavosti vezanih za sastav izbornih komisija, kontrolu štampanja i distribucije glasačkih listića, čuvanje izbornog materijala i postupak povodom izbornih žalbi.

14. Neki od osnova za zabranu organizacija suprotni su međunarodnim standardima kao i odredbe prema kojima lica osuđena za krivična dela ne mogu da osnivaju političke i sindikalne organizacije. To važi i za potpuno ukidanje prava na slobodu političkog i sindikalnog udruživanja pripadnicima vojske i policije, kao i zabranu štrajka svim zaposlenim u državnim organima, profesionalnim vojnicima i policajcima.

15. U pogledu zaštite manjinskih prava, Ustav Srbije priznaje uža manjinska prava od Ustava SRJ, što u praksi znači da manjine u Srbiji uživaju niži nivo zaštite od minimuma predviđenog saveznim ustavom. Uz to, treba istaći da ne postoje posebni pravni lekovi za zaštitu manjinskih prava garantovanih jugoslovenskim ustavima, tako da ona u velikoj meri imaju deklaratorni karakter.

16. Posebno treba pomenuti Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti Srbije, koji predstavlja otvoreno kršenje zabrane diskriminacije i prava na mirno uživanje imovine.

II
LJUDSKA PRAVA U PRIMENI

1. Uvodne napomene

Ogroman obim teških i raznovrsnih kršenja osnovnih ljudskih prava na teritoriji SR Jugoslavije tokom 1999. godine donekle otežava njihovo predstavljanje. Klasifikacija za koju se, u svojim izveštajima, opredelio Beogradski centar za ljudska prava pruža pregled kršenja po pojedinačnim pravima koja jemče najznačajniji međunarodni dokumenti. Međutim, čitaoci bi trebalo da imaju u vidu da ima takvih kršenja ljudskih prava koja mogu biti razvrstana u više kategorija.

Sukob na Kosovu, koji je tinjao godinama a buknuo početkom 1998. godine, u 1999. godini se našao u svojoj najdramatičnijoj fazi koju su obeležila masovna proterivanja, preka pogubljenja, mučenja, otmice i mnogi drugi oblici zlostavljanja na etničkoj osnovi. Masovna kršenja ljudskih prava tako su s pravom označena i kao uzrok i kao posledica ovog sukoba u najnovijem, veoma iscrpnom izveštaju OEBS (*Kosovo/Kosova: As Seen, as Told*, ODIHR, 1999).

Vojna intervencija NATO protiv SR Jugoslavije do koje je, povodom Kosova, došlo u periodu od 24. marta do 10. juna, predstavlja suštinski važan događaj sa stanovišta ovog izveštaja. Preduzeta radi poboljšavanja stanja ljudskih prava na Kosovu, ona je postala predmet brojnih rasprava u pogledu svoje opravdanosti, načina kako je preduzeta i učinaka koje je ostvarila. Intervencija je, pored toga, kako primećuje Specijalni izvestilac UN za stanje ljudskih prava na teritoriji SRJ Jirži Dinstbir (*Jiri Dienstbier*), istovremeno dovela do dodatnog

pogoršanja stanja u domenu vladavine prava i slobode izražavanja (A/54/396, S/1999/1000, para. 100 i 101).

Konačno, u drugoj polovini 1999. godine došlo je do jačanja političkih napetosti kako unutar SRJ na relaciji između Srbije i Crne Gore, tako i u samoj Srbiji posle brojnih zahteva za ostavkom predsednika SRJ Slobodana Miloševića. Ove napetosti su dovele do bitno pojačane represije protiv političkih neistomišljenika koja dobija sve raznovrsnije i ozbiljnije oblike.

1.1. Istraživačka građa. — Izveštaj je pripremljen na osnovu istraživačke građe koja je prikupljena iz tri osnovne grupe izvora. Prvu grupu čine napisi objavljeni u domaćoj štampi. Tu se nalaze i stavovi zvaničnih državnih organa povodom pitanja kojima se ovaj izveštaj bavi. Drugu grupu čine izveštaji o stanju ljudskih prava u SRJ koje su pripremile domaće nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava. U trećoj grupi se nalaze izveštaji međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija.

1.2. Domaća štampa. — U dve jugoslovenske republike, Srbiji i Crnoj Gori, redovno izlazi i distribuira se na celoj teritoriji federacije šest relevantnih političkih dnevnika i tri nedeljnika. Težak materijalni položaj privatnih novina koje se kritički odnose prema vlastima dodatno je pogoršan restriktivnim potezima vlasti tokom vojne intervencije NATO. Slabo razvijena dopisnička mreža navela je ove dnevnike da u velikoj meri koriste informacije privatne agencije ***Beta***. Tokom 1999. godine za potrebe ovog izveštaja praćeno je pisanje najznačajnijeg provladinog dnevnika ***Politika*** iz Beograda, privatnih dnevnika ***Danas***, ***Glas javnosti*** i ***Blic,*** kao i napisa beogradskog privatnog nedeljnika ***Vreme***. Kao izvor su korišćene i vesti državne novinske agencije ***Tanjug*** i najveće nezavisne novinske agencije ***Beta***.

Od 1. marta do kraja decembra 1999. u listovima koje su pratili, saradnici Centra registrovali su 29.423 teksta koji se odnose na ljudska prava.

	Politika	*Blic*	*Glas javnosti*	*Danas*	*Vreme*
Mart	813	1.272	1.311	1.168	40
April	1.109	1.141	1.205	1.005	29
Maj	1.243	787	770	980	60
Jun	1.085	354	988	621	46
Jul	412	501	819	575	32
Avgust	474	382	467	494	25
Septembar	553	499	579	612	33
Oktobar	496	475	501	370	42
Novembar	1.076	595	535	781	42
Decembar	634	369	360	628	35
UKUPNO	7.895	6.375	7.535	7.234	384

U pisanju štampe jasno se razlikuju dva perioda. Prvi — vreme NATO intervencije (mart-jun) kada je i do 99% informacija bilo posvećeno intervenciji i njenim posledicama. U tom periodu razlike između pisanja *Politike* i privatnih novina gotovo i da nema, osim retkih i kratkih vesti o gašenju privatnih radio i TV stanica u Srbiji, koje su objavljivale privatne novine. Kritičkih tekstova o potezima vlasti i ugrožavanju prava Albanaca na Kosovu nema ni u privatnim medijima, pre svega zbog jake a neozvaničene cenzure, koja je ozbiljno ugrožavala i samu njihovu egzistenciju.

Situacija se, kada su u pitanju privatne novine, znatno promenila u periodu jul-decembar. Oko 64% tekstova u tim novinama je bilo posvećeno položaju i pravima Srba i ostalih nealbanaca na Kosovu.

Znatan broj tih napisa kritikuje ponašanje vlasti republike Srbije prema izbeglicama s Kosova, prema Srbima koji su ostali tamo, kao i neke poteze međunarodnih vojnih snaga (KFOR) i misije UN (UNMIK) u ovoj pokrajini. Među ostalim tekstovima najviše je onih koji govore o slobodi izražavanja (do 18%) i slobodi okupljanja (do 15%), s izveštajima o policijskoj brutalnosti tokom građanskih protesta (jul-oktobar) i iscrpnim informacijama o tome kako vlasti optužuju opoziciju i privatne medije da su ,,izdajnici", ,,NATO pešadija" i ,,sluge zapadnih zemalja". Zbog ovakvog izveštavanja privatni mediji su u drugoj polovini godine kažnjavani na brojnim suđenjima, po restriktivnom srpskom Zakonu o javnom informisanju, na visoke novčane kazne. I o tim procesima ovi mediji iscrpno izveštavaju, kao i o talasu suđenja kosovskim Albancima, prenoseći i kritike koje su na račun ponašanja sudova i sudija za prekršaje izrekle domaće profesionalne i nevladine organizacije.

Provladin dnevnik *Politika* je u drugoj polovini godine imao mesečno u proseku oko 600 tekstova na temu ljudskih prava. Najveći procenat (oko 70%) bavi se kršenjima prava Srba i drugih nealbanaca na Kosovu. Zajednička crta ovih napisa je kritika KFOR i UNMIK i veličanje svih poteza srpskih vlasti. Tekstovi o manjinama do 3% od ukupnog broja tekstova o ljudskim pravima, uvek govore pohvalno o politici vlasti s opštim zaključkom da je položaj manjina u Srbiji u skladu s ,,najvišim evropskim i svetskim standardima". Do 15% tekstova *Politike* o ljudskim pravima u tom periodu posvećeno je slobodi izražavanja. Oni su uvek kritika opozicije i privatnih medija koji ovo pravo navodno zloupotrebljavaju za narušavanje nacionalne bezbednosti i stavljanje zemlje pod kontrolu stranih sila. U ovom periodu, naročito u vreme građanskih protesta, u *Politici* je povećan i broj napisa o slobodi okupljanja (do 14%) s uvek prisutnom tezom da opozicija ovo pravo koristi da bi narušavala javni red i mir, napadala vladu i destabilizovala državu. Istu osnovu — dobru volju i nepogrešivost režima i zlu volju i pakosne namere svih njenih kritičara i oponenata — *Politika* koristi i u napisima o suđenjima privatnim medijima i Albancima s Kosova.

1.3. Izveštaji domaćih nevladinih organizacija

Spisak značajnijih izveštaja, materijala i saopštenja korišćenih u ovom Izveštaju:

a) *Nestali pripadnici nealbanskih etničkih zajednica na Kosovu od 24. marta do 10. avgusta 1999*, Fond za humanitarno pravo, 1999;

b) *Zloupotreba i nasilje nad kosovskim Romima, 24. mart – 1. septembar 1999*, Fond za humanitarno pravo, 1999;

c) *Položaj Albanaca u Srbiji za vreme i posle intervencije NATO*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 1999;

d) *Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 1999;

e) *Helsinška povelja*, brojevi 14, 15, 16, 17, 18, 19, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 1999;

f) *Analysis of the state of the rights and freedoms of the Bulgarian national minority in Serbia*, april-maj 1999, Helsinški odbor za zaštitu prava i sloboda Bugara u Jugoslaviji, 1999;

g) Prilozi Jugoslovenskog centra za prava deteta, 1999;

h) *Tranzicija u Crnoj Gori, Izvještaj br. 1, februar–april 1999*, Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM), 1999;

i) *Glas*, br. 20, avgust, Centar za antiratnu akciju, 1999;

j) *Izveštaj o aktivnostima Matice muslimanske Crne Gore na ostvarivanju i zaštiti kulturnog, vjerskog i nacionalnog indentiteta muslimanskog naroda, kao i ljudskih prava*, Matica Muslimanska Crne Gore, 1999;

k) Prilozi i saopštenja, Žene u crnom, 1999;

l) Prilozi i saopštenja, Grupa 484, 1999.

1.4. Izveštaji međunarodnih organizacija. — Najznačajniji i najobimniji izveštaj koji se bavi stanjem ljudskih prava na Kosovu koji je objavljen tokom 1999. godine jeste izveštaj OEBS *Kosovo/Kosova, As seen as told — An analysis of the human rights findings of the*

OSCE KVM, October 1998 to October 1999. U ovoj grupi izvora nalaze se i materijali Ujedinjenih nacija i njihovih agencija kao što je UNHCR, a posebno izveštaji Jiržija Dinstbira, Specijalnog izvestioca UN za ljudska prava na teritoriji Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SR Jugoslavije. Konačno, korišćeni su i brojni izveštaji međunarodnih nevladinih organizacija poput *Amnesty International* (AI), *Human Rights Watch* (HRW), *Article 19* (Art.19), *International Freedom of Expression exchange/International Federation of Journalists* (IFEX/IFJ) i *Lawyers Committee for Human Rights* (LCHR). Ovi izveštaji su citirani prema datumu i skraćenici organizacije koja ih je objavila.

2. Posebna prava

2.1. Zabrana diskriminacije

2.1.1. Masovna proterivanja i ostali oblici diskriminacije po osnovu nacionalne pripadnosti. — Diskriminacija po osnovu nacionalne pripadnosti je u poslednjih nekoliko godina bio najčešći oblik diskriminacije u SR Jugoslaviji, koji se u različitim vidovima tradicionalno ispoljavao prema pripadnicima pojedinih nacionalnih manjina i etničkih grupa, a posebno prema Albancima na Kosovu. Tokom 1999. godine ovaj vid diskriminacije je dobio masovne razmere i zastrašujuće karakteristike u prisilnim deportacijama Albanaca s Kosova do kojih je došlo posle povlačenja Kosovske verifikacione misije OEBS (KVM) i početka vojne intervencije NATO protiv SR Jugoslavije krajem marta.

Prema pomenutom izveštaju OEBS *Kosovo/Kosova: As Seen, as Told* (u daljem tekstu: *Izveštaj OEBS*) od marta do juna meseca s teritorije Kosova prisilno je proterano 863.000 Albanaca. Najveći broj izbeglica ostao je na Balkanu, posebno u Albaniji i Makedoniji, dok je nekih 80.000 premešteno u četrdesetak vanbalkanskih, uglavnom zapadnih zemalja. U isto vreme na teritoriji samog Kosova nalazilo se još nekoliko stotina hiljada interno raseljenih lica tako da izveštaj OEBS govori o čak 1,4 miliona kosovskih Albanaca koji su u prvoj

polovini 1999. godine bili primorani da napuste svoje domove samo zbog svoje nacionalne pripadnosti. Od početka oružanih sukoba na Kosovu u proleće 1998. godine rastao je broj izbeglica i raseljenih lica. Ovaj trend je zaustavljen krajem iste godine posle raspoređivanja KVM čije je prisustvo na terenu doprinelo izvesnom poboljšavanju situacije. Međutim, ubrzo posle početka intervencije NATO protiv SRJ, masovna proterivanja Albanaca s Kosova dobila su neverovatan zamah.

Masovna proterivanja bila su, po pravilu, praćena drastičnim kršenjima ostalih ljudskih prava kao što su namerno uništavanje kuća i ostale privatne svojine, krađe, pretnje ubistvima ili silovanjima, mučenja, batinanja i zlostavljanja. Sama proterivanja su u suprotnosti s članom 17 Drugog dodatnog protokola Četvrte ženevske konvencije iz 1949. godine, čija je potpisnica i SRJ, koji zabranjuje prisilno preseljavanje stanovništva s teritorije na kojoj ono živi. Još je ozbiljnije to što je deportacijama teško prekršen jedan od temelja zaštite ljudskih prava — zabrana diskriminacije na osnovu nacionalne pripadnosti. Dok se u periodu pre povlačenja KVM i početka intervencije NATO moglo eventualno govoriti o tome da su izbeglice i raseljena lica rezultat ratnih dejstava motivisanih željom Vojske SRJ i srpske policije da slome otpor ,,OVK", dotle se od marta do juna radilo o očigledno dobro uvežbanoj (izveštaj kaže *well rehearsed*) i brutalno sprovedenoj operaciji proterivanja pripadnika jedne etničke grupe.

Izveštaj OEBS nabraja tri moguća cilja ove operacije — proterivanje svih Albanaca s Kosova, drastično smanjenje njihovog broja u pokrajini ili čišćenje onih regiona u kojima je ,,OVK" uživala veliku podršku lokalnog stanovništva. Na osnovu velikog broja svedočenja albanskih izbeglica izveštaj rekonstruiše osnovnu matricu prema kojoj su se u najvećem broju slučajeva odvijale deportacije. Sela bi najpre bila bombardovana, a zatim bi srpske trupe grupisale sve meštane i davale im, pod pretnjom smrću, veoma kratak rok za odlazak u pravcu granice. Kao počinioce ovih dela izbeglice su identifikovale pripadnike Vojske Jugoslavije, srpske policije, naoružane srpske civile ili paravojne formacije. U gradovima su pritisci i zastrašivanja bili nešto drugačiji, kao i same metode deportacija. Izveštaj OEBS pominje i to da je u oblastima nad kojima je imala kontrolu ,,Oslobodilačka vojska

Kosova" i ova vojna formacija takođe primoravala albansko stanovništvo da napusti zonu ratnih dejstava.

Izgleda da su u okviru celokupne albanske populacije na Kosovu neke kategorije lica bile dodatno diskriminisane tako što su postajale žrtve posebno surovog tretmana. Radi se o mlađim muškarcima stasalim za vojsku koji su hapšeni, pritvarani ili ubijani u većem broju od ostalih, zatim o ženama koje su često bivale izložene raznim oblicima seksualnog zlostavljanja, ali i o deci, kao i o starijim i onesposobljenim licima. Konačno, istaknuti pripadnici albanske nacionalne zajednice na Kosovu kao što su političari, lekari, novinari, učitelji, branioci ljudskih prava, imućnija lica, kao i oni koji su radili za misiju KVM pre njene evakuacije s Kosova bili su u dodatnoj opasnosti. Položaj svih ostalih Albanaca koji su bili proterani iz svojih domova bio je izuzetno težak sve dok su se nalazili na teritoriji Kosova, jer su im nedostajali hrana, voda i osnovni sanitarni uslovi.

Različitim oblicima diskriminatorskog tretmana bili su izloženi i Albanci koji žive u Srbiji, kako za vreme, tako i posle intervencije NATO. Prema izveštaju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji *Položaj Albanaca u Srbiji za vreme i posle intervencije NATO* u nekoliko gradova u Vojvodini u prvim danima bombardovanja nepoznati napadači su porušili radnje zanatlija albanske nacionalnosti. Isti izveštaj navodi da je takvih incidenata bilo manje u gradovima u kojima je lokalna vlast u rukama opozicionih partija, kao što su Novi Sad ili Subotica. Kada bi do toga i došlo, policijske snage su reagovale brzo i profesionalno. U Beogradu je registrovan prilično veliki broj otkaza radnicima albanske nacionalnosti u vreme i posle intervencije NATO — čak 400 ih je otpušteno iz JKP Gradska čistoća, a bilo je otkaza i u građevinskim firmama *Rad*, *Ratko Mitrović*, *IMT*, *Hidrotehnika* ili *Luka Beograd*. Mada su zvanična obrazloženja bila neopravdano izostajanje s posla ili tehnološki višak, postoji osnovana bojazan da je etnička pripadnost bila bitan činilac.

U izveštaju Helsinškog odbora za ljudska prava takođe se procenjuje da je u vremenu posle početka intervencije NATO čak 25.000 Albanaca koji žive na teritorijama opština Preševo, Bujanovac i Medveđa bilo primorano da napusti svoje domove. U ove tri južne opštine Republike Srbije koje se graniče s teritorijom Kosova, u vreme pos-

lednjeg popisa na kojem su učestvovali Albanci (1981) bilo je registrovano da ima oko 60.000 Albanaca, dok oni sami danas tvrde da ih ima oko 100.000. Posebno je bila ugrožena oblast Preševskog Karadaka odakle su, prema ovom izvoru, stanovnici proterivani mobilizacijom, ubistvima civila, pljačkanjem civilnih objekata, ograničavanjem slobode kretanja ili zastrašivanjem. Kao najodgovornije za ove oblike represije izveštaj navodi jedinice Niškog korpusa Vojske Jugoslavije.

Posle junskog povlačenja srpskih snaga s Kosova i ulaska snaga KFOR došlo je do masovnog povratka albanskih izbeglica u pokrajinu. Ubrzo su usledile revanšističke akcije i brojni oblici zlostavljanja na etničkoj osnovi, koji su doveli do toga da ogroman broj pripadnika nealbanskih etničkih grupa, posebno Srba i Roma, napuste teritoriju pokrajine iz razloga lične bezbednosti. Mada su se najviši predstavnici ,,OVK" ograđivali od preduzetih dela etničkog nasilja, izveštaj OEBS ostavlja otvorenim pitanje njihove odgovornosti za masovan egzodus Srba, Roma i drugih nealbanaca s Kosova.

Crveni krst Srbije je saopštio da je s Kosova u Srbiju pobeglo 215.000 lica (izveštaj agencije *Beta*, 21. oktobar). Podaci UNHCR iz decembra takođe govore da je Kosovo napustilo više od 200.000 nealbanaca, posebno Srba i Roma. Od ukupnog broja raseljenih lica s Kosova, između 50.000 i 60.000 ljudi napustilo je ovu pokrajinu za vreme intervencije NATO, dok je ostatak otišao po dolasku međunarodnih mirovnih snaga, izjavila je Makiko Šinohara (*Makiko Shinohara*), portparol beogradske kancelarije UNHCR, prema izveštaju agencije *Beta* od 16. novembra. U cilju prinudnog iseljavanja nealbanaca s Kosova primenjuju se različite metode — od fizičke sile i maltrertiranja, do pokušaja da se prividno formalnim putem pribavi njihova svojina. Evidentirani su slučajevi prisile da se potpišu dokumenti kojima lokalni Srbi prepuštaju svoju imovinu Albancima.

Albanski intelektualac Škeljzen Malići (*Shkëlzen Maliqi*) smatra da je Kosovo praktično izgubilo multietnički karakter jer nema više od 4 do 5 posto stanovništva koje nije albansko. ,,Srbi na Kosovu su izloženi linču jer postoji jak i opasan albanski nacional-šovinizam koji je sada dobio priliku da se u potpunosti iskaže. Došao je NATO i, eto, sada se mi možemo ižívljavati. Dovoljno je u Prištini danas govoriti

srpski, pa da čovek ima gadnih problema", kaže Malići. (*Blic*, 18. oktobar, str. 9).

Sudbina Roma s Kosova je posebno ilustrativna, kako za opštu sliku stanja u pokrajini, tako i kao potvrda teške sudbine ove etničke grupe koja je stalna žrtva diskriminatorskog tretmana u mnogim sredinama. Za vreme vojne intervencije NATO srpska strana je koristila Rome za prinudni rad — primoravani su da pomažu prilikom pljačke, uništavanja imovine, kao i prilikom sahranjivanja ubijenih Albanaca. Prema izveštaju Fonda za humanitarno pravo *Zloupotreba i nasilje nad kosovskim Romima,* znatan broj Roma je pristupao izvršenju ovih radnji protiv svoje volje, bilo iz straha od kažnjavanja ili podstaknut obećanim nagradama za njih i članove njihovih porodica.

Posle potpisivanja mirovnog sporazuma, Kosovo su, pored pripadnika srpske policije, Vojske Jugoslavije i paravojnih formacija, napustili i oni Romi koji su učestvovali u nedelima nad Albancima. Međutim, prema izveštaju FHP, žrtve osvete i nasilja ,,OVK", naoružanih kosovskih Albanaca i kriminalaca iz Albanije, postaju Romi koji su ostali na Kosovu jer su smatrali da nemaju razloga da strahuju od povratka albanskih izbeglica. Napadi na njih su organizovani pod izgovorom da su svi Romi sarađivali sa srpskom policijom u sprovođenju represije i proterivanju Albanaca s Kosova. Romi postaju žrtve istih oblika nasilja kao i kosovski Srbi — fizičkog maltretiranja, zatvaranja, otmica, ubistava, seksualnog zlostavljanja, pljački, prinudnog rada i proterivanja s Kosova. Na Kosovu ih danas nije ostalo više od nekoliko hiljada.

U domaćoj štampi je registrovano i nekoliko slučajeva diskriminacije Roma koji žive na teritoriji Srbije i kojih u ovoj republici ima oko 140.000 (prema poslednjem popisu iz 1991. godine). Romi, koji su najzastupljeniji među radnicima gradske čistoće i u drugim komunalnim službama, često dobijaju batine samo zbog svoje etničke pripadnosti. ,,U četvrtak, 11. novembra grupa skinhedsa je u Beogradu, kod železničke stanice, napala i povredila radnika Gradske čistoće Roma Marjana Nikolića kome je tom prilikom oduzela i alat. Skinhedsi su 3. novembra kamenjem gađali Roma Blagoja Stefanovića, a dva

dana ranije su napali i Roma Šemu Jašarevića u autobusu dok se vraćao s posla. Direktor Gradske čistoće zatražio je od policije da prekine svakodnevna maltretiranja i vređanja Roma od strane skinhedsa u delu oko beogradske železničke stanice i podsetio da su skinhedsi 18. oktobra 1997. na smrt prebili četrnaestogodisnjeg Roma Dušana Jovanovića (izveštaj agencije *Beta*, 15. novembar).

Romska kongresna partija (RKP) zatražila je od ministra policije Republike Srbije Vlajka Stoiljkovića da obavesti javnost šta je učinio da spreči napade skinhedsa na Rome koji traju već šest godina, konstatujući da je ,,podrška organa vlasti u borbi protiv opasnosti za romski narod bila uglavnom deklarativna" (*Beta*, 16. novembar). Posle ovih protesta policija je odlučila da ,,pruža veću zaštitu radnicima čistoće od napada skinhedsa" (*Blic*, 18. novembar, str. 6).

Na primeru jedne osmogodišnje škole u kojoj se školuje veći broj romske dece može se sagledati etnička distanca koja u Srbiji postoji prema Romima. Osnovnu školu ,,Petar Tasić" iz Leskovca zaobilaze učenici Srbi zbog velikog broja učenika Roma, tvrdi direktor škole Jovan Cerović. ,,Ovoj školi je zalepljena etiketa ciganska, pa srpska deca odlaze u druge škole. Za to nisu krivi Romi već isključivo Srbi koji svoju decu šalju u druge škole", kaže Cerović (*Glas javnosti*, 25. avgust, str. 20).

2.1.2. Diskriminacija po ostalim osnovama. — Od ostalih oblika diskriminacije najčešće se javlja diskriminacija na osnovu političkog uverenja. Ovi slučajevi diskriminacije se po pravilu javljaju zajedno s kršenjem nekih drugih ljudskih prava, kao što su pravo na rad ili pravo na slobodu izražavanja.

Narodna skupština Republike Srbije 9. novembra je razrešila dužnosti sudiju Opštinskog suda u Leskovcu Milorada Marjanovića zbog bavljenja poslovima koji su ,,nespojivi sa sudijskom funkcijom". Predlog za razrešenje je podneo skupštinski Odbor za pravosuđe i upravu, mada nije bila održana Opšta sednica Vrhovnog suda na kojoj bi, kako nalažu odgovarajući ustavni i zakonski propisi, trebalo da bude utvrđeno da li ima razloga za pokretanje postupka razrešenja ili

ne. Marjanović je jedan od koordinatora opozicionog Saveza za promene (SZP) u svom gradu. Na mitinzima ove grupe opozicionih stranaka koji su održavani u Leskovcu 21. septembra i 5. oktobra on je kritikovao predsednika SRJ Slobodana Miloševića i načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije Dragoljuba Ojdanića. Pored toga, Marjanović je veoma aktivan član Društva sudija Srbije, strukovne organizacije koja se zalaže za poštovanje načela vladavine prava i nezavisnosti sudstva. Sva je prilika da su upravo ove aktivnosti Marjanovića neposredno uticale na odluku skupštinskog Odbora da pokrene postupak njegovog razrešenja. Istovremeno, Vojni sud časti u Nišu oduzeo mu je čin rezervnog kapetana prve klase (*Vreme*, 4. decembar, str. 10).

Istog dana, na isti način i po istom osnovu, Skupština je razrešila i Murata Baltića, sudiju Opštinskog suda u Sjenici (*Sl. glasnik RS*, br. 48/99). Sudija Vrhovnog suda Srbije, Vladimir Cucić, takođe član Društva sudija Srbije, na isti način, bez sazivanja opšte sednice Vrhovnog suda, razrešen je zbog ispunjenja uslova za penziju mesec dana pre stvarnog ispunjenja uslova. Za razliku od osvedočeno nezavisnih sudija koji se, po pravilu, ,,uredno" penzionišu, postoje sudije koje se nalaze na funkcijama godinama posle ispunjenja uslova za penziju. (Bilten Beogradskog Centra za ljudska prava i intervju Bože Prelevića i Slobodana Vučetića, *B292*, 22. decembar).

Očigledno je da vlastima posebno smeta članstvo sudija u Društvu sudija Srbije, nezavisnoj strukovnoj organizaciji koja je nastala kao reakcija na zloupotrebe sudstva u cilju falsifikovanja i menjanja izbornih rezultata posle lokalnih izbora održanih 1996. godine. Tako su još trojica veoma uglednih sudija razrešeni svojih sudskih funkcija odlukom Narodne skupštine Srbije, donetom 21. decembra. To su Slobodan Vučetić, sudija Ustavnog suda Republike Srbije, Zoran Ivošević, sudija Vrhovnog suda Srbije i Božo Prelević, sudija Petog opštinskog suda u Beogradu. Sva trojica su razrešeni zbog članstva u Društvu sudija Srbije. Razlog za smenjivanje Vučetića jeste i članstvo u grupi nezavisnih eksperata G–17 plus. Zvanično obrazloženje se zasniva na odredbi Ustava Srbije prema kojoj sudija Ustavnog suda ne sme vršiti drugu javnu funkciju ili profesionalnu delatnost.

Nisu samo sudije izgubile posao zbog razloga koji bi se mogli okarakterisati kao politički. Štampa beleži i slučaj jednog uglednog lekara. Radi se o Relji Petkoviću, osnivaču ortopedije u požarevačkoj bolnici i nekadašnjem lekaru odbojkaške reprezentacije Jugoslavije, koji je, istovremeno i potpredsednik okružnog odbora Demokratske stranke (DS). Petković je dobio rešenje o prestanku radnog odnosa zbog navodne teže povrede radne obaveze. Odbor DS u Požarevcu je ocenio da je reč o političkom slučaju i podsetio da je Petković smenjen pre nekoliko godina s mesta načelnika ortopedskog odeljenja samo zato što je medijima davao izjave o povredama koje je u saobraćajnoj nesreći zadobio Marko Milošević, sin predsednika SRJ Slobodana Miloševića. Peticiju za vraćanje Petkovića na rad potpisali su oko 400 njegovih pacijenata, sve osoblje ortopedskog odeljenja bolnice u Požarevcu i lekari odeljenja za rehabilitaciju, kao i neki zaposleni u Domu zdravlja u Kostolcu (*Beta*, 25. novembar).

Privatni beogradski dnevnik *Blic* pokušao je da ustanovi da li je prilikom mobilizacije rezervnih jedinica Vojske Jugoslavije eventualno bilo diskriminacije prema političkom osnovu tako što je pokušao da ustanovi koliko je članova kojih političkih stranaka učestvovalo u ratu. Prema rečima portparola Srpskog pokreta obnove Ivana Kovačevića, broj članova ove stranke koji su mobilisani dostiže nekoliko hiljada, a među njima ima dosta predsednika i sekretara opštinskih odbora u gradovima Srbije, dva republička poslanika i tri predsednika opštinskih odbora iz Beograda. Jedan od čelnika Demokratske stranke Srbije, Dragan Maršićanin, navodi da je od 120 članova Glavnog odbora DSS blizu 40 bilo mobilisano, kao i 17 predsednika opštinskih odbora i mnogobrojni članovi stranke. Informativna služba Demokratske stranke navodi da je bilo mobilisano oko 1.800 članova stranke, među kojima trideset predsednika opštinskih odbora, npr. u Nišu, Zrenjaninu, Vršcu, Vranju, Kuršumliji, dok je u Bajinoj Bašti mobilisano oko 15 odsto članova stranke. Maja Tasić iz Građanskog saveza Srbije izjavila je da je predsednik ove stranke Goran Svilanović mobilisan prvog dana intervencije NATO, a da su pored njega mobilisani članovi Predsedništva, Glavnog odbora i opštinskih odbora, kao i drugi

članovi stranke. Informativne službe SPS, JUL i SRS nisu imale podatke o svojim mobilisanim članovima (*Blic*, 30. jul).

U važećem zakonodavstvu iz oblasti nasleđivanja postoji vid diskriminacije koji se tiče vojnih obveznika. Naime, iz naslednog reda isključuje se kao ,,nedostojan" vojni obveznik koji je napustio zemlju da bi izbegao vojnu obavezu ako se ne vrati do smrti ostavioca. U oktobru ove godine, Ustavni sud SRJ je obustavio postupak za ocenu ustavnosti članova republičkih zakona koji sadrže ovo rešenje. ,,Na sednici suda je ocenjeno da navedene odredbe nisu nesaglasne s Ustavom SR Jugoslavije" (*Tanjug*, 25. oktobar).

U 1999. godini zabeležen je prvi sudski proces u Srbiji u kome je homoseksualac podneo tužbu protiv drugog lica za ugrožavanje lične sigurnosti i nasilnog ispoljavanja homofobije. ,,Pred opštinskim sudom u Pančevu 17. novembra biće održano suđenje zbog nasilja motivisanog homofobijom. Aktivista za prava homoseksualaca Dejan Nebrigić podneo je tužbu protiv Vlastimira Lazarova zbog nasilničkog ponašanja motivisanog homofobijom i nanošenja telesnih povreda" (*Beta*, 11 septembar). Nebrigića je 29. decembra ubio Milan Lazarov, sin Vlastimira Lazarova protiv koga je Nebrigić podneo tužbu protiv nasilničkog ponašanja. (*Blic*, 5. januar 2000).

2.2. Pravo na život

2.2.1. Pravo na život u oružanim sukobima. — Oružani sukob na Kosovu između srpskih snaga i ,,OVK", vojna intervencija NATO protiv SRJ i masovna prisilna proterivanja Albanaca doveli su do toga da je pravo na život tokom 1999. godine bilo izuzetno ugroženo, posebno na teritoriji Kosova. Izveštaj OEBS nabraja nekoliko oblika ugrožavanja prava na život u ovoj pokrajini. Period od početka godine do povlačenja misije OEBS karakterišu pojedinačna i nedovoljno razjašnjena ubistva i Albanaca i Srba, kao i ozbiljne sumnje da je bilo smrtnih slučajeva Albanaca u vreme dok su se nalazili u policijskom pritvoru. U istom periodu, 15. januara, odigrao se i slučaj masovnog ubistva 45 Albanaca u selu Račak (vidi III.2.2). Posle 20. marta pravo

na život postaje još mnogo ugroženije, tako da se, pored individualnih ubistava civila, sve češće dešavaju samovoljna i preka pogubljenja kao deo celovite strategije proterivanja Albanaca s Kosova.

Prema izveštajima međunarodnih nevladinih organizacija za zaštitu ljudskih prava, izuzetno teške i masovne povrede prava na život započele su pošto je pokrenuta intervencija NATO. Već iste noći, u ranim časovima 25. marta, policija je u Prištini upala u kuću Bajrama Keljmendija (*Bajram Kelmendi*), istaknutog albanskog advokata i branioca ljudskih prava i odvela njega i njegova dva sina, Kuštrima (*Kushtrim*) (16) i Kastriota (*Kastriot*) (30). Njihova tela pronađena su na benzinskoj pumpi između Prištine i Kosova Polja (25. mart, AI; 26. mart AI; 26. mart HRW). Ubrzo posle početka NATO intervencije došlo je i do masakra u Beloj Crkvi, gde je ubijeno preko 60 muškaraca albanske nacionalnosti (16. april, HRW). Najmanje 40 Albanaca ubijeno je 26. marta u masakru kod Velike Kruše, na putu Peć-Prizren. Prema izveštajima nevladinih organizacija, tom prilikom su srpske snage odvajale muškarce iz izbegličkog konvoja i ubijale ih na licu mesta (2. april, HRW; 16. april, HRW).

Masakri su se dogodili i u Pustom Selu, oblast Drenice, i u Meji, u blizini Đakovice. Samovoljno i preko pogubljenje meštana Pustog Sela, kada je ubijeno bar 106 ljudi, predstavlja obrazac sličnih masovnih negiranja prava na život kakvih je bilo širom Kosova u periodu od marta do juna. U jutro 31. marta brojne oružane snage su napale Pusto selo. Meštani su pobegli u obližnje polje, ali su se istog dana posle podne predali. Napadači su odvojili odrasle muškarce od žena i dece, pretražili žene i uzeli novac i nakit, posle čega su one proterane iz sela. Potom su pripadnici srpskih snaga uzeli od muškaraca novac i dokumenta, a zatim izdvojili najpre grupu od sedam-osam mlađih muškaraca, koje su ispitivali i tukli, a posle ih postrojili i u njih pucali iz automatskih pušaka. Posle toga izdvojili su još nekoliko grupa od 25–30 ljudi, odveli ih na ivicu jarka i ubili (2. jul, HRW).

U selima oko Izbice (oblast Drenice), prema navodima svedoka, pronađeno je 150–200 tela. Iako je među njima bilo pripadnika ,,OVK" koji su poginuli u borbi, postoje jake indicije da su ostali

ubijeni usled nediskriminatornog napada, ili da su samovoljno pogubljeni (30. april, AI; 26. maj, AI; 19. maj, HRW). Tačan broj ubijenih u masakru u Meji se ne zna, izgleda da je ubijeno bar 100 ljudi. Svi ubijeni su muškarci od 16 do 60 godina, koji su izdvojeni iz konvoja albanskih izbeglica i pogubljeni (18. jun, HRW). Prema svedocima, u Đakovici je viđen veliki broj leševa na ulicama grada, a skoro sve porodice su doživele bar jedno pogubljenje u svom domu. Između 1. i 4. aprila ubijeno je bar 47 ljudi, ali se strahuje da je broj ubijenih veći (3. april, HRW).

Još uvek nije moguće utvrditi ukupan broj ubijenih Albanaca. Procene idu do 10.000. ,,Tokom sukoba na Kosovu ubijeno je najmanje 9.500 lica, dok se 4.109 smatra nestalim. Strahuje se da brojka poginulih nije konačna i da bi se mogla popeti na 13.000", kaže se u Izveštaju Kosovskog odbora za ljudska prava od 2. novembra. Odbor tvrdi i da je posle ulaska stranih trupa na Kosovo otkriveno 430 masovnih grobnica. Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, u svom prvom zvaničnom izveštaju o istragama na Kosovu, koji je posle nekoliko meseci istraživanja na terenu podnet 10. novembra, kaže da su istražitelji dobili izveštaje o 11.334 ubijenih Albanaca. Do sada su, međutim, istražitelji otkrili 2.108 leševa u 195 pregledanih, od 529 prijavljenih masovnih grobnica. Glavni tužilac Tribunala Karla del Ponte (*Carla del Ponte*) tvrdi da je po procenama zapadnih obaveštajnih službi i svedočenjima očevidaca u 195 ispitanih grobnica pokopano 4.256 leševa, ali da to, za sada, nije potvrđeno.

Jugoslovenske vlasti odbijaju optužbe da je bilo masovnih ubistava civila od strane snaga bezbednosti. Ipak, po pisanju štampe, srpski sudovi su pokrenuli više procesa protiv policajaca i vojnika zbog zločina počinjenih na Kosovu. ,,Ivan Nikolić (27), nezaposleni bravar iz Prokuplja, optužen je za ubistvo dvojice Albanaca 24. maja. Toga dana Nikolić je, kako stoji u navodima optužnice, kao vojnik s umišljajem lišio života Flaznimija (*Vllaznim*) i Bahrija Eminija u reonu sela Penduh na putu Podujevo-Priština." Nikolić, koji se nalazio u vojnoj koloni, pokušao je uz primenu sile da legitimiše dvojicu Albanaca koji su se po naređenju sklonila s puta, a kada su pokušali da pobegnu ubio ih je iz automatske puške. (*Blic*, 20. jul, str. 6)

,,Okružno javno tužilaštvo je optužilo aktivnog policajca Bobana Petkovića (32) iz Velike Hoče za ubistvo trojice Albanaca — Ismailja Durgutija (*Ismajl Dërguti*), Sezaira (*Xhezair*) i Šefkije (*Shefki*) Muftarija (*Miftari*) iz Orahovca — kao i rezervnog policajca Đorđa Simića (21) iz Orahovca za pomaganje u tom zločinu" (*Beta*, 15. novembar). ,,Ova ubistva su se desila 9. maja u vreme oružanih dejstava separatističke ,,OVK" u blizini Orahovca, kod mesta Rija. Petković je od Simića zatražio službeni pištolj marke TT iz kojeg je ispalio jedan metak u glavu Ismailja Durgutija koga su pre toga pripadnici Vojske Jugoslavije oborili na zemlju i tukli nogama. Na povratku u Orahovac Petković je na vratima kuće, u ulici Cara Dušana 113, video Šefkiju i Sezaira Muftarija, pomislio je, kako je rekao, da su teroristi i ubio ih iz automatske puške, kaže se u optužnici. Zamenik okružnog javnog tužioca utvrdio je da su oba pripadnika policije mogli da vide da je reč o civilima a ne o teroristima, te da je ubijeni Durguti star čovek" (*Beta*, 25. novembar).

U saopštenjima izdatim tokom intervencije NATO međunarodne organizacije povremeno su izražavale zabrinutost da se NATO ne pridržava odgovarajućih odredaba humanitarnog prava i da ne vodi dovoljno računa o civilnim žrtvama. U saopštenju od 23. aprila *Amnesty International* osuđuje bombardovanje zgrade RTS u Beogradu, u kom je poginulo 16 civila, a *Human Rights Watch* je izdao saopštenje povodom greške NATO kad je bomba pala u stambeni deo Aleksinca i usmrtila pet civila. U saopštenju *Amnesty International* od 18. maja ističe se da je prilikom bombardovanja Koriše poginulo najmanje 79 civila. Mada su predstavnici NATO izjavili da je gađan legitimni vojni cilj, broj civila koji su ovom prilikom izgubili život izaziva ozbiljne sumnje da značaj cilja nije bio srazmeran riziku koji je bombardovanjem stvoren za civile. U istom saopštenju navode se još neki primeri u kojima je usled bombardovanja došlo do civilnih žrtava (18. maj, AI). Osuđena je i upotreba kasetnih bombi prilikom bombardovanja (11. maj, HRW).

Specijalni izvestilac Dinstbir u svom izveštaju pominje sledeće situacije kada je došlo do civilnih žrtava usled vazdušnih udara NATO

— 55 ubijenih u putničkom vozu koji se kretao prugom u Grdeličkoj klisuri 12. aprila, 60 ubijenih kada je pogođen autobus koji je prelazio most pored Lužana 1. maja, 20 ubijenih u autobusu pogođenom na putu Peć — Rožaje 3. maja i dve pogođene kolone albanskih izbeglica kada je u Koriši stradalo 87, a na putu Đakovica-Prizren 75 lica. Dinstbir takođe skreće pažnju da je jedan od rezultata bombardovanja bilo i to što su veliki delovi zemlje ostajali bez struje i vode. Oko ukupnog broja žrtava koje su stradale od intervencije NATO još uvek ima dosta nedoumica. Redovni godišnji izveštaj organizacije *Human Rights Watch* upoređuje podatke koje daju američko ministarstvo odbrane i vlada SRJ i zaključuju da prvi potcenjuju broj žrtava, dok ga drugi precenjuju. HRW iznosi pretpostavku da je konačan broj žrtava bombardovanja oko 700.

Posle povlačenja srpskih snaga s Kosova sve su češća postala ubistva srpskih civila koji su ostali na Kosovu. U saopštenju od 3. avgusta 1999. *Human Rights Watch* ukazuje da su od sredine juna ubijene desetine Srba, i navodi kao primer ubistvo Marice Stamenković i Pante Filipovića iz Prizrena, koji su odlučili da ostanu u svojim kućama, iako su nedelju dana pre ubistva imali preteću posetu od strane pripadnika ,,OVK" (25. jun, HRW; 3. avgust, HRW). Najmasovnije ubistvo Srba desilo se 23. jula u selu Gracko, kada je ubijeno 14 meštana (26. jul, AI, 3. avgust, HRW). Prema statistici KFOR koju citira Jirži Dinstbir u svom izveštaju (A/54/396, S/1999/1000, para. 113) između 15. juna i 14. avgusta na Kosovu je ubijeno 280 lica, što znači 30–40 ljudi nedeljno. Dinstbir navodi nekoliko kategorija lica srpske nacionalnosti za koje smatra da su postali posebna meta ovih napada — univerzitetski profesori, medicinsko osoblje, lica koja su zamenila Albance otpuštene s posla 1991/92. godine, doskorašnji srpski političari nižeg ranga ili privrednici.

Među masovnim grobnicama koje su pronađene na Kosovu bar jedna je do sada identifikovana kao srpska. U pitanju je grobnica u selu Ugljare kod Gnjilana, u kojoj je po podacima KFOR nađeno 11 tela uz još četiri tela nedaleko od grobnice. ,,Ekshumacijom leševa 27. jula utvrđeno je da su svi ubijeni Srbi. Predstavnici KFOR još odbijaju

da priznaju da su žrtve Srbi, prikrivajući nalaze eksperata OEBS da među ubijenima nema obrezanih lica, saopštio je Crkveni narodni sabor Gnjilana" (*Blic*, 29. avgust, str. 4).

Već je bilo govora o teškoćama da se utvrdi ko su počinioci ovih i sličnih teških kršenja ljudskih prava kosovskih Srba. Pominju se pripadnici ,,OVK", naoružani albanski civili ili kriminalni elementi koji su došli iz Albanije. Za period pre povlačenja srpskih snaga s Kosova postoje zvanični podaci MUP Republike Srbije, prema kojima su ,,u prvoj polovini 1999. teroristi ubili 189 građana, 153 policajca i ranili 735 osoba" (*Blic*, 31. jul, str. 9). U periodu posle ulaska snaga KFOR na Kosovo uočena je i jedna specifična matrica zlostavljanja i ubistava prema kojoj su počinioci albanski tinejdžeri, a žrtve stariji Srbi i Srpkinje koji žive sami u gradovima Kosova.

2.2.2. Ubistva s političkom pozadinom. — Poznati beogradski novinar, urednik i vlasnik dnevnika *Dnevni telegraf* i nedeljnika *Evropljanin*, Slavko Ćuruvija, ubijen je ispred ulaza u zgradu u kojoj stanuje 11. aprila u samom centru Beograda. Prema rečima očevidaca, na koje se poziva list *Politika*, na njega su pucala dvojica napadača, obučena u crno i s crnim kapama s prorezima za oči. (*Danas*, 13. april, str. 8). Srpska policija do kraja godine nije saopštila ni jednu novu činjenicu o ovom ubistvu. Pored toga, tokom 1999. godine bilo je još situacija u kojima su stradala ili bila u životnoj opasnosti pojedina lica iz javnog i političkog života zemlje. Zbog toga što do sada nisu objavljeni nikakvi rezultati zvanične istrage, a pošto je reč o slučajevima s očiglednom političkom pozadinom, u javnosti je počela da se javlja sumnja da se ovde radi o ,,političkim ubistvima" ili pokušajima da se ona izvrše.

Ubistvu Slavka Ćuruvije prethodio je komentar provladinog dnevnika *Politika ekspres* koji je pročitan i na udarnom Dnevniku RTS, u kome se Ćuruvija proglašava za izdajnika koji podržava bombardovanje Srbije. U javnosti je kružilo mnogo spekulacija o motivima ovog ubistva. Kako nikakvi rezultati istrage nisu objavljeni, snažno se nametao utisak da se osnovni razlog nalazi u Ćuruvijinoj novinarskoj i uredničkoj delatnosti, njegovim javnim nastupima i u otvorenom

sukobu s vlastima zbog drastičnog ograničavanja slobode štampe do kojeg dolazi posle donošenja Uredbe o posebnim merama u uslovima pretnji oružanim napadima NATO pakta krajem 1998. godine.

Sličnu pažnju javnosti privukla je saobraćajna nesreća u kojoj su 3. oktobra oko podne u blizini Lazarevca poginula četiri istaknuta člana Srpskog pokreta obnove. Jedan od njih je bio Veselin Bošković, generalni direktor Direkcije za gradsko građevinsko zemljište u Beogradu i brat Danice Drašković, uticajne supruge predsednika stranke. Sam predsednik SPO Vuk Drašković prošao je samo s lakšim povredama. U dva od tri automobila u kojima su se nalazili funkcioneri SPO udario je kamion pun peska koji je naglo i bez vidljivog razloga skrenuo na njihovu traku u punoj brzini. Iako se policija dosta brzo našla na licu mesta, vozač kamiona je uspeo da pobegne. On ni do kraja godine nije pronađen. U procesu koji je pokrenut ovim povodom nije se odmaklo od početka. Vuk Drašković je izjavio da je u pitanju atentat na njega s namerom da se ukloni iz političkog života Srbije (izjava televiziji *Studio B*, 3. oktobra).

Dve nedelje posle ove nesreće jednom crnogorskom dnevniku uputila je saopštenje do tada nepoznata ,,Oslobodilačka srpska armija" (OSA) koja tvrdi da je ,,3. oktobra pokušala da izvrši atentat na lidera Srpskog pokreta obnove Vuka Draškovića" (*Glas javnosti*, 19. oktobar, str. 20).

Nekoliko nedelja posle nesreće SPO je saopštio da je ,,kamion, koji je izazvao udes 3. oktobra blizu Lazarevca, vlasništvo Službe državne bezbednosti i optužio tu službu da prikriva podatke o kamionu. Kamion kojim je izvršen atentat registrovan je u specijalnoj evidenciji vozila koja se nalazi u policiji. Sutradan posle udesa službenici državne bezbednosti su upali u taj arhiv, oduzeli ključeve i odneli celokupnu dokumentaciju o evidenciji tih vozila kako bi iz nje izbrisali tragove o kamionu koji je tu vođen pod registarskim brojem 994–704, kaže se u saopštenju SPO" (*Glas javnosti*, 21. novembar, str. 7). Ne ulazeći u verodostojnost rezultata istrage SPO, javljaju se brojne nedoumice zbog neefikasnosti zvanične istrage povodom ovog slučaja. Izgleda čudno to što i pored broja šasije i broja motora do sada nije

utvrđen vlasnik kamiona, iako o tome moraju postojati podaci u MUP. Tehničkim pregledom vozila utvrđeno je da je kamion bio ispravan za vožnju, pa tako otpada mogućnost da je do nesreće došlo usled otkazivanja upravljačkog mehanizma.

SPO je, takođe, ,,optužio teroriste iz SDB za ubistvo načelnika odeljenja savezne uprave carina Petra Rajića koji je stradao 21. novembra u nesreći na Ibarskoj magistrali. Prema navodima SPO, Rajić je ključni svedok saobraćajne nesreće kod Lazarevca jer je vodio carinski postupak oduzimanja kamiona, koji je izazvao udes, prilikom njegovog uvoza iz Nemačke 1996. godine. On je rešenjem koje je potpisao dodelio taj kamion SDB za specijalnu evidenciju vozila" (*Beta*, 25. novembar). Istražni sudija opštinskog suda u Lazarevcu je na ove tvrdnje reagovala zvaničnim saopštenjem u kome ističe da je Rajićeva smrt ,,jedna od brojnih i tipičnih saobraćajnih nesreća koje se često događaju na području opštine Lazarevac, kroz koju Ibarska magistrala prolazi dužinom od preko 30 kilometara" (*Tanjug*, 28. novembar).

Posle nesreće kod Lazarevca SPO intenzivnije u stranačkim saopštenjima počinje da govori o ,,rastućem državnom terorizmu" a Prvo opštinsko javno tužilaštvo iz Beograda je zatražilo od policije da privrede na informativni razgovor tri funkcionera stranke. (*Glas javnosti*, 10. decembar, str. 7).

Ugrožavanje prava na život još jednog opozicionog političara takođe je privuklo pažnju. Pred vratima kuće Nebojše Andrića, predsednika Opštinskog odbora Demokratske stranke, dopisnika dnevnika *Danas* i *Radija Slobodna Evropa* i jednog od vođa protesta u Valjevu, u nedelju, 17. oktobra, u Valjevu, podmetnuta je eksplozivna naprava. Nije bilo žrtava (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji).

Branislav Vasiljević, član Demokratske stranke, pripadnik obezbeđenja Zorana Đinđića i nekadašnji zamenik sekretara Skupštine grada Beograda, pronađen je 4. novembra mrtav u svom stanu s pištoljem u ruci i prostrelnom ranom na glavi. U beogradskim političkim krugovima kruže priče da je Vasiljević bio uzoran sportista koji

je iza sebe ostavio bebu i tek započeti brak i da je teško verovati da je bio sklon samoubistvu.

Pripadnika obezbeđenja lidera DHSS Vladana Batića, Bogdana Bojata nepoznati napadač ranio je 24. decembra sa 7 metaka a beogradska policija do kraja decembra nije o tom incidentu iznela nikakve podatke (*Glas javnosti*, 24. decembar, str. 7).

2.3. Zabrana mučenja

2.3.1. Sukob na Kosovu. — Zabrana mučenja kao i ponižavajućeg i nečovečnog postupanja grubo je kršena u kontekstu sukoba na Kosovu, kako pre, tako i posle vojne intervencije NATO. Izveštaj OEBS detaljno opisuje i razvrstava osnovne oblike ove prakse. Najveći broj slučajeva mučenja pre povlačenja KVM registrovan je u policijskim stanicama i u ostalim mestima gde su držana pritvorena lica.

Posle početka intervencije NATO ova lista različitih oblika mučenja znatno je proširena. Pored policijskih stanica i privatne kuće Albanaca postaju mesta u kojima često dolazi do torture u vreme policijskog pretresa. Gotovo svi slučajevi prisilnog iseljenja, koji sami po sebi predstavljaju oblik nečovečnog i ponižavajućeg postupanja, bili su propraćeni mučenjem i zlostavljanjem. Postoje svedočenja da je do mučenja dolazilo i u medicinskim ustanovama kako bi se od povređenih lica za koja se sumnjalo da imaju veze s ,,OVK" iznudila priznanja. Odbijanje da se pruži medicinska pomoć takođe je, prema izveštaju OEBS, bio jedan od oblika nečovečnog ponašanja.

U zatvorima Smrekovnica, Priština i Lipljan pritvorenici su držani u prenatrpanim hladnim ćelijama bez ćebadi i kreveta, a za hranu im je davan samo hleb i malo vode (7. jul, UNHCHR). U saopštenju *Human Rights Watch* od 26. maja prenosi se svedočenje Albanaca koji su držani u zatvoru u Smrekovnici. Navodno je u Smrekovnici bilo oko 3000 zatvorenika do 22. maja, kada je prva grupa puštena. Zatvorske ćelije u Smrekovnici bile su prenatrpane, zatvorenici nisu dobijali dovoljno hrane ni vode, a muškarci za koje se sumnjalo da su članovi ili pristalice ,,OVK", skoro bez izuzetka su

vođeni na razgovore o njihovoj povezanosti s ,,OVK" i bili žrtve mučenja.

Prema navodima ureda Visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija, 250 stanovnika Vučitrna postrojeno je na jednom trgu, a zatim odvedeno u sportsku halu, gde su držani tri dana, bez hrane i vode, a davana im je voda pomešana s dizel-gorivom. U istom saopštenju navodi se da je nekoliko izbeglica svedočilo o tome da su držani u Prištini, u objektu koji je poznat pod nazivom ,,Zgrada 92", gde su fizički zlostavljani, a neki su, navodno, držani u sobi koja je bila ispunjena hladnom vodom do visine kolena. Odatle su pritvoreni vođeni na različita mesta radi ispitivanja, tokom kojih su podvrgavani mučenju (7. septembar, UNHCHR). Neki od najtežih slučajeva mučenja, prema UNHCHR, dogodili su se u privatnoj kući u Uroševcu, koja je ranije korišćena kao kafić, gde su mlađi Albanci držani u podrumu i povremeno dovođeni na gornji sprat zbog ispitivanja o aktivnostima ,,OVK". Tokom ispitivanja tučeni su drvenim palicama a neki su, navodno, podvrgavani elektro-šokovima. Pored fizičkog mučenja pritvoreni su bili i pod psihičkom torturom — navode se, između ostalog, slučajevi odvođenja na lažno pogubljenje.

Česti slučajevi silovanja i ostalog seksualnog zlostavljanja takođe su specifičan oblik mučenja. *Amnesty International* beleži slučaj višestrukog silovanja do koga je došlo u selu Dragačin, u opštini Suva Reka. Žene koje su bile žrtve silovanja bile su taoci srpskih snaga tri dana od 21. aprila 1999. Oko 300 žena i dece držano je u tri kuće u selu, odakle je nekoliko mlađih žena povremeno odvođeno. Pet žena dalo je detaljno svedočenje o tome kako su silovane (27. maj, AI; 28. april, HRW).

Izveštaj OEBS iznosi svoj nalaz da je sistematsko silovanje Albanki od strane pripadnika srpskih snaga bezbednosti i paravojnih formacija korišćeno kao sredstvo rata kako bi se povredila i ponizila čitava nacionalna zajednica kojoj one pripadaju. Ovaj izveštaj nabraja pojedinačne slučajeve otimanja žena s javnih mesta radi silovanja, kao i silovanja žena u njihovim kućama pre početka vojne intervencije NATO. Posle 20. marta, tvrdi se u ovom izveštaju, Albanke su bile

potencijalne žrtve silovanja gotovo u svakom trenutku i na svakom mestu. Mlađe žene su odvajane od ostalih meštana napadnutih sela, izdvajane iz izbegličkih konvoja, a postoje i svedočenja da su držane u pritvoru kako bi tokom dana radile za vojsku i policiju, a tokom noći bile silovane. Uočeni su slučajevi silovanja pred očima drugih, kao i silovanja pre ubistava. Izgleda da je silovanje često primenjivano kao pretnja ako potencijalne žrtve ili članovi njihovih porodica nisu imali novac koji bi im tražili pripadnici srpskih snaga bezbednosti ili paravojnih formacija.

Prema izveštajima mnogih međunarodnih organizacija, i pripadnici ,,OVK" snose odgovornost za mučenje lica koja su se nalazila u pritvoru pod njihovom kontrolom. U saopštenju od 25. juna *Human Rights Watch* iznosi optužbe da su određeni članovi ,,OVK" odgovorni za otmice, nestanke i premlaćivanja srpskih civila, ali i albanskih koji su optuženi za saradnju sa Srbima. *Human Rights Watch* intervjuisao je 14 otetih lica od kojih je većina Srba. Njih dvanaest, uključujući četiri žene, opisali su kako su tučeni, dvoje su pokazali rane od uboda na nogama. Prema navodima Fonda za humanitarno pravo nekoliko Srba iz Orahovca i okoline sredinom juna se nalazilo u pritvorima ,,OVK", gde su mučeni.

Predstavnici međunarodnih humanitarnih organizacija koji su žrtvama ukazivali medicinsku pomoć u Prizrenu rekli su da su lečili oko 25 ljudi od sličnih povreda, za koje su žrtve tvrdile da su im ih naneli ljudi u uniformama ,,OVK". Nemački vojnici pripadnici KFOR oslobodili su petnaestak ljudi iz policijske stanice u Prizrenu 18. juna, među kojima i nekoliko Albanaca. Neki od njih su opisali kako su zlostavljani od strane ,,OVK". Jedan teško pretučen čovek nađen je mrtav u zgradi. U saopštenju od 18. juna *Human Rights Watch* prenosi svedočenje jednog sedamdesetjednogodišnjeg Srbina o tome kako su ga pripadnici ,,OVK" vezali, držali kao taoca 6 sati i svirepo tukli. HRW navodi slučaj silovanja jedne mlade Albanke od strane pet maskiranih pripadnika ,,OVK". I žrtva i njena rođaka koja je prisustvovala incidentu veruju da je silovanje trebalo da predstavlja odmazdu zato što je jedan rođak žrtve radio kao policajac za srpske vlasti (25. jun, HRW).

2.3.2. Ostali slučajevi mučenja. — Praksa policijskih organa u Srbiji da putem mučenja iznuđuju priznanja pritvorenih lica da su, navodno, počinili dela koja im se stavljaju na teret nastavljena je i ove godine. Ona je posebno rasprostranjena u sudskim postupcima protiv kosovskih Albanaca. Izveštaj OEBS govori o tome da su uhapšeni Albanci veoma često mučenjima primoravani da potpišu iskaze o tome da pripadaju terorističkoj organizaciji. Iznuđivanje priznanja dešava se i u drugim situacijama. Takve tvrdnje je izneo i Australijanac Stiv Prat (*Steve Pratt*), službenik australijske humanitarne organizacije *Care*, koji je u aprilu osuđen na višegodišnju zatvorsku kaznu zbog špijunaže (*Glas javnosti*, 14. septembar, str. 6). ,,Dragomir Puzavac (20) iz Ljubljane, Branko Proroković (42) iz Cetinja i Duško Ostojić (22) iz Beograda, koji su optuženi za ubistvo i pljačku, na suđenju su poricali svaku vezu s ovim krivičnim delom tvrdeći da ih je policija posle hapšenja tukla da bi dobila priznanje" (*Glas javnosti*, 15. septembar, str. 13).

Slučaj policijske torture i očiglednog zlostavljanja lica lišenog slobode koji je privukao najveću pažnju javnosti jeste prebijanje slikara Bogoljuba Arsenijevića Makija, organizatora višenedeljnih antivladinih protesta u Valjevu. Arsenijević je uhapšen 17. avgusta u Beogradu, ispred sedišta Pokreta za demokratsku Srbiju. Opštinsko javno tužilaštvo u Valjevu tereti ga da je 12. jula, na Mitingu protiv vlasti, počinio sledeća krivična dela: učestvovanje u skupini koja sprečava službeno lice u vršenju službene radnje, pozivanje na otpor i sprečavanje službenog lica u vršenju službene radnje, što se svrstava u krivična dela protiv javnog reda i mira. Za te je prestupe predviđena kazna od jedne do deset godina zatvora. Istražni sudija je odredio Arsenijeviću jednomesečni pritvor, a 15. novembra doneta je prvostepena presuda od tri godine zatvora, što je maksimalna kazna za delo koje mu se stavlja na teret (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji).

Arsenijević ovako opisuje svoje lišavanje slobode: ,,Na izlazu iz zgrade uočio sam nekoliko specifično obučenih civila, svi su bili obučeni u crno, s leve dvojica, s desne dvojica i ispred mene dvojica,

na par metara od mene. Kako sam zagazio sa zadnjeg stepenika na hodnik, svi su se munjevitom brzinom, bez ikakvog upozorenja, pitanja, traženja, s isukanim pištoljima našli na meni, udarajući me sa svih strana nogama, pesnicama, kundacima pištolja. Jedan od njih je dok su me držali i ležali na meni uhvatio za kosu da bi mi podigao glavu, dok me je drugi udario u lice i tim udarcem mi slomio vilicu. Čuo sam njihovu galamu da niko ne prilazi od civila, jer je to policija" (*Vreme*, 11. septembar).

Arsenijević se žalio i na uslove pritvora u zgradi gradske policije u Beogradu. On je zatim prebačen u Valjevo. Mada je ustanovljen prelom vilice, odgovarajući medicinski tretman je dobio tek posle nekoliko dana, na maksiofacijalnoj klinici u Beogradu.

2.4. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i postupanje s licima lišenim slobode

2.4.1. Policijske i sudske zloupotrebe pritvora. — Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti tokom 1999. godine ograničeno je zakonskim putem donošenjem posebnih uredaba koje su bile na snazi u vreme ratnog stanja na osnovu kojih je, između ostalog, produženo trajanje policijskog pritvora (Vidi III.1.2).

Do proizvoljnog i nezakonitog hapšenja, međutim, dolazilo je tokom čitave godine, posebno na Kosovu. Izveštaj OEBS navodi da je još u periodu od januara do marta nekoliko stotina lica lišeno slobode bez odgovarajućih zakonskih preduslova. Vrlo često nisu obaveštavani o razlozima hapšenja. Kao povod za lišavanje slobode obično je bilo dovoljno to što uhapšeni nema ličnu kartu, što je, navodno, simpatizer ,,OVK", ili je vojno sposobno. Srpska policija se, prema Izveštaju OEBS, veoma često služila ustanovom tzv. informativnih razgovora, koja joj je omogućavala privođenje u policijsku stanicu bez formalne odluke o pritvoru. Ovakvi razgovori bi se veoma često pretvarali u ispitivanje kombinovano s pretnjama i zlostavljanjem.

Početkom godine je, prema izjavi republičkog državnog tužioca Dragiše Krsmanovića, za krivična dela terorizma, ugrožavanje teritorijalne celovitosti zemlje i udruživanje radi neprijateljske delatnosti bilo osumnjičeno 2.007 osoba, u pritvoru se nalazilo 1.060 lica, a optužnica je podignuta protiv 824 osobe (*Politika*, 11. februar, str. 15).

Prema izveštaju OEBS, u periodu delovanja KVM, do 20. marta nisu registrovani slučajevi masovnih hapšenja. Pored toga, KVM je, prema istom izvoru, uspela da u vreme svog boravka na Kosovu otkloni jedan vid protivpravnog lišavanja slobode koji je bio dosta čest tokom 1998. godine. To su bila hapšenja Albanaca na kontrolnim punktovima koje je srpska policija raspoređivala duž kosovskih puteva.

Stanje prava na slobodu i bezbednost ličnosti dramatično se pogoršalo posle odlaska KVM, kada su masovna, samovoljna i nezakonita hapšenja postala redovna praksa. Albanski intelektualci, političari i advokati koji se bave ljudskim pravima, kao i aktivisti koji se bore za ljudska prava bili su samovoljno hapšeni i pritvarani. Dolazilo je i do masovnih hapšenja civila iz izbegličkih konvoja.

Prilikom operacija čišćenja koje su pratile ofanzivu vlasti, često su odrasli muškarci najpre odvajani od svojih porodica, a potom smeštani u pritvor. Tako su pripadnici paravojnih snaga i specijalne policije lišili slobode veliki broj muškaraca tokom operacija u selima Vrbovac, Baks, Gladno Selo, Donje i Gornje Prekaze u opštinama Glogovac i Srbica. Zarobljeni iz tih sela su okupljeni u lokalnoj džamiji odakle su, krajem aprila, prebačeni u Glogovac, zatim u prištinsku policijsku stanicu, a onda na lokaciju u Prištini poznatu pod imenom ,,Zgrada 92". Na kraju su transportovani u zatvor u Lipljanu, posle čega su neki oslobođeni i deportovani u Makedoniju 30. maja (7. septembar, UNHCHR).

Kada su se srpske snage povukle s Kosova u prvi plan je izbila sudbina uhapšenih Albanaca koji su, u različitim fazama postupka, prebačeni u zatvore u Srbiji. Potpuno tačan broj ovih lica nije moguće utvrditi. Dok su neki albanski izvori pominjali znatno veće cifre, srpska vlada je, u julu, saopštila listu od 2.071 imena kosovskih Albanaca koji su se u tom času nalazili u srpskim zatvorima. Na ovoj

listi nalazi se samo ime uhapšenog i mesto gde se nalazi, ali se ne navodi po kom je osnovu uhapšen (7. juli, UNHCHR; 6. avgust, HRW; 6. avgust AI). Krajem jula delegacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta posetila je oko 2.000 pritvorenih lica s ovog spiska, kaže se u izveštaju Specijalnog izvestioca za ljudska prava na teritoriji SRJ.

Ministar pravde Republike Srbije Dragoljub Janković u septembru je izjavio da se u zatvorima u Srbiji nalazi 2.050 zatvorenika i pritvornih lica izmeštenih s Kosova iz bezbedonosnih razloga i dodao da se među tim licima, pored Albanaca, nalazi i jedan broj Srba, Crnogoraca i pripadnika drugih nacionalnosti s Kosova. ,,Česte manipulacije o broju izmeštenih Albanaca, navodno čak i do 5.000 su netačne, kaže Janković" (*Blic*, 7. septembar, str. 2). Polovinom novembra isti ministar je izjavio da je iz zatvora u Zaječaru i Leskovcu pušteno ili će biti pušteno na slobodu 73 lica koja će biti predata KFOR. On je dodao da je za jedan broj osoba u toku postupka utvrđeno da nema dokaza da su izvršili krivična dela i da su posle ukidanja pritvora puštena na slobodu. U međuvremenu je otpušteno još 416 lica po raznim pravnim osnovama (*Blic*, 18. novembar, str. 9). Po saopštenju Informativnog centra kosovskih Albanaca, iz zatvora u Srbiji pušteno je 30. novembra još 17 Albanaca na kojima su, prema ovom izvoru, primetne posledice fizičkih i psihičkih zlostavljanja (izveštaj agencije *Beta*, 30. novembar).

Specifičan vid kršenja prava na bezbednost ličnosti tokom sukoba na Kosovu bilo je korišćenje civilnog stanovništva kao štita u oružanim sukobima. U izveštaju UNHCHR od 7. septembra navodi se da su srpske snage koristile Albance kao ljudski štit u opštini Uroševac, u selu Stutica u blizini Glogovca, a u nekim selima u opštini Vitina bilo je izveštaja da su ljudi držani u kućnom pritvoru kako bi se zaštitila vojna vozila.

2.4.2. Otmice. — Kosovski Srbi su takođe bili žrtve izuzetno grubih kršenja prava na slobodu i bezbednost ličnosti. Gotovo tokom čitavog trajanja oružanog sukoba na Kosovu, a posebno pošto su srpske snage napustile pokrajinu, oni su bili žrtve otmica za koje je najčešće bila odgovorna ,,OVK".

U saopštenju objavljenom 12. januara *Amnesty International,* između ostalog, navodi da je više od sto ljudi, uglavnom Srba i Crnogoraca, nestalo iz oblasti pod kontrolom ,,OVK". Sama ,,OVK" je retko priznavala da drži zatvorenike. Početkom godine njeni pripadnici su priznali da drže osam jugoslovenskih vojnika uhvaćenih u blizini Starog Trga kao taoce i u zamenu za njih tražili su devet pripadnika ,,OVK", uhvaćenih u sukobu s jugoslovenskom vojskom na albanskoj granici decembra 1998.

Prema izveštaju Fonda za humanitarno pravo ,,Nestali pripadnici nealbanskih etničkih zajednica na Kosovu od 24. marta do 10. avgusta", u ovom periodu na Kosovu je nestalo 318 nealbanaca, čija je sudbina još uvek nepoznata. Izuzimajući nekoliko slučajeva nestanka do kraja maja, sve ostale otmice su se dogodile posle dolaska KFOR na Kosovo. U julu i avgustu je pušteno na slobodu desetoro Srba koje su kidnapovali naoružani Albanci, dok je devetnaestoro kidnapovanih Srba ubijeno. Njihova tela su nađena. Među evidentiranim licima koje je otela ,,OVK" postoji izvestan broj Muslimana, Albanaca i Roma. Tu je i priličan broj izbeglica iz Hrvatske koji su bili privremeno naseljeni u Prištini i Orahovcu. Konačno, pedeset rezervista iz Prokuplja, Prizrena i Peći i sedam pripadnika VJ takođe se vode na spisku nestalih lica.

U svom najnovijem izveštaju Specijalni izvestilac za ljudska prava u SRJ Jirži Dinstbir navodi da je u direktnom razgovoru komandant ,,OVK" demantovao postojanje centara za pritvor pod kontrolom ,,OVK". Istovremeno, međutim, Dinstbir pominje da, prema podacima KFOR, postoje makar još dva takva centra u Prizrenu i Gnjilanu u kojima je česta praksa mučenja pritvorenih lica. Specijalni izvestilac zamera KFOR na tome što se nije dovoljno angažovao na rešenju ovog problema.

2.5. Pravo na pravično suđenje

Slučajevi nepoštovanja prava na pravično suđenje mogli bi se podeliti na nekoliko karakterističnih grupa prema vrsti sudskih procesa do kojih je najčešće dolazilo. U prvoj grupi bi se našli postupci protiv

kosovskih Albanaca koji su u pozadini oružanog sukoba na Kosovu najčešće optuživani za terorizam ili za udruživanje radi neprijateljske delatnosti. U drugoj grupi bi se mogli naći postupci protiv Srba koji su ostali na Kosovu posle povlačenja srpskih snaga s teritorije pokrajine. Gonjenje zbog izbegavanja vojne obaveze pred vojnim sudovima u SRJ predstavljalo bi treću grupu. Mnogi procesi protiv lica koja su uzela učešće u antivladinim demonstracijama u drugoj polovini godine bio bi četvrta grupa. Konačno, za uživanje prava na pravično suđenje od velikog značaja je i problem nezavisnosti i nepristrasnosti sudstva (vidi II.2.10).

2.5.1. Suđenja kosovskim Albancima. — Na osnovu delovanja KVM na terenu do 20. marta i izjava koje su davale izbeglice s Kosova, Izveštaj OEBS je uočio nekoliko vidova kršenja prava na pravično suđenje. Mučenje radi iznuđivanja iskaza koji se kasnije koriste na glavnom pretresu bilo je veoma česta praksa. Sudije su olako odbacivale predloge odbrane. Braniocima su se otežavali komunikacija s klijentom i prikupljanje dokaza. Pojedini delovi postupka nisu prevođeni na albanski jezik. Analizirajući presude izveštaj OEBS je došao do zaključka da su srpske sudije na Kosovu pokazale izuzetno široko shvatanje kriminalne radnje. Kao primer za ovu tvrdnju navode se osuđujuće presude zbog dopremanja ćebadi na ime humanitarne pomoći ili zbog navodnog lečenja terorista.

Isti Izveštaj navodi da je prisustvo pripadnika KVM i njihovo praćenje sudskog postupka imalo pozitivnih efekata u nekoliko slučajeva i posebno izdvaja dobru saradnju KVM sa sudijama u Prizrenu. Međutim, tvrdi se dalje, ionako niski standardi pravičnog postupka još su niže pali posle 20. marta, kako zbog opšteg stanja, tako i zbog ratnih uredaba koje su u međuvremenu donete.

Krajem maja u Beogradu je uhapšena grupa od pet Albanaca — studenata beogradskog univerziteta, čiji je zadatak navodno bio, prema pisanju provladinog lista *Politika*, da ,,prikuplja materijalnu pomoć, nabavlja i transportuje lekove i oružje za ,,OVK", kao i da prikuplja podatke o kretanju jedinica vojske i policije. Ova grupa je, kako je u istrazi utvrđeno, planirala diverzije na Trgu republike u vreme odr-

žavanja protestnih koncerata na kojima desetine hiljada Beograđana svakodnevno na svojstveni način izražavaju prkos agresiji NATO snaga" (*Politika*, 30. maj, str. 11). Suđenje pripadnicima ove grupe počelo je 23. novembra.

Prvooptuženi Petrit Beriša (*Petrit Berisha*), koji je naknadno okrivljen i za ubistvo dva policajca tokom sukoba na Kosovu, izjavio je da nije kriv ni po jednoj tački optužnice dodajući da su mu sva priznanja iznuđena u pretkrivičnom postupku pod policijskom torturom. Povodom njegove izjave emitovane na RTS prema kojoj je priznao dela koja su mu stavljena na teret, optuženi Driton Beriša (*Driton Berisha*) je naveo da je ona netačna i da su mu policajci naredili šta da priča (izveštaj agencije *Beta*, 25. novembar). Advokat Petrita Beriše Ivan Janković rekao je novinarima ,,da je sudija postavljao optuženom pojedina pitanja oslanjajući se na podatke iz pretkrivičnog postupka, što prema njegovim rečima nije dozvoljeno, jer saznanja iz tog dela postupka moraju biti isključena iz spisa" (*Beta*, 23. novembar).

Od juna pa sve do kraja godine domaća štampa beleži brojne sudske presude protiv kosovskih Albanaca koji su, u vreme povlačenja srpskih snaga s Kosova, prebačeni u zatvore u užoj Srbiji. Njih su sudovi u Prokuplju, Kraljevu, Nišu ili Beogradu najčešće osuđivali za krivična dela terorizma ili udruživanja radi neprijateljske delatnosti, a izrečene kazne se kreću od 1,5 do 15 godina zatvora. Nataša Kandić, direktor Fonda za humanitarno pravo, tvrdi da ,,su u Srbiji u toku procesi protiv nekoliko stotina Albanaca uhapšenih tokom bombardovanja NATO zbog krivičnih dela protiv bezbednosti. U oktobru i novembru oko 150 Albanaca osuđeno je na višegodišnje kazne zatvora, a 17. i 18. novembra u Leskovcu je saslušano 128 Albanaca iz Đakovice koji su optuženi za terorističke akcije. Polazeći od izjava očevidaca i okrivljenih, Fond ukazuje da je reč o civilima uhapšenim u maju u njihovim kućama, na ulici ili izdvojenim iz kolona koje su proterivane u Albaniju. Kandićeva je zatražila oslobađanje ovih civila" (*Beta*, 22 novembar). Zemljoradnik Hasan Ferati iz okoline Prizrena osuđen je u okružnom sudu u Prokuplju na 14 godina zatvora zbog pripadnosti ,,OVK". (*Glas javnosti*, 24. decembar, str. 7)

Jugoslovenski komitet pravnika (JUKOM) ocenio je da ovaj talas sudskih procesa protiv Albanaca u Srbiji predstavlja ,,političku manipulaciju pravosuđem, javnošću i građanima Srbije." JUKOM podseća na suđenje u Prokuplju na kome je predsednik suda Branislav Đukić izrekao paušalne kazne zatvora od 14 godina u procesu u kome nijedan navod optužnice nije dokazan, niti su poštovana prava odbrane, uključujući i pravo optuženih da se brane na svom jeziku JUKOM je pozvao sve sudije da dignu svoj glas protiv zloupotrebe pravosuđa od strane režima i medije da korektnim izveštavanjem sa suđenja doprinesu razobličavanju ovih procesa kojih ćemo se svi jednoga dana stideti" (*Beta*, 11. novembar). Ovim povodom je reagovala i Advokatska komora Srbije, koja je zatražila od vlasti evidenciju o licima koja su iz zatvora na Kosovu prebačena u zatvore u Srbiji. ,,Mnoga od njih nemaju rešenja o pritvoru ili produžavanju pritvora i nisu evidentirana na propisan način, te advokati ne mogu da stupe u kontakt s njima" (*Beta*, 4. oktobar).

Od svih kosovskih Albanaca koji se nalaze u srpskim zatvorima i protiv kojih se vodio ili se vodi sudski postupak, međunarodnoj i domaćoj javnosti najpoznatiji je slučaj Fljore Brovine (*Flora Brovina*), pedijatra, pesnikinje i osnivača Lige albanskih žena. Ona je uhapšena ispred svog stana u Prištini 20. aprila pod optužbom da je Liga, koju je ona osnovala, imala zadatak da organizuje neprijateljske demonstracije, prikuplja hranu i lekove za ,,OVK" i planira terorističke akte. Tereti se i da je bila ministar zdravlja u paralelnoj vladi kosovskih Albanaca i da je održavala kontakte s višim komandnim strukturama ,,OVK". Prvi deo pritvora provela je u zatvoru u Lipljanu, odakle je 10. juna, u vreme povlačenja jugoslovenskih snaga bezbednosti s Kosova, zajedno s ostalim zatvorenicima prebačena u zatvor u Požarevcu. Odatle je prebačena u zatvor u Nišu 10. novembra, pošto je Vrhovni sud delegirao Okružnom sudu u Nišu predmete koje je vodio sud u Prištini. Sud u Nišu osudio je dr Brovinu 9. decembra na dvanaest godina zatvora zbog ,,izvršenja krivičnog dela udruživanja radi neprijateljske delatnosti u vezi s krivičnim delom terorizma izvršenim u vreme neposredne ratne opasnosti i rata" (*Vreme*, 18. decembar, str. 12).

Prema rečima njenog branioca Husnije Bitići (*Husnija Bitiqui*), presuda je neodrživa jer je zasnovana samo na fotokopiji potpisane izjave koju je Brovina navodno dala policiji još u vreme pritvora u zatvoru u Lipljanu posle iscrpljujućih saslušanja. Sadržaj ove izjave ona je negirala na glavnom pretresu. Bitići smatra da su svi drugi navodi iz optužnice o kontaktima s ,,OVK" i lečenju terorista bili pobijeni na sudu i najavljuje žalbu Vrhovnom sudu. Komentarišući ostale sudske postupke protiv kosovskih Albanaca Bitići posebno naglašava kršenje prava na pravično suđenje od strane sudije Branislava Niketića iz Prokuplja, za koga tvrdi da ne dozvoljava optuženima da koriste maternji jezik u sudnici i da je jednom naredio advokatu optuženog da napusti sudnicu i naredio novog branioca po službenoj dužnosti (*Vreme*, 18. decembar, str. 13).

Tokom vojne intervencije NATO protiv SRJ desio se još jedan primer iznuđenog priznanja. U aprilu je održano suđenje trojici radnika australijske humanitarne organizacije CARE, koji su osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne zbog špijunaže. Dvojicu Australijanaca, Stiva Prata (*Steve Pratt)* i Pitera Valasa (*Peter Wallace*), pomilovao je predsednik SR Jugoslavije Slobodan Milošević početkom septembra, dok je treći osuđeni, jugoslovenski državljanin Branko Jelen, ostao u zatvoru. ,,Stiv Prat je u Kanberi, posle puštanja, izjavio da je video snimak RTS prema kome je on priznao svoju krivicu isfabrikovan i da mu je, rečenicu po rečenicu, diktirana izjava o navodnoj krivici" (*Glas javnosti*, 14. septembar, str. 6). Branka Jelena su jugoslovenske vlasti 31. decembra oslobodile daljeg izdržavanja kazne.

2.5.2. Suđenja Srbima na Kosovu. — Advokatska komora Srbije je skrenula pažnju na ugroženost prava na pravično suđenje Srba koji su ostali na Kosovu. Komora je zatražila od UN, Međunarodne unije advokata i Saveza advokatskih komora Evrope da, u kontaktu s civilnom misijom UN na Kosovu (UNMIK), omoguće advokatima iz Srbije zastupanje okrivljenih pred sudovima na Kosovu. Na Kosovu se primenjuje deo prava SRJ i Srbije, ali ne i zakon o sudovima i javnim tužiocima. Šef misije UNMIK Bernard Kušner (*Bernard Kouchner*) sam postavlja sudije i tužioce (*Beta*, 4. oktobar).

Prema izjavi Jovice Jovanovića, člana privremenog izvršnog veća Kosova koje je formirala srpska vlada, UNMIK nije pružio nikakvu zaštitu niti garantovao bezbednost nekolicini izabranih sudija i tužilaca srpske i crnogorske nacionalnosti pošto su im, posle izbora, stanovi obijeni i opljačkani a uniformisani pripadnici ,,OVK" ih prinudili da napuste Kosmet. ,,Jedan od njih, Dušan Cvetković, koji se opredelio da ostane na Kosovu, ubijen je u Gnjilanu, kaže Jovica Jovanović" (*Blic*, 25. septembar, str. 6).

Srpski ministar pravde Dragoljub Janković suđenja na Kosovu i Metohiji posle formiranja UNMIK naziva ,,najobičnijom farsom" (*Politika*, 24. septembar, str. 13). Prvi potezi novih sudskih vlasti u Prištini i Prizrenu, gde su one najpre ustanovljene, izazvali su oštre reakcije kosovskih Srba. Optužnicu koju je istražni sudija Aziz Redža (*Aziz Rexha*) podigao protiv trojice Srba iz Kosovske Mitrovice, ,,osumnjičenih da su u aprilu ove godine s umišljajem ubili 26 Albanaca", srpsko veće ovog grada kvalifikuje kao ,,političku, bez konkretnih dokaza i usmerenu na uznemiravanje preostalih Srba na Kosovu" (*Blic*, 30. avgust, str. 9).

2.5.3. Postupci pred vojnim sudovima. — Tokom 1999. godine velika grupa građana SR Jugoslavije, kako u Srbiji, tako i u Crnoj Gori, našla se pod jurisdikcijom vojnog sudstva zbog izbegavanja ili nepoštovanja vojne obaveze. Prema navodima Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*), zbog krivičnih dela koja se odnose na vojnu službu u Srbiji se vodi ili je okončano oko 20.000 postupaka, a u Crnoj Gori je pokrenuto oko 14.000. Pred Vojnim sudom u Beogradu vode se postupci po 2.400 optužnica i 1.900 po zahtevima za sprovođenje istrage.

U izveštaju Crnogorskog helsinškog komiteta za ljudska prava navodi se da su mnogi od onih koji su bili određeni za mobilizaciju iskazivali svoje protivljenje režimu Slobodana Miloševića, tako da su se na udaru našli mnogi novinari, među kojima su i osnivač nedeljnika *Monitor* Miodrag Perović i urednik radija *Slobodna Crna Gora* Nebojša Redžić (*Blic*, 9. jul, str. 6). Polovinom novembra u Crnoj Gori je donet Zakon o amnestiji za građane Crne Gore. Prema tom zakonu

oslobađaju se krivičnog gonjenja lica koja su izbegla mobilizaciju. Savezni ministar pravde Petar Jojić je izjavio da za tu vrstu dela amnestiju može da proglasi samo Savezna skupština (*Tanjug*, 19. novembar). Jugoslovenski ministar odbrane Pavle Bulatović je crnogorski zakon o amnestiji nazvao ,,krupnim kršenjem Ustava SRJ, Zakona o odbrani, Zakona o Vojsci Jugoslavije i Ustava Republike Crne Gore" (*Tanjug*, 18. novembar). Još nije sasvim jasno kako će se ovaj zakon sprovoditi u praksi.

Vojni sudovi na teritoriji Srbije su u toku i posle intervencije NATO doneli veliki broj presuda protiv vojnih rezervista. Vojni sud u Nišu je 5. juna osudio jednog dezertera na četiri godine i još četvoricu na po jednu godinu zatvora (*Politika*, 6. jun, str. 15), a 15 dana kasnije petoricu dezertera na po tri godine zatvora (*Politika*, 21. jun, str. 15). Dan kasnije isti sud je osudio rezervistu iz Beograda Mileta Stankovića (43) na godinu i po dana zatvora zbog krađe (*Politika*, 23. jun, str. 15), dok je Vojni sud u Užicu devetnaestorici rezervista izrekao kazne zatvora od jedne do četiri godine ,,zbog protivljenja pretpostavljenom, odnosno zbog samovoljnog napuštanja jedinice" (*Blic*, 19. jun, str. 6). U pitanju je bilo odbijanje rezervista da idu na Kosovo. Isti sud je, međutim, osudio na 14 meseci zatvora i aktivnog oficira Rada Klinca (28) zbog ,,zlostavljanja potčinjenih vojnika i vređanja njihovog dostojanstva" (*Blic*, 14. jul, str. 7).

Prema pomenutom izveštaju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, kao minimalna kazna za neodazivanje vojnom pozivu određivana je kazna od dve godine zatvora. Oštrije se sudilo licima u odsustvu. Za neodazivanje na vojni poziv, izbegavanje vojne obaveze i slična krivična dela sprovođeni su ekspresni postupci, u kojima su se okrivljenim licima izricale višegodišnje kazne zatvora. Tako je stvorena paradoksalna situacija da su vrlo oštre kazne izricane u krivičnom postupku koji je trajao veoma kratko, s obzirom da su gotovo svi rokovi osetno skraćeni Uredbom o primenjivanju Zakona o krivičnom postupku za vreme ratnog stanja.

Izveštaj Helsinškog odbora izdvaja dva slikovita primera. Zoltan Ric, dvadesetpetogodišnji Mađar iz Zrenjanina, u Vojnom sudu pri

komandi Novosadskog korpusa osuđen je na tri godine zatvora zbog dva ,,samovoljna napuštanja jedinice" (ukupno devet sati) i ,,širenja defetizma i slabljenja borbenog morala". Prema vojnim vlastima Ric je svojim izjavama širio strah i defetizam i nagovarao vojnike na predaju neprijatelju time što je govorio da Vojska Jugoslavije nije sposobna da se odbrani od agresije zbog lošeg naoružanja i obučenosti i da bi u slučaju da dođu NATO vojnici trebalo izvršiti predaju. U svojoj izjavi za *Danas* od 24–25. jula Ric kaže: ,,Bio sam ubeđen da je NATO tehnički daleko superiorniji od nas i da bi stoga bilo teško zadržati njihov prodor. Pretpostavljam da su oni koji su ih pustili mislili isto što i ja, samo ja svoje mišljenje treba da platim zatvorom, a oni svoje potpise ničim".

Osuđen je i Goran Vesić, odbornik Demokratske stranke u Skupštini grada Beograda, zbog krivičnog dela neodazivanja vojnom pozivu. Prijavu protiv njega podnela je 17. aprila komanda Vojnog odseka Kraljevo. Vojni sud okruga Užice doneo je rešenje da se optuženom sudi u odsustvu i izrekao kaznu zatvora od dve godine.

Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava (JUKOM) predložio je donošenje saveznog zakona o amnestiji, u uverenju da bi takav zakon označio izlazak iz ratne psihoze. Bivši jugoslovenski ministar za ljudska prava Momčilo Grubač ocenio je da za donošenje takvog zakona postoje pragmatični razlozi jer bi on oslobodio odgovornosti mnoge mlade i obrazovane ljude (*Beta*, 15. novembar). Jugoslovenske vlasti još uvek nisu reagovale na ovaj predlog.

2.5.4. Sudski procesi protiv učesnika opozicionih protesta. — Krajem leta i u jesen pokrenut je priličan broj sudskih postupaka protiv građana koji su na mirnim demonstracijama tražili ostavku predsednika SR Jugoslavije Slobodana Miloševića. Na taj način su ozbiljno ugroženi pravo na slobodu mirnog okupljana i mogućnost za političko delovanje pristalica opozicije. Domaće nevladine organizacije navode i slučajeve kršenja prava na pravično suđenje.

Ivan Novković, organizator protestnog mitinga u Leskovcu, osuđen je na 30 dana zatvora zbog organizovanja neprijavljenog skupa (*Blic*, 9. jul, str. 7). JUKOM je sudije u ovom procesu optužio za

,,elementarno kršenje prava optuženog, jer je suđenje održano tajno, bez svedoka i odbrane. Novković nije imao mogućnost ni da se sam brani, a na suđenju se nisu pojavila dva policajca, niti je optuženom pročitana njihova izjava koju su oni navodno dali u svojstvu svedoka tužitelja" (*Blic*, 13. jul, str. 6).

Organizator višenedeljnih protesta u Valjevu, slikar Bogoljub Arsenijević Maki, koga je policija pretukla prilikom hapšenja i držala u pritvoru duže od dva meseca, u novembru je osuđen na tri godine zatvora zato ,,što je, posle mitinga protiv vlasti koji je organizovao 12. jula, ometao lica s jasnim ovlašćenjima u vršenju službene dužnosti i što je pritom jednog policajca povredio teže a dvojicu lakše". Fond za humanitarno pravo je ocenio da je presuda doneta na osnovu dokaza koji nisu pravno relevantni jer su protivurečni i nelogični. Fond je istakao da je i predsednik suda Mitar Đenisić priznao da su izjave svedoka policajaca nesaglasne i protivurečne, ali da ih je uzeo u obzir jer je imao u vidu okolnosti u kojima su se svedoci nalazili te kritične večeri (*Beta*, 16. novembar).

2.6. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske

Od svih vidova prava na privatnost najveću pažnju medija i domaćih nevladinih organizacija privuklo je pravo na nepovredivost stana. Razlog leži u spornoj Odluci MUP Srbije o proveri prebivališta i boravišta građana, koja je stupila na snagu 27. septembra. Prema ovoj odluci, policijski organi su ovlašćeni da izvrše uvid u lična dokumenta i utvrde da li je prijava prebivališta ili boravišta građana verodostojna. Policija je u Srbiji krajem septembra počela proveru dokumenata o prebivalištu i boravištu u stanovima građana, što mnogi pravnici komentarišu kao neustavno i nezakonito kršenje prava na nepovredivost stana.

Provladin dnevnik *Politika* akciju objašnjava na sledeći način: ,,Uniformisani policajci će obilaziti građane u njihovim domovima ili stanovima u kojima žive i proveravati dokumenta, a svima koji nisu

regulisali boravište ukazaće na način na koji to da urade. Cilj akcije je poboljšanje ukupne bezbednosti i pomoć građanima da regulišu svoje obaveze i time izbegnu prekršajnu odgovornost. Od posebnog značaja jeste bolje upoznavanje građana i sektorskih policajaca, čime se omogućava bolji kontakt među njima što će rezultirati razmenom informacija značajnih za bezbednost, objasnio je general potpukovnik policije Obrad Stevanović na konferenciji za štampu održanoj u SUP Beograd" (*Politika*, 25. septembar, str. 13).

Opozicione političke partije su ovaj potez nazvale uvodom u teror, zastrašivanjem i stvaranjem osećaja nesigurnosti i pozvale građane da policiji zatvore vrata. JUKOM je podsetio da policija sme da uđe u stanove građana samo ako za to ima nalog ili ako goni osumnjičenog za neko krivično delo. Akcija u skladu s novom odlukom MUP predstavlja agresivno uplitanje u privatnost i uznemiravanje građana. Ona kod građana stvara osećaj nespokojstva i osećaj krivice i zadire u ljudska prava koja proističu iz Ustava Srbije, smatra JUKOM (*Blic*, 28. septembar, str. 6).

Podstaknuti ovom odlukom MUP Srbije, funkcioneri novobeogradske mesne zajednice *Bratstvo i jedinstvo*, verovatno najveće u Srbiji, doneli su ,,obaveznu" odluku kojom je stanarima naloženo da izvrše detaljnu proveru svih stanara zgrade i da, ako primete sumnjiva lica, ali i strance bez prijave boravka, izveste MUP. Stanarima je takođe naređeno da kontrolišu da li nepoznata lica bacaju smeće u kontejnere i da izvrše pregled svih sumnjivih vozila u blizini zgrade, a naročito da provere stanove Albanaca koji su u toku rata bili odsutni, i da obrate pažnju na muške članove porodice.

Aleksa Božović (70), predsednik ove mesne zajednice (naravno, zakonski neovlašćene da donosi ovakve odluke), bio je uveren ,,da je provera sumnjivih lica, prijava boravka, pa i Šiptara koji nisu bili tu za vreme rata, patriotska dužnost svakog građanina i sasvim normalna ljudska briga". JUKOM je podneo krivičnu prijavu protiv Božovića u kojoj se kaže da je on obavezujućom odlukom neselektivno i neosnovano sugerisao da su pripadnici celog jednog naroda teroristi. Na taj način je izazvano ili može biti izazvano nespokojstvo ili osećaj nesi-

gurnosti kod pripadnika ovog naroda koji žive u Beogradu i drugim delovima Srbije, čime je Božović učinio krivično delo izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti iz čl. 134 KZ SRJ (*Vreme*, 23. oktobar, str. 12). Božović je, naprotiv, izjavio da je danas takvo vreme da bi policajcima-profesionalcima trebalo da pomažu i policajci-amateri u hvatanju sumnjivih lica i razmeni bezbednosnih podataka od značaja za opštu sigurnost. Do kraja godine nikakav postupak nije pokrenut.

2.7. Pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti

Prema Izveštaju OEBS, za vreme sukoba na Kosovu, a posebno posle povlačenja KVM 20. marta, došlo je do masovnog uništavanja privatnih zgrada i javnih dobara, pri čemu je uništeno ili oštećeno oko 200 džamija. ,,Od dolaska KFOR do danas na Kosovu i Metohiji je uništeno ili opljačkano preko 70 pravoslavnih crkava i manastira, izgrađenih između X i XVI veka, među kojima su i neki objekti koji se nalaze na listi svetske kulturne baštine, saopštila je Srpska pravoslavna crkva" (*Beta*, 29. oktobar).

Prema rečima predsednika Crnogorskog helsinškog komiteta za ljudska prava Slobodana Franovića, vlasti Crne Gore su odgovorne za specifičan vid kršenja prava na slobodu veroispovesti zato što su stavile u privilegovan položaj Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) u odnosu na Crnogorsku pravoslavnu crkvu (CPC). Franović je zatražio da resorno ministarstvo registruje CPC i, povodom izjave predstavnika crnogorske vlade da je SPC kanonski priznata, konstatovao da država nije ovlašćena da interpretira crkvene kanone (*Beta*, 24. novembar).

U javnosti i dalje postoji snažno nepoverenje, pa i neprijateljstvo, prema svim verskim sektama. Tome znatno doprinose izjave zvaničnika Srpske pravoslavne crkve. Tako, na primer, protojerej Lazar Milin kaže: ,,Sekte su nas zasule sa svih strana kao mećava. Ima ih na stotine. Sve su one ljudske tvorevine, a ne božanske, a neke od njih su i direktno satanske. Sve nevolje kojima smo danas izloženi, pa i ta, došle su uglavnom sa Zapada." (*Glas javnosti*, 27. avgust, str. 12).

Na tribini o sektama održanoj u Pirotu krajem godine, pravoslavni publicista Slađan Mialjević je rekao da su ,,sekte deo specijalnog rata koji se protiv naše zemlje vodi preko 25 godina". Na tribini je iznet podatak da je preko 500.000 građana Srbije vezano za sekte kao i da satanisti koriste perfidne metode uključujući crtane filmove i serije. Kod nas ih najviše koristi *TV Pink* a tipični su *Porodica Adams*, *Betmen* i druge s porukom da se može živeti suprotno načelima 10 božijih zapovesti. (*Tanjug*, 14. decembar)

Sedišta pojedinih verskih zajednica bila su mete nerazjašnjenih bombaških napada. Tako je u dvorište kancelarije odbora Islamske zajednice u Beogradu bačena bomba. Prema izjavi beogradskog muftije Hamdije Jusufspahića nije bilo povređenih, a pričinjena je materijalna šteta (*Glas javnosti*, 7. april, str. 8). Snažna detonacija je, sredinom septembra, odjeknula i iz prostorija verske sekte ,,Slobodna crkva božija" u Beogradu. Poginulih i povređenih nije bilo, ali je uništen krov zgrade, a prozori na susednim zgradama su popucali (*Glas javnosti*, 15. septembar, str. 8).

Zbog odbijanja vojne službe pokrenuto je na hiljade sudskih postupaka (vidi II.2.5.3). Prema izveštaju *Amnesty International* od oktobra 1999, nekoliko hiljada muškaraca koji nisu hteli da se odazovu pozivima za mobilizaciju trenutno se nalaze izvan zemlje. Svesni da im u slučaju povratka u zemlju sleduju zatvorske kazne u prosečnom trajanju od nekoliko godina oni se ne vraćaju na teritoriju Srbije i nastavljaju neizvestan život u izbeglištvu.

2.8. Sloboda izražavanja

2.8.1. Primena Zakona o informisanju. — Drakonski Zakon o javnom informisanju od 20. oktobra 1998, koji omogućava donošenje izuzetno visokih novčanih kazni protiv medijskih kuća po kratkom prekršajnom postupku i bez dovoljno mogućnosti da se pripremi odgovarajuća odbrana, primenjivao se tokom čitave 1999. godine uprkos brojnim zahtevima da što pre ukine. Sredinom oktobra Vlada Republike Srbije je odbacila Predlog zakona o prestanku važenja Zakona o

javnom informisanju, koji su Narodnoj skupštini uputili poslanici koalicije Vojvodina.

Od donošenja zakona do početka intervencije NATO 24. marta novčano je kažnjeno 18 dnevnika i nedeljnika s ukupno 14.515.000 dinara, što odgovara sumi od 1.800.000 DEM (*Danas*, 24. mart, str. 5). Od dana donošenja Zakona o informisanju, pa do 1. novembra izrečeno je preko 30 kazni u ukupnom iznosu od preko 18 miliona dinara. Prema podacima Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*) u prvih deset meseci 1999. godine u skladu s ovim zakonom izrečene su 24 kazne, čiji se pojedinačni iznos kretao od 10.000 do 1.650.000 dinara. Najčešće žrtve ovih presuda bili su nezavisni pisani mediji.

Rb.	Ime medija	Datum	Iznos kazne u dinarima
1.	*Evropljanin*	24. oktobar 1998.	2.400.000
2.	*Dnevni telegraf*	09. novembar 1998.	1.200.000
3.	*Politika*	12. novembar 1998.	150.000
4.	*Glas javnosti*	12. novembar 1998.	50.000
5.	*Glas javnosti*	21. novembar 1998.	380.000
6.	*Politika*	21. novembar 1998.	150.000
7.	*Monitor*	22. novembar 1998.	2.800.000
8.	*Dnevni telegraf*	09. decembar 1998.	450.000
9.	*Naša borba*	13. decembar 1998	150.000
10.	*Svet*	05. januar 1999.	150.000
11.	*Prava čoveka*	21. januar 1999.	220.000

12.	*Pančevac*	05. februar 1999.	61.500
13.	*Večernje novosti*	26. februar 1999.	260.000
14.	*Somborske novine*	10. mart 1999.	40.000
15.	*Kosova sot*	12. mart 1999.	1.600.000
16.	*Glas javnosti*	13. mart 1999.	150.000
17.	*Blic*	13. mart 1999.	220.000
18.	*Danas*	13. mart 1999.	400.000
19.	*Gazete shqiptare*	16. mart 1999.	1.600.000
20.	*Kombi*	21. mart 1999.	1.600.000
21.	*Koha ditore*	21. mart 1999.	520.000
22.	*TV Studio B*	23. mart 1999.	150.000
23.	*Glas javnosti*	24. mart 1999.	10.000
24.	*Parlament*	05. jul 1999.	65.000
25.	*Profil*	15. avgust 1999.	150.000
26.	*Čačanski glas*	11. septembar 1999.	350.000
27.	*Politika*	17. septembar 1999.	70.000
28.	*Glas javnosti*	29. septembar 1999.	200.000
29.	*Kikindske novine*	09. oktobar 1999.	200.000
30.	*Glas javnosti*	12. oktobar 1999.	270.000
31.	*Narodne novine*	19. oktobar 1999.	200.000

32.	*Danas*	26. oktobar 1999.	280.000
33.	*Promene*	oktobar 1999.	320.000
34.	*ABC grafika*	Početak novembra 1999.	3.039.000
35.	*Nedeljni telegraf*	23. novembar 1999.	160.000
36.	*Blic*	08. decembar 1999.	310.000
37.	*Danas*	08. decembar 1999.	360.000
38.	*TV Studio B*	08. decembar 1999.	300.000
39.	*Kikindske novine*	20. decembar 1999.	200.000
40.	*Vranjske novine*	23. decembar 1999.	800.000
41.	*RTS*	02. decembar 1999.	160.000
		UKUPNO:	21.785.500

Ukupan iznos kazni, preračunat po crnom kursu od 31. decembra 1999, iznosi 2.022.870 DEM, ili 1.075.994 USD.[41]

Treba pomenuti da su srpske vlasti preduzeću ABC grafika, koje štampa većinu nezavisnih dnevnika u Srbiji, više puta plenile opremu zbog navodno neplaćenih doprinosa i poreza.

Prvu kaznu na osnovu ovog zakona u 1999. godini izrekao je u januaru sudija za prekršaje u Leskovcu. Postupak protiv glasila *Prava čoveka*, biltena leskovačkog Odbora za ljudska prava, pokrenut je na zahtev *Radio Leskovca* zbog teksta u kome se autor osvrće na Zakon o javnom informisanju i konstatuje da je lokalni *Radio Leskovac* ,,zavredio pozitivnu ocenu vladajuće partije ne odstupajući od tragiko-

41 Po važećem zvaničnom kursu, iznosi su bar tri puta viši.

mične papazjanije, prećutkivanja, zamagljivanja i primitivizma." Najpre su kažnjeni glasilo i njegov glavni urednik, ali je presuda posle nedelju dana preinačena pošto bilten *Prava čoveka* nije javno glasilo, pa ne može ni imati status pravnog lica i odgovarati po Zakonu o javnom informisanju. Zato su kažnjeni sam Odbor za ljudska prava, njegov predsednik Dobrosav Nešić i urednik biltena Bojan Tončić. Ovo je prva presuda izrečena jednoj nevladinoj organizaciji za ljudska prava (*Helsinška povelja*, br. 14, januar 1999).

U februaru je dva puta za samo tri dana kažnjen *Pančevac* zbog članaka u kojima se kritikuje opštinska vlast zbog problema bespravne gradnje. U martu je kažnjen još jedan lokalni list, *Somborske novine*. Neposredno pred početak vojne intervencije NATO protiv SRJ izuzetno visokim kaznama kažnjeni su listovi koji na Kosovu izlaze na albanskom jeziku *Kosova sot*, *Gazeta shqiptare*, *Kombi* i *Koha ditore*. Ovaj poslednji je kažnjen 21. marta zbog saopštenja tima kosovskih Albanaca posle pregovora u Parizu i objavljivanja izjave šefa njihovog tima Hašima Tačija (*Hashim Thaqi*). (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava).

Serija novčanih kazni, posebno listovima koji kritički pišu o vlastima, posle pauze u vreme vojne intervencije NATO, nastavljena je i po okončanju rata. Nedeljnik *Čačanski glas* kažnjen je s 350.000 dinara jer je objavio izveštaj s konferencije gradskog odbora SPO (*Glas javnosti* 10. septembar, str. 20). Dnevnik *Glas javnosti* je kažnjen s 200.000 dinara zbog kritike rada opštinskog štaba za humanitarnu pomoć u Valjevu (*Glas javnosti*, 30. septembar, str. 20). Niške *Narodne novine* kažnjene su s 150.000 dinara zbog objavljivanja saopštenja gradske vlade Niša u kom su sadržane kritike na račun niških funkcionera SPS i direktorskog tima Duvanske industrije Niš (*Glas javnosti*, 20. oktobar, str. 4). Sledi kažnjavanje *Danasa* s 280.000 dinara po tužbi potpredsednika Vlade Srbije Vojislava Šešelja (*Blic*, 27. oktobar, str. 6).

Štamparija ABC grafika kažnjena je astronomskim iznosom od 1.650.000 dinara zbog štampanja biltena opozicionog Saveza za promene, čijih je 36.000 primeraka zaplenjeno. Razlog je nađen u tome

što bilten nije registrovan kao javno glasilo, iako direktor ABC grafike Slavoljub Kačarević tvrdi da je štamparija do tada štampala mnogo sličnih biltena političkih partija i drugih grupa, koji nisu smatrani glasilima (*Vreme*, 18. decembar, str. 11). Istovremeno, glavni i odgovorni urednik biltena Čedomir Jovanović osuđen je na 320.000 dinara kazne (*Glas javnosti*, 29. oktobar, str. 5). *Nedeljni telegraf* je 23. novembra kažnjen jer je kritikovao generalnog direktora Jugoslovenskog rečnog brodarstva i poslovanje u ovom preduzeću (*Blic*, 24. novembar, str. 6).

2.8.2. Sloboda štampe u vreme intervencije NATO. — Do posebno ozbiljnih vidova ograničavanja prava na slobodno informisanje došlo je u vreme intervencije NATO protiv SRJ od 24. marta do 10. juna. Na osnovu odluke Vlade Srbije od 23. marta, neposredno uoči početka bombardovanja, koja je regulisala rad državnih organa u slučaju rata i ratne opasnosti, Ministarstvo za informacije Republike Srbije pripremilo je Uputstvo za rad medija u slučaju ratne opasnosti. Ovo uputstvo, kojim se od medija zahteva da u vreme oružanog sukoba vode računa o državnim interesima i da se bore protiv defetizma, nije objavljeno u formi zakonskog teksta, već je direktno prosleđeno redakcijama (Vidi III.1.2.5). Dok su mediji u Srbiji morali da se povinuju ovom uputstvu, u Crnoj Gori je situacija bila drugačija.

Prema *Izveštaju br. 1* podgoričkog Centra za demokratiju i ljudska prava (CEDEM), situacija u crnogorskim medijima se u poslednje dve godine promenila na bolje. Državna televizija je bitno umanjila broj političkih komentara i otvorila se za sve političke opcije u Republici, mada favorizuje vladajuću koaliciju. Sve veći broj privatnih elektronskih medija stvorio je solidne uslove za medijski pluralizam. U vreme sukoba s NATO crnogorske vlasti nisu uvele ratnu cenzuru, pa su se mnogi mediji našli na udaru vojnih vlasti. Vojska Jugoslavije je najpre privatnim elektronskim medijima naložila da prestanu s preuzimanjem emisija inostranih radio stanica, što ove nisu pristale da urade. Nešto kasnije su svim muškarcima koji rade u ovim medijskim kućama upućeni pozivi za mobilizaciju. Nezadovoljni uređivačkom politikom dnevnika *Vijesti* tokom sukoba, predstavnici VJ

su dva puta posećivali redakciju i najavljivali mogućnost zabrane izlaženja lista. Prema pomenutom izveštaju, protiv nekoliko novinara nezavisnih listova podnete su krivične prijave pred vojnim sudovima zbog podrivanja borbene moći zemlje.

Snažan udarac na slobodu štampe u vreme trajanja intervencije NATO bilo je ubistvo vlasnika i glavnog i odgovornog urednika časopisa *Evropljanin* i dnevnika *Dnevni telegraf* Slavka Ćuruvije 11. aprila, koje sve do kraja godine nije razjašnjeno i o kojem je već bilo reči (vidi II.2.2.2). Za vreme intervencije NATO zatvorsku kaznu je dobio glavni i odgovorni urednik *Televizije Soko* iz Soko Banje Nebojša Ristić koji je 23. aprila osuđen zbog širenja lažnih vesti. Ristić je, u stvari, osuđen zbog natpisa *Free press made in Serbia* koji je postavio na prozor svoje redakcije. Sve žalbe i peticije koje su imale za cilj da se oslobodi Ristić nisu urodile plodom.

Po podacima iz hronologije agencije *Beta*, od 27. aprila do 19. juna, savezno i srpsko ministarstvo za informisanje kao i savezno ministarstvo za telekomunikacije, prekinuli su emitovanje programa radija *021* iz Novog Sada, radio *Jasenice* iz Smederevske Palanke, radio *Ozona* i radio *Džokera* iz Čačka, kao i TV stanica *Soko* iz Soko Banje, *TV Čačak*, *TV Mladenovac* i *TV Dević* iz Smederevske Palanke. Osim toga, Ministarstvo za informacije Srbije je krajem aprila naredilo elektronskim medijima da svoje kapacitete i programe stave na raspolaganje RTS.

Za vreme intervencije NATO, strani novinari koji izveštavaju iz SRJ imali su dodatne teškoće. Na samom početku, uhapšeni su holandska novinarka Ninke Laport (*Nynke Laporte*) i njen mađarski snimatelj Lajoš Galanoš (*Lajos Galanos*) dok su pokušavali da snime štetu od bombardovanja; optuženi su za špijunažu, ali su već sutradan pušteni (26. mart, HRW). Najveći broj stranih novinara iz zemalja-članica NATO su ili proterani, ili su se povukli iz straha za sopstvenu bezbednost (26. mart, AI). Među onima koji su pritvarani su i ekipe američke stanice CNN, nemačkog ZDF i britanskog BBC. ,,Četvoročlana ekipa ZDF, koju su pripadnici vojske uhapsili zbog navodnog kretanja u nedozvoljenoj zoni kod Podgorice, i petočlana ekipa BBC

koja je uhapšena u Nikšiću, puštene su. Prema informacijama Sekretarijata za informacije Crne Gore, svi su izjavili da ih pripadnici Vojske Jugoslavije nisu maltretirali i da se osećaju dobro" (*Danas*, 10–12. april, str. 16). Uhapšen je i novinar hrvatskog nedeljnika *Globus* Anton Masle koji je optužen za špijunažu i koji je pobegao iz podgoričke bolnice (*Politika*, 19. maj, str. 16; *Blic*, 9. jun, str. 8). Po izveštajima vlade Crne Gore, jugoslovenske vojne vlasti su sredinom maja stranim novinarima koji su boravili u Podgorici oduzele opremu vrednu oko tri miliona maraka (*Glas javnosti*, 28. oktobar, str. 20).

2.8.3. Državni elektronski mediji. — Tokom vojne intervencije avioni NATO su sistematski gađali televizijske predajnike širom Srbije i ozbiljno oštetili zgrade državne televizije RTS u Beogradu i Novom Sadu. U vazdušnom napadu na zgradu RTS u Beogradu 23. aprila poginulo je 16 zaposlenih. Prema izjavi ministra za informisanje Srbije, šteta od bombardovanja NATO na postrojenjima elektronskih medija u Srbiji iznosi oko 1,5 milijardi USD (***Beta***, 11. jul). Udari su se opravdavali potrebom da se uništi režimska propagandna mašinerija, ali su ih kritikovala mnoga domaća i inostrana novinarska udruženja.

Jugoslovenske vlasti su tokom i posle intervencije optuživale susedne zemlje i članice NATO za ,,agresiju elektronskim signalima". Provladina *Politika* piše: ,,Projektu 'Prsten oko Srbije', koji podrazumeva sistematsko ometanje radio i TV signala jugoslovenskih stanica s područja susednih država, pridružio se i KFOR, čiji su pripadnici iz francuskog kontigenta srušili predajnik na Mokroj Gori na Kosovu. To je pokušaj informativne okupacije suprotan pravilima međunarodne Unije za telekomunikacije" (*Politika*, 19. avgust, str. 14).

Konačno, emitovanje programa najuticajnijeg državnog medija, RTS, 26. maja je suspendovano sa satelita *Eutelsat*, zbog toga što emisije RTS propagiraju genocid i rasnu mržnju, kako je rečeno u saopštenju britanske vlade. Ukidanje programa RTS sa satelita izazvalo je negodovanje organizacija koje štite slobodu izražavanja, jer se ne vidi pravni osnov za takav potez, a nije jasno da li je poštovana procedura, odnosno da li je RTS pružena mogućnost da odgovori na žalbe protiv njegovih emisija, da li su žalbe uopšte uložene i ko ih je

uložio, i da li postoji mogućnost da se RTS žali na odluku o suspenziji emitovanja (28. maj, *Article 19*).

Državni mediji se već nekoliko godina koriste za prorežimsku propagandu i za diskreditaciju neistomišljenika (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava), ali izgleda da je u drugom delu godine ova tendencija postala još izraženija. O tome svedoči izjava doskorašnjeg urednika informativnog programa *TV Leskovac* Zorana Rakića: ,,Neću da mi diktiraju tekstove koje ću da potpisujem, neću da žmurim kada mi narede, neću da gledam kako zapošljavaju rođake i pulene visokih ličnosti koji po pravilu nemaju potrebne kvalifikacije, neću da mi šefuju partijski ljudi skromnih performansi i da budem svedok partijskog preuzimanja televizije putem najavljene transformacije. Dokle hvata oko kamere — svuda svečana otvaranja, veliki radni uspesi, tople ljudske priče, hvalospevi lokalnim veličinama i pljuvanje po 'izdajnicima', 'stranim plaćenicima' i 'bolesnim umovima što naveče šetaju i stvaraju buku'... Sreću me na ulici i pitaju da li me je sramota. Jeste, sramota me je. Zato sam odbio da uređujem informativni program i podneo neopozivu ostavku, kaže Rakić u pismu koje je uputio rukovodstvu televizijske kuće i javnosti" (*Blic*, 28. oktobar, str. 6).

2.8.4. Ometanje rada privatnih medija. — I dalje se rad privatnih elektronskih medija ometa ili onemogućava na razne načine (vidi I.4.8.3).

Početkom godine pokrenut je sudski postupak protiv Nikole Čurića, glavnog urednika niškog *City radija*, zbog emitovanja radio programa bez dozvole (13. januar, HRW). Čurić je kažnjen s dva meseca zatvora, uslovno godinu dana. *City radio* je učestvovao na poslednjem konkursu za dodelu frekvencija s urednom prijavom, o čijoj sudbini ni posle godinu dana nije bio obavešten. Nisu postojale ni zakonske ni tehničke prepreke za dodelu frekvencije ovom radiju. Predstavnici Ministarstva za telekomunikacije su u više navrata izjavljivali da sve stanice mogu da nastave s radom do konačne odluke o dodeli frekvencija, ali su, ipak zabranili rad niškom *City radiju* avgusta

1998. godine, kada su mu oduzeli emisionu opremu i podneli krivičnu prijavu protiv Čurića.

Dan pre početka intervencije NATO, vlasti u Srbiji su iskoristile priliku da uklone najpoznatiji i najuticajniji nevladin elektronski medij u zemlji. Uz obrazloženje da je snaga predajnika nezavisne beogradske radio stanice *B–92* veća od dozvoljene, prekinule su emitovanje programa ovog radija. Policija je privela na informativni razgovor Verana Matića, glavnog i odgovornog urednika stanice. U prostorije radija ušla su dva službenika Ministarstva za telekomunikacije u pratnji nekoliko policajaca i naredila da se emitovanje smesta obustavi. Matić tvrdi da razlozi za prekid programa nisu istiniti, jer je snaga predajnika bila 190, a dozvoljena je 300 vati. Matić je zatim priveden u policijsku stanicu gde je držan osam sati bez rešenja o pritvoru ili objašnjenja zašto je priveden (*Glas javnosti*, 25. mart, str. 10). Frekvenciju, predajnik i najveći deo opreme radija *B–92* preuzeo je Omladinski savet Beograda, provladina studentska organizacija, koja je nastavila da uređuje i emituje program pod istim imenom, *B–92*, koristeći čak i prepoznatljive džinglove ove radio stanice. Posle nekoliko meseci novinari bivšeg *B–92*, započeli su s emitovanjem programa na frekvencijama lokalne beogradske stanice *Studio B*, pod novim imenom *B2–92*.

Sličnu sudbinu doživeo je i *Radio Index* krajem 1998. godine. U 1999. godini *Radio Index* je emitovao program najpre iz Crne Gore, a potom, kao i ponovno pokrenuti *Radio B2–92*, na frekvenciji *Studija B* (*Beta*, 4. novembar). Savezni inspektori za veze su 25. marta, odmah pošto je počela intervencija NATO i u vreme trajanja znaka vazdušne opasnosti, zatvorili novosadski *Radio 021* i oduzeli mu predajnik, s obrazloženjem da se to čini zbog duga od oko 6.000 dinara koji taj radio nije platio za emitovanje tokom februara 1999. godine. (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji).

Za onemogućavanje rada elektronskih medija vlasti su se koristile oduzimanjem opreme zbog neplaćenih visokih računa za frekvencije. Na taj način je, prema pisanju štampe, oduzeta oprema od 18 medijskih elektronskih kuća. Prosečna vrednost opreme je između

10.000 i 15.000 DEM. ,,Iako je, po zakonu, oduzimanje opreme privremena mera, uređaji se ne vraćaju vlasnicima, kaže Slobodan Đorić, generalni sekretar Udruženja za razvoj privatne radiodifuzije Spektar" (*Glas javnosti*, 23. septembar, str. 5).

Za pritisak na pojedine elektronske medije korišćena su i neka druga sredstva. Tako je televizija *Košava* koju vodi Marija Milošević, kći predsednika SRJ Slobodana Miloševića, svojim jakim signalom na frekvenciji koja je dodeljena privatnoj televiziji *K–27* iz Zaječara praktično onemogućila njen rad (*Blic*, 31. avgust, str. 6).

Novinari koji rade u pisanim medijima kritički nastrojenim prema vlasti često su žrtve sudskih postupaka za krivična dela klevete ili širenja lažnih vesti. U javnosti je najjače odjeknuo slučaj protiv urednika i novinara *Dnevnog telegrafa*, Slavka Ćuruvije, Zorana Lukovića i Srđana Jankovića koji su 8. marta osuđeni na po pet meseci zatvora zbog ,,širenja lažnih vesti i uznemiravanja javnosti". Povod je bio objavljivanje teksta ,,Ubijeni kritikovao Bojića", povodom ubistva lekara Aleksandra Popovića u *Dnevnom telegrafu* od 5. decembra 1998.

Opštinsko javno tužilaštvo u Beogradu pokrenulo je postupak na osnovu prijave Milovana Bojića, potpredsednika Vlade Srbije, visokog funkcionera JUL i direktora kardiovaskularne klinike Dedinje. U obrazloženju presude sud je naveo da ,,insinuacija da je Bojić, kao javna ličnost, odgovoran za ubistvo, može da izazove uznemiravanje javnosti i da se samo efikasnom kaznom zatvora može postići svrha kažnjavanja". Sporni deo teksta jeste, zapravo, tvrdnja dvojice autora da je ubistvo izvršeno profesionalno, kao i njihov osvrt na to da je Popović bio u grupi lekara koji su kritikovali direktora Klinike Bojića optužujući ga za malverzacije i ,,naduvane" fakture u iznosu od oko 20 miliona DEM (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji).

Ovakve sudske presude, bilo po Krivičnom zakonu ili po Zakonu o javnom informisanju, snažno utiču na stepen slobode u obavljanju novinarske profesije. Pojedine izjave visokih državnih funkcionera imaju sličan efekat. Tako je, na primer, predsednik SRS i potpredsed-

nik republičke Vlade Vojislav Šešelj, komentarišući intervenciju policije protiv pristalica opozicije 30. septembra, kada je prebijeno i nekoliko novinara, rekao da je to rizik profesije i da jedan broj novinara prosto ,,čezne za pendrekom". Šešelj je dodao i da ,,reporter agencije *Beta*, Aleksandra Ranković nije slučajno udarena, verovatno se ponašala huliganski. Čudi me što pre deset godina nije dobila batine od policije" (*Glas javnosti*, 1. oktobar).

Pojačani su i drugačiji oblici ugrožavanja prava na obavljanje novinarske profesije šikaniranjem, smanjivanjem plata, premeštanjem na neodgovarajuća radna mesta ili otpuštanjem. Prema podacima Nezavisnog udruženja novinara Srbije, od 1100 registrovanih članova u periodu posle donošenja Zakona o javnom informisanju 70% je ostalo bez posla.

U ovaj odeljak bi se mogla svrstati i odluka o zabrani unošenja privatnog banjalučkog političkog nedeljnika *Reporter* u SR Jugoslaviju koju je MUP SRJ doneo 15. oktobra. Ovaj list je stekao popularnost u vreme intervencije NATO, kada su svi ostali mediji u Srbiji bili pod ratnom cenzurom. MUP je svoju odluku dostavio distributeru časopisa u SRJ *Data pres*. Pre novembarske odluke MUP, policija je zaplenila 8.500 primeraka jednog od prethodnih brojeva časopisa ,,zbog osnovane sumnje da je izvršeno delo povrede simbola republike iz čl. 157 Krivičnog zakona SR Jugoslavije" (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava).

Predsednik SRJ Slobodan Milošević je u novogodišnjem intervjuu *Politici* ocenio da ,,postoji apsolutna sloboda delovanja svih sredstava informisanja", optužujući, ujedno, deo medija da ,,pod kontrolom zapadnih vlada podstiču destabilizaciju Jugoslavije. U našoj zemlji ne postoji državna kontrola medija. Jedan veliki broj televizijskih i radio stanica, kao i štampe je, međutim, finansijski i politički pod kontrolom nekih zapadnih vlada ili njihovih institucija pod imenom tzv. nevladinih organizacija i ima zadatak da podstiče destabilizaciiju Jugoslavije." Milošević je, takođe, rekao i da je ,,u poslednje vreme primena zakona o informisanju dosta slaba i praksa je ponovo blizu stanja medijske neodgovornosti u kojem smo bili poslednjih desetak godina." (*Beta*, 30. decembar)

2.8.5. Akademske slobode. — Zakon o univerzitetu od 26. maja 1998. još uvek je na snazi. Pošto je potpuno ukinuo autonomiju univerziteta, ovaj zakon je bio povod da Evropska rektorska konferencija početkom godine suspenduje iz svog članstva sve univerzitete iz Srbije, o čemu je ta organizacija obavestila predsednika Srbije Milana Milutinovića. Jugoslovenska javnost je za to saznala krajem oktobra. Konferencija ističe da će suspenzija biti ,,ukinuta kada se pojavi dovoljno dokaza da univerziteti uživaju određen stepen autonomije u izboru i naimenovanju svojih glavnih službenika (dekana) što je ključna karakteristika evropskog univerziteta" (***Blic***, 28. oktobar, str. 6).

Otpuštanja univerzitetskih nastavnika s univerziteta nastavljena su i tokom 1999. godine. ,,Primenom Zakona o univerzitetu i dolaskom dekana Vlade Teodosića, Elektrotehnički fakultet u Beogradu je ostao bez dvanaest profesora i nastavnika a još toliko ih se nalazi u fazi odlaska. Profesor ovog fakulteta Slavoljub Marjanović ocenjuje da otkaz profesorki Srbijanki Turajlić, dok je regularno bila na bolovanju, govori o totalnoj aroganciji univerzitetskih vlasti" (*Blic*, 20. jul, str. 6). Zbog protivljenja Zakonu na istom fakultetu je penzionisan i akademik Branko Popović, iako je, zakonski, mogao da predaje još dve godine (*Blic*, 20. septembar, str. 6), dok je profesoru Marjanoviću preturano po ličnim stvarima u kabinetu, iz koga je kasnije izbačen (*Blic*, 28. septembar, str. 6). Da ironija bude veća, sve ovo se događa na fakultetu koji je za troškove obezbeđenja od donošenja zakona do 25. marta ove godine platio 727.000 dinara, što je bilo dovoljno da se isplate jednomesečne plate svim zaposlenima (*Blic*, 31. jul, str. 6).

,,Otpušteni profesor Šumarskog fakulteta u Beogradu Slobodan Petković je sudskim procesom dva puta vraćen na posao, ali njegov slučaj kao svojevrsni presedan još nije stigao do Vrhovnog suda. Petković ističe da se sudske odluke ne poštuju zbog Zakona o univerzitetu koji dekanima daje široka ovlašćenja. Inače, on je dobio otkaz kada se pobunio protiv nelegalnog korišćenja šumskog kompleksa na Goču koji je legat Beogradskog univerziteta" (*Blic*, 15. septembar, str. 6).

Od donošenja Zakona o univerzitetu s 13 fakulteta je otpušteno ili je otišlo 117 nastavnika i 8 saradnika. Plate onih koji su ostali

uglavnom se kreću od 1.600 do 2.500 dinara (80 do 125 DEM), navodi Marija Bogdanović, profesor sociologije na beogradskom Filozofskom fakultetu. (*Blic*, 27. novembar, str. 11)

Da vlasti u Srbiji nisu zadovoljne dosadašnjim učinkom Zakona o univerzitetu pokazuje izjava Mirjane Marković, direktorke Direkcije JUL i supruge predsednika Miloševića. Ona je krajem godine stanje na univerzitetu opisala na sledeći način. ,,Na univerzitetima u našoj zemlji u poslednje vreme mogu se uočiti napori nekih pojedinaca da jugoslovenskim studentima objasne zbivanja u našoj zemlji i svetu. Ti tumači najčešće nisu nikad i ništa studirali. Neki jesu, ali van ove zemlje, uz preuzetu obavezu da se jednog dana, kada to zatreba, revanširaju onima koji su ih finansirali." Mirjana Marković tvrdi da su ti kontakti tajni i da se ,,umesto teorijskih, naučnih i filozofskih razgovora s njima, studentima nude devize i droga." Sve se to, navodno, radi ,,pod tuđom zastavom", s novcem i po instrukcijama ,,dobijenim u ambasadama nekih stranih zemalja i stranim obaveštajnim službama." (*Vreme*, 25. decembar, str. 24)

2.9. Sloboda mirnog okupljanja

2.9.1. Ograničenja u vreme ratnog stanja. — Sloboda mirnog okupljanja ozbiljno je ograničena u vreme ratnog stanja Uredbom o okupljanju građana u vreme ratnog stanja (Vidi III.1.2.7). Tako su kažnjena dvojica Srba, izbeglica s Kosova, koji su 21. juna organizovali javni protest u Beogradu zbog toga što su vlasti napustile kosovske Srbe (23. jun, AI). Pošto nisu imali prethodno odobrenje za održavanje skupa, obojica su kažnjena s po 20 dana zatvora.

Za isti prekršaj, održavanje skupa bez odobrenja policije, na osnovu iste Uredbe, sudija za prekršaje u Čačku kaznio je Svetlanu Erić, predsednika Opštinskog odbora Građanskog saveza Srbije i člana Građanskog parlamenta u Čačku, novčanom kaznom u iznosu od 3.200 dinara, jer je ,,kao osnivač i član *Građanskog parlamenta* učestvovala na više javnih skupova u Čačku za vreme ratnog stanja". Na tim skupovima ona je, inače, zajedno s građanima Čačka, zahtevala da se prekine s bombardovanjem SR Jugoslavije, kao i angažovanje svih

relevantnih faktora, od predsednika SRJ do Generalnog sekretara UN, na uspostavljanju mira u zemlji i zaštiti života građana" (*Danas*, 26–27. jun).

2.9.2. Opozicioni protesti posle okončanja bombardovanja. — Do učestalih kršenja slobode mirnog okupljanja došlo je tokom leta i jeseni kada su širom Srbije održavani mirni protesti na kojima su isticani zahtevi za odlaskom predsednika SRJ Slobodana Miloševića. Mesec dana posle završetka bombardovanja počelo je potpisivanje peticije za Miloševićevu ostavku. Policija je zbog toga uhapsila tri funkcionera opozicionih partija u Kraljevu (*Blic*, 27. jul, str. 2), opozicione aktiviste i slučajne prolaznike u Paraćinu (*Glas javnosti* 2. avgusta, str. 2), privodila na informativni razgovor opozicione aktiviste u Beogradu (*Blic*, 13. jul, str. 2) i Vranju (*Blic*, 17. jul, str. 7). Nezavisna štampa je takođe registrovala da su nepoznata lica pretukla osam opozicionih aktivista (*Blic*, 16. jul, str. 8) i sindikalaca u Beogradu (*Blic*, 17. jul, str. 8).

Incident je zabeležen u Prokuplju, gde je šef lokalnog SPS, u vreme mitinga opozicije, pucao u vazduh iz revolvera, dok su članovi njegove partije gađali lidere opozicije jajima i flašama (*Blic*, 5. jul, str. 3). Prilikom sličnog incidenta u Valjevu, kada su demonstranti pokušali da preuzmu zgradu opštine, povređeno je desetak građana i četiri policajca, dok je 13 demonstranata uhapšeno (*Blic*, 13. jul, str. 2).

Veliki opozicioni miting, održan 19. avgusta u Beogradu takođe nije prošao bez raznih oblika ometanja prava na mirno okupljanje. Na dan mitinga vozovi iz unutrašnjosti su zaustavljeni u Valjevu ,,zbog opravke pruge", redovni autobuski polasci iz Pirota i Bora otkazani su bez razloga, a mnoge autobuse s pristalicama opozicije iz unutrašnjosti policija je zaustavljala radi vanrednog tehničkog pregleda i tako sprečavala da na vreme stignu u Beograd. Na samom mitingu bilo je sedam teže povređenih lica zbog suzavca koji je bačen u masu (*Glas javnosti*, 20. avgust, str. 9).

U seriji mitinga koja je usledila u organizaciji opozicionog Saveza za promene (SZP) i omladinske opozicione organizacije Otpor, bilo je zabrana okupljanja kao što se dogodilo u Boru (*Glas javnosti*,

22. septembar, str. 4), ali i čestih hapšenja aktivista ovih organizacija — u Zaječaru (*Blic*, 8. septembar, str. 3), Kragujevcu (*Glas javnosti*, 20. septembar, str. 7), Smederevu (*Beta*, 24. novembar), Beogradu (*Beta*, 14. oktobar), u Boru (*Blic*, 24. jula str. 6 i 27. septembar, str. 3), Novom Sadu (*Beta*, 14. oktobar) i Šapcu (*Blic*, 25. septembar, str. 3). Neki od učesnika protesta u Beogradu hapšeni su zbog ,,neposedovanja prijave boravka" (*Tanjug*, 28. septembar). Na ovim protestima se takođe dva puta desilo da privatni automobili uleću u masu demonstranata i to u Beogradu (*Blic*, 31. oktobar, str. 5) i u Šapcu (*Blic*, 25. septembar, str. 3), kada je teško povređena jedna devojčica.

Tokom dvomesečnih protesta u Beogradu policija je nekoliko puta grubo intervenisala i tukla građane koji su učestvovali i novinare koji su pratili ove događaje. Dana 28. septembra pretučeno je najmanje 30 građana, pet novinara, kojima su uništavani kamere i fotoaparati, i pet policajaca, a uhapšeno je i 11 članova rukovodstva opozicione Socijaldemokratije (*Blic,* 30. septembar, str. 3).[42] Na Novom Beogradu, 12. oktobra, osobe u civilu naoružane bezbol palicama, za koje se pretpostavlja da su aktivisti vladajuće stranke JUL, pretukle su najmanje 5 građana. Policija nije uhapsila napadače ali je zato istog dana uhapsila najmanje dva demonstranta (*Beta*, 13. oktobar). Za vreme protesta održanih 2. novembra policija je pretukla najmanje 7 studenata.

U napadu policije na pristalice Saveza za promene na Brankovom mostu u Beogradu 30. septembra, policija je tukla tridesetak demonstranata, među kojima su bili i Zoran Đinđić, predsednik Demokratske stranke, Ljubomir Madžar i Goran Milićević, profesori Ekonomskog fakulteta, kao i novinari Julijana Mojsilović (*Reuters*), Slaviša Lekić (*Reporter*), Aleksandra Ranković (*Beta*), Imre Sabo (*Szabo* — fotoreporter *Danasa*), kao i ekipe *CNN* i *SKY*.

Jedinstven način da ograniče opoziciona okupljanja pronašli su lokalni funkcioneri u Vrnjačkoj Banji. Odbornici SPS i JUL u skupštini

42 Anika Krstić je 29. septembra u Beogradu, u toku trajanja demonstracija, prilikom policijske intervencije zadobila teške telesne povrede. Ovim povodom Fond za humanitarno pravo podneo je Drugom opštinskom javnom tužilaštvu krivičnu prijavu. Do 31. decembra 1999. nije postupljeno po prijavi.

lokalne opštine doneli su 5. novembra odluku da SZP pred svaki protestni miting mora da uplati 10.000 dinara u republičku kasu. Odluka je doneta bez prisustva odbornika koalicije Zajedno, koji su napustili sednicu Skupštine opštine posle odluke da ona bude zatvorena za javnost (izjava potpredsednika DS Vrnjačke Banje, *Blic*, 6. novembar). Svetozar Raković, odgovorni urednik lista *Sindikalni poverenik*, pretučen je početkom oktobra 1999, a potom priveden i osuđen na kaznu od 30 dana zatvora (*Glas javnosti*, 7. oktobar).

2.9.3. Skupovi nepolitičkog karaktera. — Policija je sprečavala štrajk radnika Beogradske industrije mesa Slavija koji su zahtevali neisplaćene plate. Hapsila je one za koje je mislila da su kolovođe, a onima koji su direktoru skandirali ,,Veljo lopove, deca su nam gladna" pretila da će ih uhapsiti jer ,,vređaju dostojanstvo generalnog direktora Velibora Tomaševića" (*Glas javnosti*, 7. avgust, str. 7 i 11. avgust, str. 8).

Policajci u uniformi su došli i među štrajkače u beogradskoj Industriji motora i traktora i zahtevali od radnika da im pokažu ko je predsednik Nezavisnog sindikata koji je organizovao štrajk, ali su se povukli kada su radnici jasno pokazali nezadovoljstvo takvim ponašanjem (*Blic*, 28. septembra, str. 3).

Muzičko-scensko-igrački performans, u organizaciji obnovljene radio stanice *B2–92*, policija je zabranila iako joj je uredno prijavljen i to zbog ,,ometanja javnog reda i mira" (*Blic*, 20. septembar, str. 15).

2.10. Sloboda udruživanja

Od svih koji su na prostoru SRJ tokom 1999. godine želeli da uživaju pravo na slobodu udruživanja, najviše smetnji su doživeli članovi Društva sudija Srbije. Društvo je profesionalna i nepolitička organizacija koja se zalaže za poštovanje principa vladavine prava i nezavisnosti sudstva. Ono je nastalo kao reakcija na manipulisanje sudstvom radi izigravanja rezultata lokalnih izbora u novembru 1996. godine. Smatra se da je oko četvrtina ukupnog broja sudija u Srbiji učlanjeno u Društvo.

Vrhovni sud Srbije je 17. februara doneo presudu kojom je odbijena žalba Društva sudija Srbije povodom rešenja MUP u Beogradu kojim Društvu nije dozvoljen upis u registar udruženja građana, a samim tim ni dobijanje statusa pravnog lica. Vrhovni sud je presudu obrazložio stavom da sudije nemaju pravo na građansko udruživanje. Međutim, prema PGP, koji obavezuje i Jugoslaviju, jedino dozvoljeno ograničavanje prava na slobodu udruživanja odnosi se na pripadnike vojske i policije.

Potpredsednik srpske Vlade Vojislav Šešelj je na svojoj konferenciji za štampu u februaru tvrdio da ima podmićenih sudija, da se oni nalaze u takozvanom nezavisnom udruženju sudija i da očigledno rade za američku CIA. U televizijskoj emisiji on je optužio sudiju Ustavnog suda Slobodana Vučetića i sudiju Vrhovnog suda Zorana Ivoševića da deluju protiv Srbije, povezujući se s marginalnim političkim strankama instrumentalizovanim od Zapada (*Danas*, 10. februar, str. 7). Zbog toga je Društvo sudija podnelo krivičnu prijavu protiv Vojislava Šešelja.

Predsednik Vrhovnog suda Srbije Balša Govedarica je početkom oktobra izjavio da će zahtevati razrešenje svih sudija koji su članovi Društva sudija. Prema Govedarici se preko tog društva ,,iskazuju politički zahtevi nekih stranaka, a to udruženje nema ni pravne preduslove za delovanje jer mu je Vrhovni sud Srbije uskratio dozvolu za registrovanje" (*Beta*, 13. oktobar) Na to je reagovalo Društvo podsećajući Govedaricu da je ono registrovano u proleće 1997. kao ,,dobrovoljno, profesionalno, nestranačko i specijalizovano društvo u sastavu Udruženja pravnika Srbije" i preciziralo da Ustav Srbije jamči slobodu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja građana i bez dozvole, samo uz prijavu nadležnom organu (*Blic*, 20. oktobar, str. 6).

Zajedno sa srpskim ministrom pravde Dragoljubom Jankovićem Govedarica je zatražio od predsednika sudova da se sve sudije na sudijskim kolegijumima izjasne da li su članovi Društva sudija, i da će oni koji se pozitivno izjasne biti razrešeni funkcije jer se bave političkom delatnošću, nespojivo s funkcijom koju vrše. S druge strane, niko nije zamerio ministru Jankoviću članstvo u Direkciji JUL i predsediku Vrhovnog suda Srbije Balši Govedarica što je visoki funkcioner SPS.

Informativni kolegijumi na kojima se od sudija zahtevalo da priznaju članstvo u Društvu sudija, pa im se pretilo razrešenjem ako se ono utvrdi, održavani su krajem godine. Trideset sudija iz Novog Pazara priznalo je članstvo u Društvu, dok su se sudije iz Niša pozvale na ustavom zajamčeno pravo na privatnost, koje zabranjuje primoravanje građana da se izjasne o svom članstvu u bilo kakvom udruženju. Narodna skupština Srbije je 21. decembra razrešila dužnosti trojicu istaknutih članova Društva sudija Srbije — Slobodana Vučetića, sudiju Ustavnog suda Srbije, Zorana Ivoševića, sudiju Vrhovnog suda i Božu Prelevića, sudiju Petog opštinskog suda (vidi II.2.1.2).

O ukupnom položaju sudija i stanju u sudstvu govori potez Saše Obradovića, sudije Opštinskog suda u Valjevu, koji je 6. oktobra podneo zahtev Narodnoj skupštini Srbije da ga, shodno odredbi čl. 45 Zakona o sudovima, razreši dužnosti. Kao razloge Obradović navodi: ,,krah morala i osnovnih društvenih vrednosti, potčinjenost suda uskim stranačkim interesima" koji su ,,učinili da nam i pravosuđe dođe u apsurdan položaj, a krivični sud, u uslovima obezvređenosti krivičnopravne zaštite života, slobode, imovine izgubi deo legitimiteta koji po prirodi poseduje" (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava).

2.11. Pravo na mirno uživanje imovine

2.11.1. Sukob na Kosovu. — Najveći broj povreda prava na mirno uživanje imovine u sprezi s povredom privatnog života i prava na stanovanje, vezan je za masovna nasilna iseljavanja Albanaca s Kosova za vreme intervencije NATO. U mnogim selima i gradovima na Kosovu, srpska policija i jugoslovenska vojska su naređivale ljudima da napuste svoje domove u roku od nekoliko sati i terale ih u kolone koje su potom ispraćene do granice.

Tokom sukoba na Kosovu česte su bile situacije da je policija, zajedno s paravojnim formacijama pljačkala napuštene kuće, pa čak i stanove u kojima su Albanci još uvek boravili (7. septembar, UNHCHR). Tako su upali u kuću N. L. u Peći, tražili novac od

ukućana i konfiskovali mnoge stvari, uključujući i auto, posle čega su naterali N. L. i njegovu porodicu da se autobusom odvezu do Prizrena i, kasnije, do albanske granice (2. april, HRW). U Glogovcu su policija i paravojne snage upadali u kuće, stanove i radnje, tražeći novac, zlato, mobilne telefone, televizore i druge vrednosti. Privatna kola i traktori oduzimani su za potrebe policije i paravojnih snaga (7. jul, HRW).

Prema podacima LCHR, na Kosovu je uništeno ili teško oštećeno oko 70.000 kuća, dok je prema izveštaju UNHCR reč o 40–50 hiljada kuća (28. avgust, UNHCR).

Srpska policija i paravojne grupe presretale su konvoje raseljenih lica i terale ih da predaju novac, nakit, automobile, traktore i druge vrednosti. Dešavalo se i da ljudi budu ubijeni ako nisu uspeli da sakupe onoliko novca koliko su im pripadnici paravojnih grupa tražili. Novac je iznuđuivan i na graničnim prelazima. Pre nego što će preći granicu, izbeglice su često primoravane da napuste svoje automobile (7. septembar, UNHCHR).

Važan nalaz izveštaja OEBS jeste i to da su svi počinioci najgrubljih kršenja osnovnih ljudskih prava tokom proterivanja kosovskih Albanaca imali krupne materijalne i finansijske motive za obavljanje ovih poslova. Potencijalnim žrtvama je prećeno smrću, silovanjem ili fizičkim zlostavljanjem ako ne bi dale novac. Prema istom izvoru, za ova dela su često bili odgovorni doskorašnji zatvorenici, koji su pušteni na slobodu i priključeni paravojnim formacijama posle početka bombardovanja NATO. Prema svedočenjima albanskih izbeglica, bilo je slučajeva kada su pripadnici paravojnih grupa, čim bi stigli u neki grad ili selo, najpre tražili imena bogatijih Albanaca od lokalnih Srba.

2.11.2. Preuzimanje privatnog vlasništva od strane države. — Država Srbija je preuzela vlasništvo nad mešovitom firmom ICN Jugoslavija u Beogradu, najznačajnijom farmaceutskom firmom u zemlji. Način kako je to urađeno stvara ozbiljnu sumnju da se radilo o krupnoj povredi prava na mirno uživanje imovine.

Država je prvo u februaru preuzela 24% akcija koje je u ovu mešovitu firmu unela zemunska Galenika, jedan od dva najveća akci-

onara ICN. Zatim je državna direkcija naknadnom procenom vrednosti kapitala ICN umanjila udeo kapitala američkog partnera s 74% na 35,7%, a udeo države povećala na 64,3% i time joj omogućila da preuzme upravljanje ovom firmom. Posle preuzimanja, većinski vlasnik kompanije je postao Republički zavod za zdravstvenu zaštitu Srbije, inače najveći dužnik ICN za isporučene lekove (*Vreme*, 13. februar, str. 12–15).

Spor ICN sa Srbijom počeo je sredinom 1998. godine kada je ova kompanija zatražila da joj država vrati dug, na šta je odgovoreno uklanjanjem svih lekova ICN iz državnih apoteka. U isto vreme se Milan Panić, direktor američkog dela ICN i bivši premijer SR Jugoslavije, vratio u politički život Srbije i javno podržao opozicioni Savez za promene, koji traži odlazak predsednika SRJ Slobodana Miloševića.

2.12. Prava pripadnika manjina

O položaju nekoliko nacionalnih grupa već je bilo reči u delovima izveštaja posvećenim zabrani diskriminacije, pravu na život, zabrani mučenja ili pravu na slobodu i bezbednost. Opšte stanje u kome se nalaze pripadnici nacionalnih manjina u SRJ u poslednjih nekoliko godina detaljno je opisano u izveštaju Beogradskog centra *Ljudska prava u Jugoslaviji 1998*. Zbog toga će se ovde uputiti samo na najvažnije događaje koji se tiču prava pripadnika manjina u SRJ u 1999. godini.

2.12.1. Sukob na Kosovu. — O sudbini kosovskih Albanaca pre povlačenja srpskih snaga iz pokrajine i sudbini kosovskih Srba i Roma posle 10. juna već je bilo govora. Muslimani koji žive na Kosovu takođe su postali veoma ugrožena etnička grupa, posebno posle ulaska snaga KFOR. Jedan od njihovih političkih predstavnika kaže ,,Milošević je bio mila majka u poređenju s ,,OVK" i navodi da naoružani Albanci primoravaju Muslimane da napuste svoje stanove i kuće. On tvrdi da su neka uglavnom muslimansko-bošnjačka sela u prizrenskoj regiji već prazna. ,,Od 200 muslimanskih kuća u pojedinim naseljima ostalo ih je desetak, čim primete da nismo Albanci, da ne govorimo

albanski, ,,OVK" nas napada. Džabe im kažemo da nismo Srbi. Uzvraćaju nam da je ovo Albanija i ko god nije Albanac mora da beži s Kosova". Muslimani su bezuspešno pokušavali da reše ovaj problem s predstavnicima albanskih partija i međunarodnih snaga. Procene o broju Muslimana na Kosovu kretale su se od 50.000 do 150.000. (*Helsinška povelja*, br. 8/1999)

2.12.2. Muslimani u Sandžaku. — Prema podacima Sandžačkog odbora za ljudska prava oko 30.000 Muslimana iz Sandžaka potražilo je utočište u Bosni i Hercegovini za vreme intervencije NATO u SRJ. Bosna i Hercegovina ih nije trajno prihvatila, tako da su se vratili u Sandžak. Posebno će biti teško onima koji se vraćaju u mesta u kojima čine manjinu. Sandžački odbor za ljudska prava navodi da su, zbog neodazivanja radnoj obavezi, preduzeća iz Priboja podelila 500 otkaza zaposlenima bošnjačko-muslimanske nacionalnosti koji su izbegli izvan zemlje.

Povodom masovnog napuštanja domova od strane Muslimana iz Crne Gore, Matica muslimanska Crne Gore iz Podgorice je 24. aprila apelovala ,,na sve građane muslimanske nacionalnosti da ne napuštaju svoje domove, ne prihvate namjere specijalnog psihološkog rata i opstanu kao svoji na svome, zajedno s crnogorskim i drugim narodima u Crnoj Gori." (*Pobjeda*, 25. april, str. 2)

,,Bošnjačko-nacionalno veće Sandžaka usvojilo je Memorandum o autonomiji Sandžaka i posebnim odnosima s Bosnom i Hercegovinom, kao što imaju Republika Srpska i SRJ. Rasim Ljajić, umereni muslimanski lider iz Sandžaka, izjavio je da će zahtevi za autonomijom rasti što u Srbiji bude bilo manje demokratije i ocenio da je, međutim, pravo rešenje problema odlazak sadašnje garniture s vlasti i Sandžak kao regija zasnovana na građanskom principu s lokalnom samoupravom, koja će imati puno uvažavanje kulturnog i obrazovnog identiteta manjinskih zajednica" (*Blic*, 7. jul, str. 7 i 19. jul, str. 6).

Opštinski sud u Novom Pazaru je 23. juna, po hitnom postupku, je na osnovu čl. 70 Zakona o javnom informisanju, izrekao novčanu kaznu od 65.000 dinara novopazarskom dvonedeljniku *Parlament*. List je kažnjen zbog toga što je u impresumu poslednjeg broja, umesto

zakonom obaveznog imena glavnog i odgovornog urednika, stajalo da ,,list uređuje redakcijski kolegijum". Alija Halilović, predsednik Građanskog foruma, osnivača lista, ocenjuje da ,,osim ovog formalnog razloga za kaznu postoje i drugi razlozi, prije svega političke prirode" (*Helsinška povelja*, br. 17/1999).

2.12.3. Bugari. — Izveštaj Helsinškog odbora za ljudska prava Bugara u Jugoslaviji za prva tri meseca 1999. godine iznosi ocenu da se stanje ljudskih prava i sloboda bugarske manjine u Srbiji pogoršalo. Od januara do marta više od 500 pripadnika bugarske nacionalnosti je mobilisano. Početkom aprila su bili mobilisani gotovo svi rukovodioci jedine političke organizacije bugarske manjine u Srbiji, Demokratske unija Bugara u Jugoslaviji, kao i njihov predsednik Marko Šukarev.

Pošto je mobilisan, o Šukarevu se od 18. maja do 4. juna nije znalo ništa. Njegova porodica je obaveštena 5. juna da je uhapšen i da je izveden pred Vojni sud u Nišu. Za skoro tri nedelje nije mu bilo dozvoljeno da pozove svoju porodicu. U pritvoru nije dobijao lekove, retko mu je bilo dozvoljeno da izađe na svež vazduh, dobijao je vodu u ograničenim količinama. U toku noći posećivala su ga vojna lica i tražila od njega da se odrekne bugarskog državljanstva, da pruži informacije o članovima njegove partije kao i o studentima, jugoslovenskim državljanima bugarskog porekla, koji studiraju u Bugarskoj. Optužnica protiv Šukareva je podignuta 28. maja zbog samovoljnog napuštanja vojne jedinice, iako je to trajalo samo nekoliko sati, posle čega se svojevoljno vratio u jedinicu. Šukarev je 17. juna osuđen na 8 meseci zatvora (*Analysis of the State of the Rights and Freedoms of the Bulgarian National Minority in Serbia — April–May 1999*, Helskinški odbor za zaštitu prava i slobodu Bugara u Jugoslaviji, 1999).

2.12.4. Vlasi. — Ovoj etničkoj grupi nije priznat status nacionalne manjine u SRJ. Sami Vlasi tvrde da ih ima od 300.000 do 500.000. Prošle godine su formirali svoju stranku i najavili borbu za svoja prava. ,,U selu Šabanovac kod Bora je, pod vedrim nebom, održana osnivačka skupština Vlaške demokratske unije. Prema rečima predsednika stranke Slobodana Đorđevića, lokalna socijalistička vlast je odbila da iznajmi bilo koju salu u gradu za održavanje skupštine.

Socijalisti su sale iznajmljivali svima, pa i Jehovinim svedocima, ali nama nisu hteli, rekao je on" (***Blic***, 31. avgust, str. 2).

2.12.5. Manjine u Vojvodini. — Srazmerno veliki broj učenika — pripadnika manjinskih etničkih grupa u Vojvodini ne pohađa nastavu na maternjem jeziku. Postojeće zakonodavstvo u Srbiji dopušta mogućnost otvaranja razreda s nastavom na jezicima etničkih manjina tamo gde se za takvu nastavu prijavi 15 ili više učenika u jednoj školi. Ovaj uslov je teško ispuniti, zato što se školski sistem odlikuje velikim brojem srednjih stručnih škola s vrlo razuđenim profilom. Tako je u sredinama u kojima postoji brojno manjinsko stanovništvo teško sakupiti dovoljan broj učenika koji bi se opredelili za pohađanje srednje škole uskog profila. Stoga mnogi učenici iz redova etničkih manjina slušaju nastavu u osnovnim i srednjim školama na srpskom jeziku. Međutim, ovakva organizacija školovanja ugrožava kulturni identitet manjina i posebno utiče na njihovu ruralizaciju (***Helsinška povelja***, br. 15/1999).

Jedini dnevni list najbrojnije manjinske zajednice u Vojvodini *Magyar szo*, našao se u veoma teškoj poziciji tokom 1999. godine. Zbog loše materijalne situacije zaposleni u redakciji su marta meseca stupili u štrajk, jer su primali minimalne plate s višemesečnim zakašnjenjem. Osnivač ovog dnevnog lista je Skupština Vojvodine, pri čemu je *Magyar szo* u sastavu holding korporacije *Forum*. Redakcija je zatražila pomoć od *Foruma*, ali im je generalni direktor Geza Bordaš rekao da je *Forum* u još težoj situaciji nego *Magyar szo*. Uprkos svemu tome, Skupština Vojvodine je odbila zahtev redakcije da se list osamostali od izdavačke kuće *Forum* i dobije status pravnog lica s posebnim žiro računom. *Magyar szo* bi tako mogao da opstane, smatraju u redakciji, s obzirom da on sam posluje bez gubitaka, ali je problem što kao deo *Foruma* deli njegovu sudbinu. Ne dozvoljava se ni osamostaljivanje, ni privatizacija ovog lista (*Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji).

Predstavnici mađarske nacionalne manjine u avgustu su osnovali ***Nacionalni savet*** koji bi trebalo da stvori ,,političku platformu stranaka koje okupljaju Mađare za dijalog s vlastima. Kroz dijalog s

vlastima inicirale bi se mere za poboljšanje stanja u raznim oblastima društvenog života manjinskih zajednica" (***Blic***, 22. avgust, str. 4). Reakcije nadležnih nisu bile pozitivne. ,,U Jugoslaviji su ustavom zagarantovana ljudska prava po najvišim svetskim standardima, rekao je Ivan Sedlak, ministar u vladi Srbije zadužen za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. On je ocenio da neke susedne države imaju zadatak od strane Zapada da vrše pritisak na našu zemlju i da to čine preko svojih nacionalnih zajednica i političkih partija, tražeći raznorazne autonomije, čak i autonomije u autonomiji. Ovu tvrdnju ministar je ilustrovao usaglašenim pristupom mađarskih političkih stranaka i mađarske države u pogledu trostepene autonomije koju oni traže u Vojvodini" (***Blic***, 9. avgust, str. 3).

,,Zajednica Rumuna u Jugoslaviji podržava isključivo ekonomsku autonomiju Vojvodine, ali ne i teritorijalnu autonomiju tamošnjih etničkih zajednica", izjavio je Jon Čizmaš (*Ion Cizmas*), predsednik te organizacije. On je precizirao da bi teritorijalna etnička autonomija dovela do međunacionalnih sukoba i najavio borbu za ekonomska prava ove zajednice kojoj su tokom komunističke vladavine oduzete brojne zgrade. ,,I zgrada u kojoj je sedište naše organizacije u Vršcu je do 1945. godine bila naše vlasništvo, a sada smo u njoj podstanari", kaže Čizmaš (***Beta***, 16. novembar).

2.13. Politička prava

Pošto u 1999. godini u SR Jugoslaviji nije bilo ni lokalnih, ni republičkih, ni saveznih izbora moglo bi se reći da se, makar u formalnom smislu, nije postavilo pitanje izbornih prava. Međutim, drugu polovinu godine su obeležile velike političke napetosti zbog zahteva opozicije za održavanjem prevremenih izbora. Tako su se otvarala mnoga pitanja koja se suštinski tiču političkih prava, neposredno odnose na slobodu mirnog okupljanja i slobodu izražavanja, a posredno na izborna prava.

Na zahteve opozicije za prevremenim izborima vlast u Srbiji se oglušivala tvrdeći da takav zahtev niko nije formalno podneo. Kada je Srpski pokret obnove (SPO), na osnovu ,,Zaključaka okruglog stola demokratske opozicije", usvojenih 14. oktobra, formalno podneo ,,Zahtev za vanrednim demokratskim izborima na svim nivoima u Srbiji" na sednici republičkog parlamenta, održanoj 9. i 10. novembra, rasprava je prebačena u skupštinski Odbor za pravosuđe, posle čega je uglavnom odlagana. ,,'Izbori se raspisuju kada dođe do parlamentarne krize, a u skupštini Srbije nje nema već tamo postoji stabilna većina, najstabilnija u dugom nizu godina', rekao je Stevo Dragišić, poslanik SRS, na sednici ovog odbora" (***Beta***, 25 novembar). Ovakav stav dele i predstavnici ostalih partija vladajuće koalicije.

Međutim, na istoj sednici republičkog parlamenta, vladajuća koalicija je usvojila novi Zakon o lokalnoj samoupravi, prema čijim odredbama se dvokružni proporcionalni sistem, prema kojem je opozicija 1996. godine osvojila vlast u najvećem broju opština u Srbiji, zamenjuje jednokružnim većinskim sistemom, koji više odgovara vladajućoj koaliciji. Promena izbornog sistema bez usaglašenog stava svih relevantnih političkih snaga na posredan način favorizuje izborna prava birača koji podržavaju vladajuću koaliciju.

Republička i savezna skupština su sredinom godine donele jednu odluku koja ima direktne veze s poslednjim republičkim izborima. Novoj demokratiji, partiji koja je bila u koaliciji sa SPS i JUL, a kasnije je počela da kritikuje politiku vladajuće koalicije, oduzeti su poslanički mandati i u srpskom i u saveznom parlamentu. Skupština Srbije je na osnovu obaveštenja republičke izborne komisije ,,da su nadležni organi SPS i JUL zbog narušavanja programskih ciljeva i predizbornih zalaganja isključili Novu demokratiju iz koalicije" oduzeli mandate petorici poslanika ove partije. Skupština se pozvala na čl. 102, st. 1, tačka 1 Zakona o izboru poslanika, po kome poslaniku prestaje mandat pre isteka vremena na koji je izabran ako mu prestane članstvo u političkoj stranci na čijoj je listi izabran za poslanika (***Blic***, 16. jul, str. 3).

Slično su prošla i tri poslanika Nove demokratije u jugoslovenskom parlamentu. ,,Miroslav Stefanović, dosadašnji poslanik ND je izjavio da je na jučerašnjoj sednici jugoslovenskog parlamenta saznao da je podneo ostavku. 'Nismo podneli nikakve ostavke, već je režim u svom boljševičkom maniru te ostavke falsifikovao', zaključio je Stefanović" (*Blic*, 18. avgust, str. 3). Savezni ustavni sud je 15. decembra odbacio žalbu ND zbog oduzimanja mandata petorici poslanika te partije u Skupštni Srbije, s obrazloženjem da nije nadležan da odlučuje o žalbi jer je ,,pravna zaštita obezbeđena pred redovnim sudovima" (*Tanjug*, 15. decembar).

Povrh svega, Savezni ustavni sud koji je u oktobru proglasio neustavnim zakon Republike Srbije o izboru poslanika za Veće republika, gornji dom ovog parlamenta. ,,Odredbe zakona nisu u skladu s Ustavom SRJ jer ne garantuju predstavljanje republike članice u skladu s izbornim sistemom za koji se opredelila, ocenio je sudija izvestilac Branislav Tomković" (*Blic*, 21. oktobar, str. 6). S obzirom da je Savezni ustavni sud proglasio neustavnim i crnogorski zakon o izboru poslanika za isto veće, dovedeni su u pitanje legitimnost Veća republika, kao i sve odluke koje je to veće donosilo u poslednjih šest godina.

Posle okončanja intervencije NATO politička aktivnost u Srbiji je oživela. Dok je opozicija odmah počela da kritikuje vlast optužujući je zbog pogrešne politike koja je dovela do bombardovanja i ekonomskih teškoća, vlast je uzvraćala optužbama opozicionih prvaka za nacionalnu izdaju i preko svojih medija zaoštrila političku retoriku više no ikada ranije. Tako je u tekstu pod naslovom ,,Prodane duše Đukanović i Đinđić" provladina *Politika* objavila sledeću analizu: ,,Bilo je samo pitanje dana kada će se iz skromnog arsenala domaćih moralnih patuljaka pojaviti persone nameračene da jad i muku svog naroda, rat i neviđena stradanja zbog agresije zlikovaca iz NATO pakta — i uz njihovu pomoć — iskoriste za sopstvenu političku reciklažu i svojevrsno zabadanje noža u leđa odbranom otadžbine preokupiranom vođstvu" (*Politika*, 13. maj, str. 14).

Kada je opozicioni Savez za promene započeo svakodnevne proteste u Srbiji, optužbe za izdaju i saradnju s NATO postale su

svakodnevne. Potpredsednik Vlade Srbije Vojislav Šešelj optužio je SZP da mitingom svojih pristalica u Beogradu u stvari ,,slavi Klintonov rođendan" (*Blic*, 11. avgust, str. 2), dok je SPS tvrdio da opozicione stranke služe NATO da ,,uradi ono što nije uspeo bombardovanjem, a to je porobljavanje Jugoslavije" (*Blic*, 11. avgust, str. 3). Predsednik Vlade Srbije Mirko Marjanović nazvao je SZP ,,terorističkom organizacijom koja najavljuje fizičke obračune i ubistva neistomišljenika" (*Blic*, 16. avgust, str. 2). Ministar unutrašnjih poslova Srbije Vlajko Stojiljković izjavio je 5. oktobra: ,,Očigledno je da Savez za promene podržava teroriste koji vrše zločine nad Srbima i u toj činjenici treba videti veliku štetu i odgovornost koju te opozicione snage preuzimaju za sudbinu zemlje" (*Glas javnosti*, 6. oktobar). Savezni sekretar za informisanje Goran Matić je opoziciju nazvao ,,petom kolonom" (*Blic*, 27. septembar, str. 3) a direktorka Direkcije JUL Mirjana Marković je izjavila da je predsednik Demokratske stranke Zoran Đinđić ,,pomagao NATO-u u određivanju ciljeva za bombardovanje". Za vreme demonstracija opozicije, komandant 3. armije, general Nebojša Pavković pretio je onima koji ,,ugrožavaju ustavni poredak" i poručivao da je ,,Vojska Jugoslavije uz predsednika, vrhovnog komandanta, u odbrani zemlje" (*Politika*, 24. jul).

2.14. Posebna zaštita porodice i deteta

Prema nedavnim istraživanjima UNICEF, deca u SRJ su najugroženija u Evropi. Zamenik šefa beogradske kancelarije UNICEF rekao je novinarima da je, na skali koja ide do 100, stopa rizika kojem su izložena deca u SRJ 29. On je precizirao da se do te stope došlo novom metodom koja se zasniva na faktorima kao što su izloženost oružanim sukobima, rasprostranjenost HIV virusa, neuhranjenost dece, procenat dece koja završe osnovnu školu i smrtnost dece do 5 godina starosti (*Blic*, 24. jul, str. 6).

Štampa je zabeležila povećan broj slučajeva čedomorstva i napuštanje dece. ,,U poslednjih pet meseci u Beogradu tri su majke digle ruke na svoju decu. Pet mališana je lišeno života, dvoje je uspelo da

preživi. Jedna od majki je decu izbola nožem, druga iglama za pletenje da bi ih zatim zadavila, a treća je udavila svoje dete. Sve tri su posle toga pokušale da izvrše samoubistvo. Miodrag Mitić, specijalista medicinske psihologije, ocenjuje da više činilaca može da objasni taj čin a među njima su spoljno okruženje, nemaština, nesigurnost, bespomoćnost, odsustvo perspektive u životu" (*Blic*, 19. jul, str. 8). ,,U proteklih šest meseci, prema podacima Centra za zaštitu odojčadi, bilo je ostavljeno 1229 beba, od kojih je samo 375 imalo sreću da se vrati roditeljima" (*Glas javnosti*, 13. septembar, str. 9).

2.14.1. Pravo na socijalno obezbeđenje. — O materijalnom položaju porodica koje imaju decu slikovito govori podatak da država kasni s isplatom dečijih dodataka više od 20 meseci. ,,Osmog juna ove godine vlada Srbije je isplatila dečije dodatke za decembar 1997, i to za prvo dete 124, za drugo 155, a za treće 186 dinara. Samohrane majke i deca bez roditelja su primili po tridesetak dinara više." Vlada je predložila da roditelji neisplaćenim dečijim dodacima izmiruju poreske obaveze prema državi. Ekonomista Boško Mijatović ocenjuje predlog kao ,,šarenu lažu jer poreska obaveza roditelja iznosi najviše nekoliko stotina dinara, dok neisplaćeni dečiji dodaci za godinu dana iznose u proseku 6.000 dinara" (*Glas javnosti*, 19, oktobar, str. 5).

Jugoslovenski centar za prava deteta precizira da naknade za dečji dodatak u Srbiji kasne 21 mesec. Pri tom je osnovica prema kojoj se ova davanja isplaćuju, umanjena za 36%. Prema podacima Gradskog sekretarijata za socijalnu i dečju zaštitu Beograda, svakoj od 42.000 porodica u Beogradu koje imaju pravo na dečji dodatak, Ministarstvo za brigu o porodici Srbije, duguje oko 3.000 dinara. Slična je situacija s materinskim dodatkom, naknadom nezaposlenim porodiljama i jednokratnom pomoći porodiljama za opremu novorođenčeta. U oktobru 1999 su isplaćivani zahtevi iz novembra 1998.

2.14.2. Pravo na osnovno obrazovanje. — Ustav SRJ i Konvencija o pravima deteta predviđaju obavezno i besplatno osnovno obrazovanje za svu decu. Zakon o osnovnoj školi razrađuje ovo pravo i propisuje kazne za roditelje koji odbijaju da šalju svoju decu u osnovnu školu.

Jugoslovenski centar za prava deteta (JUCPD) tvrdi da se u Srbiji ova mera kažnjavanja ne primenjuje, verovatno zbog toga što bi striktno pridržavanje zakona otvorilo mnoga druga socijalna pitanja. Teško je očekivati da roditelji plate ovu kaznu ako i sami ne rade, ili rade na crno a decu koriste kao ispomoć, ili ih teraju da prosjače da bi popunila kućni budžet. Većina ove dece u Srbiji su Romi ili deca koja žive na selu, uglavnom ženska. U Crnoj Gori je situacija drugačija. Prema izjavama nadležnih, ove školske godine u ovoj republici su podneta 103 zahteva za prekršajno gonjenje roditelja čija deca ne pohađaju osnovnu školu, od čega je u 90 slučajeva kazna naplaćena. Radi se uglavnom o ženskoj deci sa severa Republike.

Tokom juna meseca stanovništvo Kosova, pretežno srpskog, romskog i drugog nealbanskog porekla, masovno je napuštalo pokrajinu. To se podudarilo s periodom upisivanja đaka u osnovne i srednje škole. Na osnovu interne naredbe direktorima škola (jer drugi pravni osnov nije postojao), deca raseljenih s Kosova nisu mogla da se upišu u škole u mestima svog privremenog boravka, već su upućivani da se upisuju u svoje dotadašnje škole na Kosovu, odnosno u mestima na Kosovu u kojima je po oceni vlasti bilo bezbedno. Sve je to činjeno u sklopu kampanje organizovanog vraćanja Srba i drugog nealbanskog stanovništva na Kosovo. Tek posle pritisaka Jugoslovenskog centra za prava deteta i nezavisnih medija, prosvetne vlasti su pristale da se dozvoli upis đaka s Kosova u škole u mestima njihovog privremenog boravka. I pored toga jedan broj dece ostao je neupisan.

Za razliku od Srbije, u Crnoj Gori, gde se broj izbeglica i raseljenih lica kreće oko 12% od ukupnog broja stanovnika Republike, nije bilo ovakvih ometanja prava dece na obrazovanje — sva izbegla deca upisana su u odgovarajuće osnovne i srednje škole, odnosno organizovano im je alternativno i dopunsko obrazovanje.

2.14.3. Pravo na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti. — Prema pisanju *Večernjih novosti* (16. maj), za vreme NATO intervencije, u Domu za decu bez roditeljskog staranja Jefimija u Kruševcu, pomoćnik ministra za rad, boračka i socijalna pitanja u Srbiji, obavila je kolektivno krštenje u pravoslavnu veru pedesetosmoro štićenika

Doma. Jugoslovenski centar za prava deteta smatra da je time prekršeno pravo deteta na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti. Odgovarajući član Konvencije garantuje pravo i obavezu roditelja i, u određenim slučajevima zakonskih staratelja, da usmeravaju dete na način koji je u skladu s razvojnim sposobnostima deteta. Izgleda da u ovom slučaju nisu uvažavane individualne želje svakog pojedinačnog deteta, pa čak i onih starijeg uzrasta.

2.14.4. Postupanje prema HIV pozitivnom detetu. — Još školske 1997/98. godine u jednu školu na teritoriji Beograda upisan je HIV pozitivan dečak. Odmah po početku nastave, direktor škole i nadležni iz Ministarstva zdravlja Srbije obznanili su na roditeljskom sastanku ovaj podatak. Usledila je brutalna kampanja roditelja ostale dece iz tog odeljenja da se HIV pozitivni dečak isključi iz škole, uz pretnju da će oni ispisati svoju decu. O ovom slučaju je jedno vreme pisala i štampa, a potom, po zahtevu staratelja dečaka, mediji su zamoljeni da o tome više ne pišu. U saradnji s Ministarstvom prosvete Srbije rešenje je nađeno u organizovanju individualne nastave za dečaka u istoj školi. Predstavnici Jugoslovenskog centra za prava deteta su samoinicijativno obišli školu, razgovarali s direktorom i dobili uveravanja da je detetu pravo na obrazovanje obezbeđeno i da je s načinom organizovanja nastave saglasan i staratelj deteta.

Početkom ove školske godine, Jugoslovenskom centru za prava deteta po prvi put se obratila baka deteta koja je njegov staratelj (majka je umrla pre nekoliko godina, otac ne obilazi dete), s molbom da pomogne da se dečaku omogući razredna nastava, s obzirom da već treću godinu pohađa individualnu nastavu. Skrenula je pažnju da se nastava odvija u neodgovarajućoj prostoriji (nije u pitanju učionica, već prostorija s rešetkama na prozorima, u kojoj nema table, niti bilo kakvog nastavnog sredstva). Uz to je dečak potpuno stigmatiziran od strane vršnjaka — za vreme školskih odmora izložen je pogrdama i uvredama. Dečak je, inače, zdrav, intelektualno iznad proseka, ali mu se načinom nastavnog procesa destimulišu postojeći kapaciteti.

JUCPD se obratio Ministarstvu prosvete i Ministarstvu zdravlja Srbije sa zahtevom da što je moguće pre iznađu rešenje, prebace dete u neku drugu školu na teritoriji Beograda i da se tako obezbedi

poštovanje prava deteta na privatnost. Centar se pozvao na kršenje Konvencije o pravima deteta i to: prava na nediskriminaciju (čl. 2), najboljeg interesa deteta (čl. 3), prava na privatnost i prava na zakonsku zaštitu protiv takvog mešanja, prava na obrazovanje, uključujući i ciljeve obrazovanja (čl. 28 i 29). Takođe, ukazano je i na Preporuke Komiteta za prava deteta (oktobar 1998), koje se odnose na decu koja žive u okruženju s AIDS, među kojima je centralno načelo da ,,prevencija i mere zaštite ne smeju prouzrokovati stigmatizaciju deteta" (načelo br. 9). Ministarstvo obrazovanja uzelo je u razmatranje inicijativu JUCPD. Održan je sastanak svih regionalnih predstavnika Ministarstva s ciljem da se povodom ovog slučaja utvrdi stav za moguće buduće slučajeve.

2.14.5. Učešće dece kao dobrovoljaca u Vojsci Jugoslavije. — Početkom oktobra u ***Glasu javnosti*** objavljen je tekst o dečaku starom 12 godina, koji se dobrovoljno javio da tokom bombardovanja NATO Jugoslavije bude lični kurir pukovnika Ćurčića u brigadi Ratne mornarice u Baru. Kaže se da je dečak za taj svoj gest dobio na poklon sat od načelnika generalštaba Dragoljuba Ojdanića, kao i da je unapređen u počasni čin mlađeg vodnika.

JUCPD je reagovao povodom ove informacije smatrajući da je na ovaj način prekršena ne samo Konvencija o pravima deteta, već i domaći propisi, koji su u ovom domenu iznad standarda Konvencije. Prema Zakonu o Vojsci Jugoslavije, vojni obveznik može biti regrutovan na svoj zahtev u kalendarskoj godini u kojoj puni 17 godina. Prema Zakonu o odbrani, tek s navršenih 15 godina osoba može da učestvuje u civilnoj zaštiti, odnosno može biti angažovana na zaštiti i spasavanju civilnog stanovništva i materijalnih dobara od ratnih razaranja ili elementarnih nepogoda.

2.15. Pravo na državljanstvo

Najveću zakonodavnu novinu u pogledu uživanja prava na državljanstvo na teritoriji SRJ tokom 1999. godine predstavlja donošenje novog Zakona o crnogorskom državljanstvu (*Sl. list RCG*, br. 41 od 2.

novembra 1999). Ova odluka crnogorske Skupštine je ocenjena kao jedan od koraka u pravcu stvaranja samostalne crnogorske države. Ona je istovremeno otvorila i brojna pitanja vezana za pravo na državljanstvo mnogih kategorija lica koja se nalaze na teritoriji Crne Gore i Srbije (AIM, 29. jul). To se posebno odnosi na izbeglice ili raseljena lica, čiji je broj u Crnoj Gori izuzetno porastao, kao posledica sukoba na Kosovu. Međutim, do kraja godine nije bilo najjasnije kakve će sve praktične posledice za ove, ali i za druge kategorije lica (kao što su bračni drugovi crnogorskih državljana, Crnogorci koji žive u Srbiji ili Srbi koji su se poslednjih godina preselili u Crnu Goru) imati novi Zakon o državljanstvu.

U toku masovnih proterivanja Albanaca s Kosova u periodu mart-jun došlo je do jednog specifičnog oblika kršenja prava na državljanstvo. Prema brojnim svedočenjima albanskih izbeglica, pripadnici srpskih snaga bezbednosti na samoj granici su velikom broju Albanaca oduzimali lična dokumenta, posebno lične karte, vozačke dozvole i pasoše. Nije sasvim jasno šta je bio osnovni razlog ovakvog ponašanja, ali je njegova posledica sigurno mogla da bude otežavanje prognanim Albancima da ikada u budućnosti dokažu da su imali državljanstvo SFRJ, to jest da su živeli na Kosovu.

2.16. Sloboda kretanja

U vreme trajanja ratnog stanja proglašenog zbog intervencije NATO zabranjeno je putovanje u inostranstvo vojnim obveznicima od 18 do 60 godina (Vidi III.1.2.7). Tokom čitave godine i dalje je ostala na snazi Odluka Savezne vlade o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz zemlje.

Oružani sukob koji je trajao na Kosovu nesumnjivo je ograničio slobodu kretanja u tom delu zemlje. Istovremeno, sve je više problema za slobodan protok ljudi, robe i usluga između Srbije i Crne Gore. Prema *Glasu javnosti* (27–30. novembar, str. 6) ,,na prolaz u Crnu Goru svakodnevno čeka između 20 i 30 kamiona natovarenih uglavnom prehrambenom robom. Niko još nije video formalnu odluku kojom se obustavlja isporuka hrane iz Srbije u Crnu Goru. Vozači

kamiona kažu da policajci traže neke dodatne papire, ali da ni oni nisu načisto koji su to papiri".

Evropska unija i Sjedinjene Američke Države donele su u toku 1999. godine odluke da nekim jugoslovenskim državljanima zabrane ulaz na teritoriju zemalja članica EU, odnosno SAD. Spiskovi tih lica, koji sadrže više od tri storine imena i koji su se menjali, objavljivani su u nezavisnim glasilima (npr. *Danas*, 6. i 7. decembar) ali ne i u provladinim, mada su se u njima prenosile izjave o nepravičnosti i navodnoj nelegitimnosti ovih mera. Na listama su visoki funkcioneri države i vladajućih stranaka, ali i lica bez funkcija, koje strane vlade smatraju bliskim režimu. Neki od onih na koje se ova mera odnosi objavili su se da će se žaliti međunarodnim sudovima, ali se iz njihovih izjava i izjava njihovih branilaca ne da zaključiti na koje sudove misle i koje im je pravo povređeno (jedan od njih je književnik Milovan Vitezović — *Vreme*, 11. novembar).

2.17. Ekonomska i socijalna prava

SR Jugoslavija je i pre oružanih sukoba na Kosovu i intervencije NATO bila jedna od najsiromašnijih zemalja Evrope s velikim brojem nezaposlenih. ,,Kosovski sukobi su koštali Jugoslaviju 60 milijardi USD i njeni stanovnici su postali siromašniji od Albanaca, dakle najsiromašniji u Evropi, tvrdi se u studiji londonskog lista Ekonomist intelidžens junit (*Economist Intelligence Unit*). Bruto proizvod po stanovniku od 75 USD mesečno (900 USD godišnje) je najniži u Evropi. Pola decenije ratova u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH i na Kosovu, Jugoslavija plaća žalosnim rekordom, najspektakularnijim padom domaćeg bruto proizvoda u istočnoj Evropi, kaže se u ovoj studiji" (*Blic*, 23. avgust, str. 7). ,,U Jugoslaviji je osnovna pomoć u hrani za održavanje golog života potrebna za oko 3,4 miliona ljudi, konstatovano je u razgovoru delegacije Svetskog programa za hranu i UNHCR s predstavnicima nadležnih saveznih ministarstava" (*Blic*, 10. jul, str. 6)

Po zvaničnim jugoslovenskim izvorima, broj nezaposlenih je u avgustu bio 771.000 (*Beta*, 25. novembar), dok podaci nezavisnih sindikata govore o 1.600.000 radnika bez posla, u koje su uračunati i oni na prinudnom odmoru (*Beta*, 17. novembar). Inače, broj zaposlenih je u decembru iznosio 1.733.000.(Glas javnosti, 26. decembar, str. 5). Prosečna neto plata, po zvaničnim statističkim podacima, u oktobru je iznosila 1.512 dinara, što je tada bio ekvivalent od oko 45 USD (Beta, 23. novembar) a za prosečnu potrošačku korpu, koja obuhvata samo hranu za četvoročlanu porodicu, bilo je potrebno 3.672 dinara, dakle oko 110 USD (*Glas javnosti*, 27–30. novembar, str. 7).

Vlasti u Srbiji duguju novac gotovo svim kategorijama lica koji zavise od budžeta — deci, penzionerima, zaposlenima u prosveti i obrazovanju, medicinskim službama. ,,Penzionerima država od 1990. duguje dvanaest penzija, kaže Milan Đurić, predsednik nezavisnog sindikata penzionera" (*Glas javnosti*, 17. septembar, str. 5). Po zvaničnim podacima ,,više od polovine penzionera prima oko 1.000 dinara dok su troškovi minimalnog životnog standarda za dvočlanu penzionersku porodicu 2.700 dinara" (*Blic*, 27. septembar, str. 6).

,,Zarade prosvetnim radnicima u Srbiji kasne koliko i penzionerima, više od tri meseca, što znači da im država duguje 850 miliona dinara ili 68 miliona DEM" (*Blic*, 2. septembar, str. 6). ,,Prosečna plata profesora univerziteta je 2.500 dinara, a asistenta upola manja" (*Beta*, 14. oktobar). Prema procenama Udruženja profesora i istraživača Srbije, oko 15.000 bivših i sadašnjih univerzitetskih profesora je toliko ugroženo da je za njih neophodna humanitarna pomoć (*Blic*, 20. septembar, str. 20). To udruženje je, u saradnji s međunarodnim organizacijama, ugroženim profesorima delilo pakete s hranom i higijenskim sredstvima, a priprema i podelu lekova bolesnim i penzionisanim profesorima (*Blic*, 26. oktobar, str. 6).

U zdravstvu nema dovoljno novca da se obezbedi najosnovnija medicinska zaštita stanovništva. ,,Prvo polugodište Zavod za zdravstveno osiguranje Srbije je završio s deficitom od 1,7 milijardi dinara, od čega neplaćeni lekovi čine 30 posto svote, a dug za neisplaćene plate iznosi 375 miliona dinara" (*Blic*, 27. septembar, str. 7).

U državnoj kasi nije bilo dovoljno novca ni da se isplate dnevnice rezervistima Vojske Jugoslavije koji su bili mobilisani u vreme intervencije NATO. Samo dve nedelje posle završetka bombardovanja, rezervisti VJ počeli su s protestima i blokadama saobraćajnica zbog toga što im država nije isplatila zarade. Rezervisti su blokirali puteve u području Kragujevca (*Blic*, 20. jun, str. 4), Kraljeva (*Blic*, 25. jun, str. 6), Velike Plane, Požarevca i Vrbasa jer ,,država svakom od njih za boravak na Kosovu duguje između 6.000 i 8.000 dinara" (*Blic*, 27. jun, str. 4). Policija je proteste rezervista rasturala u Nišu, Prokuplju i Knjaževcu gde je uhapsila Zorana Nikolića (*Blic*, 19. jul, str. 8). ,,Ratne dnevnice vojnicima i rezervistima VJ biće isplaćene u šest mesečnih rata, počev od 1. avgusta, odlučila je savezna vlada. Procenjeno je da će vojni obveznik koji je proveo rat na teritoriji Kosova i Metohije primiti oko 1.800 dinara mesečno, a oni koji su bili izvan tog područja oko 1.200 dinara" (*Blic*, 22. jul, str. 6). Rezervisti su bili nezadovoljni ovom odlukom pa su zbog toga štrajkovali i glađu (*Glas javnosti*, 15. avgust, str. 9). Kada su protesti na jesen izgubili na intenzitetu, vlasti su protiv rezervista koji su u znak protesta blokirali puteve, poput rezervista iz Blaca, podnosili i prekršajne prijave (*Blic*, 27. oktobar, str. 8).

Ostvarenje prava na penzijsko osiguranje vlasti su uskratile penzionerima tako što su im, u drugoj polovini septembra, umesto penzija za maj, jun i jul, podelile bonove za plaćanje utrošene električne energije. ,,Na potvrdama će penzioneri moći da upišu broj samo jednog električnog brojila čiju će potrošnju plaćati zaostalim penzijama, a ako im poštari u roku od deset dana ne uruče bonove, oni se vraćaju penzijskom fondu i isplaćuju se kada za to bude novca" (*Glas javnosti*, 19. septembar, str. 5). Prosečna tromesečna penzija za taj period iznosi oko 8.100 dinara a prosečan mesečni račun za utrošenu električnu energiju ne iznosi više od 350 dinara. S obzirom da je inflacija u Jugoslaviji sada najmanje 50 posto godišnje, to znači da će penzioneri samo po tom osnovu izgubiti polovinu vrednosti zaostalih penzija.

III
GLAVNI PROBLEMI — 1999.

1. Oružana intervencija Severnoatlanskog pakta (NATO)

1.1. Uvod

Vojna intervencija NATO protiv SR Jugoslavije, koja se sastojala u svakodnevnim i sve intenzivnijim vazdušnim napadima, trajala je od 24. marta do 10. juna 1999. Tokom ovih jedanaest nedelja avijacija NATO je proširivala listu ciljeva koji su bili meta bombardovanja. U početku su to bili protivvazdušni sistemi Vojske Jugoslavije i vojna skladišta. Ubrzo se prešlo na komunikacionu infrastrukturu zemlje, kao što su mostovi, saobraćajnice, releji i repetitori i skladišta nafte i naftinih derivata. U sledećoj fazi lista ciljeva je proširena na važnije vladine zgrade kao što su ministarstva vojske i policije, privredni objekti i medijske kuće. Što je intervencija duže trajala, povećavao se broj pogođenih ili oštećenih kvartova u kojima živi civilno stanovništvo, bolnica, škola i kulturnih spomenika. Sve vreme je povećavan broj aviona koji je učestvovao u operaciji, tako da je s početnih tri stotine, stigao na preko hiljadu.

Najkrupnija neposredna posledica početka bombardovanja SRJ do koje je došlo na teritoriji Kosova bila je pogoršavanje položaja albanskog stanovništva i pojačavanje intenziteta sukoba između Vojske Jugoslavije i „OVK". Nekoliko dana posle početka vazdušnih napada, srpske policijske i paravojne trupe započele su proces organizovanog

proterivanja albanskog stanovništva s Kosova. Dok je pre početka bombardovanja oko 230.000 Albanaca s Kosova bilo izvan svojih domova u izbeglištvu ili rasejanju, na kraju intervencije je njih skoro 1,4 miliona bilo primorano da napuste svoje domove — od toga je oko 870.000 napustilo Kosovo i potražilo utočište u Albaniji, Makedoniji i drugim zemljama.

Za vreme intervencije nije bilo moguće utvrditi koliki je broj Albanaca s Kosova ubijen tokom kampanje proterivanja, a najveći broj procena kretao se oko deset hiljada mrtvih. Prema Karli del Ponte, glavnom tužiocu Međunarodnog tribunala za ratne zločine počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije, istražitelji Tribunala su do novembra 1999. godine, posle nekoliko meseci rada na terenu i ispitivanja otprilike trećine prijavljenih masovnih grobnica pronašli 2.108 tela.[43] Precizniji broj civilnih žrtava biće verovatno poznat na proleće, kada se predviđa da istražitelji Tribunala nastave ispitivanja mesta označenih kao masovne grobnice. Del Ponte je upozorila da su istražitelji utvrdili da je na izvesnim mestima došlo do zametanja dokaza i da broj otkrivenih grobnica i tela verovatno nije konačan. Takođe, glavni tužilac Tribunala je ustvrdila da je na nekim mestima koja kriju tela nemoguće utvrditi tačan broj žrtava.[44]

NATO je opravdavao intervenciju različitim razlozima. U samom početku se činilo da je osnovna namera bila da se prinudi srpska strana da potpiše predloženi dokument iz Rambujea i da se vojnički oslabi. Pominjana je i potreba jačanja regionalne bezbednosti. Proterivanje Albanaca s Kosova je učinilo da NATO formuliše svoje ciljeve kao ,,zaustavljanje genocida i etničkog čišćenja". Međutim, ako je obrazloženje intervencije variralo, ciljevi su bili prilično konstantni. Tražilo se od zvaničnog Beograda da okonča vojne akcije i represiju na Kosovu, da povuče sve vojne, policijske i paravojne trupe

43 ,,Prosecutor for former Yugoslavia, Rwanda briefs Security Council", Press Release SC/6749, 10. novembar 1999.

44 Američka administracija stoji na stanovištu da se ukupan broj mrtvih kreće oko 10.000. Vidi izveštaj Stejt dipartmenta (U.S. State Department), ,,Ethnic Cleansing at Kosovo: An Acount", od 10. decembra 1999.

iz pokrajine, pristane na prisustvo međunarodnih vojnih snaga na Kosovu, osigura povratak svih izbeglica i raseljenih lica i da garantuje da će se zalagati za konačno političko rešenje Kosovske krize u okvirima koji su ustanovljeni dokumentom iz Rambujea.

Intervencija je otvorila mnoštvo pravnih pitanja, kao što su legalitet upotrebe sile protiv jedne suverene zemlje, uloga Ujedinjenih nacija u održavanju međunarodnog mira i bezbednosti, način i metodi zaštite prava pripadnika nacionalnih manjina, razlika između vojnih i civilnih ciljeva prilikom vođenja vazdušnog rata, odgovornost za ratne zločine ili opasnost od ugrožavanja čovekove okoline u slučaju ratnih sukoba.

Postoje ozbiljne indicije da je tokom svoje operacije NATO prekršio mnoge odredbe humanitarnog prava u domenu obaveze da se maksimalno zaštite životi civilnog stanovništva. Kao najčešće pominjan dokaz jeste masovno uništavanje tzv. objekata dvostruke namene (mostovi, električne centrale, toplane, repetitori, i dr.) koji bi, prema odredbama Prvog protokola uz Ženevske konvencije, mogli da budu predmet napada samo ako po svojoj prirodi, mestu ili cilju efikasno doprinose vojnoj akciji i čije totalno ili delimično uništenje, osvajanje ili neutralizacija, u okolnostima koje postoje u vreme napada, predstavljaju definitivnu vojnu prednost. Često napadi NATO na objekte dvostruke namene nisu zadovoljavali ovo merilo, kao ni zahtev za maksimalnom zaštitom civilnih lica. Pored toga, upotreba kasetnih bombi i osiromašenog uranijuma ozbiljno dovodi u pitanje sklad vojne akcije sa zahtevima humanitarnog prava.

Nije lako proceniti ukupnu štetu koja je prouzrokovana bombardovanjem. Prema zvaničnim izvorima jugoslovenske strane ukupan broj žrtava jeste ,,nekoliko hiljada civila", od kojih je 30% dece, i šest hiljada povređenih (40% dece).[45] Isti izvor je precizniji kada se govori

45 Dokument Vlade SRJ ,,Provisional Assesment of Destruction and Damages Caused by the NATO Aggression on the Federal Republic Yugoslavia" iz jula 1999. godine, citiran u izveštaju Specijalnog izvestioca UN za stanje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije Jiržija Dinstbira, objavljenom u jesen 1999, UN dok. A/54/396, S/1999/1000, st 94.

o ubijenim pripadnicima vojske i policije — kaže se da su stradala 462 vojnika i 114 pripadnika Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. Podaci o materijalnoj šteti nalaze se u dva toma koje je objavilo Ministarstvo inostranih poslova SR Jugoslavije.[46]

1.2. Ukidanja ljudskih prava u SR Jugoslaviji tokom vojne intervencije NATO

1.2.1. Merila za procenu derogacije. — Tokom intervencije NATO na teritoriji SRJ vlasti su uvele niz mera kojima se odstupa od ustavom garantovanih ljudskih prava. O nekima je odlučila Savezna vlada, ali je većina uvedena odlukom predsednika Srbije i one su važile samo na teritoriji ove republike. Nije sporno da situacija u kojoj su ove mere donete potpada pod ,,izuzetnu opštu opasnost koja ugrožava opstanak nacije" kako to zahteva PGP. Međutim, odluke kojima su derogacije uvedene imaju niz nedostataka, koji predstavljaju kršenje Ustava SRJ i PGP. Savezna vlada nije obavestila Generalnog sekretara UN o derogaciji, što je prema PGP bila dužna da učini. Savezna skupština nije potvrdila odluke kojima su ljudska prava ograničena za vreme ratnog stanja na svom prvom zasedanju po uvođenju ograničenja, kako to propisuje Ustav SRJ. Konačno, većinu mera derogacije doneo je predsednik Srbije grubo kršeći savezni ustav. Može se zaključiti da su mere derogacije ***prima facie*** bile u suprotnosti s ustavnim i međunarodnim garancijama ljudskih prava koje obavezuju Jugoslaviju (vidi I.3.2.4).

Iako je u ratnim okolnostima i drugim vanrednim situacijama teško procenjivati celishodnost mera koje vlasti preduzimaju, ne znači da ne postoje kriterijumi koje te mere treba da zadovolje. Ključno je pitanje da li su one bile preduzete ,,u onom strogom obimu u kojem to izuzetna opšta opasnost zahteva" kako to propisuje PGP. Mora se

46 *NATO Crimes in Yugoslavia: Documentary Evidence* I i II, maj i juli 1999, http://www.mfa.gov.yu/.

odmah ukazati da Ustav SRJ ne propisuje da preduzete mere u doba ratnog stanja moraju da budu u srazmeri s opasnošću koja preti naciji.

Neophodnost mera derogacije treba posmatrati uzimajući u obzir situaciju u kojoj su preduzete.[47] Derogacija mora da bude neophodna kao odgovor na problem na koji se reaguje, tj. mora da postoji neki razlog zbog koga druge, blaže mere ograničenja ljudskih prava ne zadovoljavaju.[48] Drugo, paralelno s derogacijom moraju da postoje delotvorni načini da se spreče njene zloupotrebe, posebno u onoj meri u kojoj one mogu da ugroze prava koja se ne mogu ukidati.[49]

1.2.2. Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. — Mere uvedene za vreme ratnog stanja znatno su ograničile pravo na slobodu, produžujući vreme trajanja pritvora po raznim osnovama. Prema ZKP, pritvor po pravilu određuje istražni sudija, što je u skladu s međunarodnim standardima (za neustavne izuzetke vidi I.4.4.1.1). Međutim, prema saveznoj Uredbi o primenjivanju Zakona o krivičnom postupku za vreme ratnog stanja (*Sl. list SRJ*, br. 21/1999), osim istražnog sudije pritvor mogu da odrede i policija ili javni tužilac, i to u trajanju do trideset dana (čl. 8). Ovom merom je ukinut član 24 saveznog ustava, prema kome pritvor može da odredi samo nadležni sud, kao i član 9 PGP, prema kome se svaki uhapšeni mora bez odlaganja dovesti pred sudiju ili lice ovlašćeno da vrši sudsku vlast. Čak i bez ulaženja u raspravu o opravdanosti tako dugog policijskog pritvora, ova mera nije obezbedila nikakvu kontrolu nad odlukom tužioca i policije. Takođe, jugoslovenski propisi (suprotno Ustavu SRJ) ne obezbeđuju pravo na advokata odmah po lišenju slobode, nego tek pred prvo saslušanje kod istražnog sudije (čl. 74, st. 1 ZKP). Tako je data mogućnost tužiocu i policiji da drže neko lice u pritvoru i do 30 dana bez kontakta s advokatom, pa čak i bez dodira sa spoljnim svetom. Praksa je pokazala

47 Vidi npr. presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Aksoy protiv Turske*, 18. decembar 1996, *Reports 1996-VI*, st. 68.

48 Up. analizu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Brannigan i McBride protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 26. maj 1993, A 258-B, st. 51.

49 Vidi *Brannigan i McBride protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, *op. cit*, st. 63 i *Aksoy protiv Turske*, *op. cit*, st. 82–83.

da se u tzv. policijskom pritvoru od 72 časa, koji dopuštaju jugoslovenski propisi, dešava najviše slučajeva mučenja i nečovečnog postupanja od strane policije (vidi I.4.3.3). Sve ovo ukazuje da mera kojom je policiji ili tužiocu omogućeno da odrede pritvor u trajanju do 30 dana za vreme ratnog stanja, bez istovremenog pružanja delotvorne zaštite pritvoreniku, nije u skladu s međunarodnim standardima ljudskih prava.

U Srbiji je za vreme ratnog stanja doneta Uredba o unutrašnjim poslovima za vreme ratnog stanja, kojom je izmenjen republički Zakon u unutrašnjim poslovima (*Sl. glasnik RS*, br. 17/1999) Uredbom je predviđeno da policija može ograničiti kretanje, i to duže od 24 sata, licu koje narušava javni red i mir, špekuliše na tržištu prometa u uslovima ratnog stanja, povlači robu iz prometa, stvara zalihe kupovinom velike količine robe radi šverca, neovlašćeno podiže cene, uslovljava kupovinu osnovnih životnih namirnica kupovinom drugih roba ili plaćanjem u devizama, ili na drugi način remeti propisane tokove snabdevanja građana osnovnim životnim namirnicama i roba u posebnom režimu i u drugim slučajevima ugrožavanja bezbednosti građana ili odbrane i bezbednosti Republike (čl. 2).

Takođe, ministar unutrašnjih poslova je uredbom dobio ovlašćenje da izriče mere internacije („zaštitnu meru upućivanja na boravak u određeno mesto") licima koja predstavljaju opasnost za bezbednost Republike. Internacija je mogla da traje do 60 dana, posle čega se internirano lice predaje u nadležnost suda (čl. 3).

Ovom merom su prekršene odredbe čl. 23 i 24 Ustava SRJ, koje propisuju da do lišenja slobode može doći samo u slučajevima predviđenim saveznim zakonom i na osnovu odluke nadležnog suda. Kao što je već pomenuto, mere derogacije u Srbiji donete su u suprotnosti s Ustavom SRJ i moraju se posmatrati kao „obična ograničenja ljudskih prava". Međutim, čak i kada bi se posmatrala kao derogacija, Uredba o unutrašnjim poslovima Srbije nije bila u skladu s međunarodnim standardima.

Mera kojom je propisano zadržavanje duže od 24 sata sadrži široke formulacije osnova za takvo zadržavanje, što ostavlja otvorena vrata samovolji policije, bez ikakve pravne kontrole. Ovo se naročito

odnosi na mogućnost zadržavanja „u drugim slučajevima ugrožavanja bezbednosti građana ili odbrane i bezbednosti Republike." Takođe, nije jasno koliki je maksimum zadržavanja lica, jer se u Uredbi pominje samo mogućnost produženja i duže od 24 časa bez postavljanja gornje granice. Jedna mogućnost je da je najduži rok za zadržavanje 30 dana, kao što to predviđa savezna Uredba o primenjivanju ZKP. Međutim, činjenica da maksimalni rok nije bio izričito predviđen predstavlja tešku povredu pravne sigurnosti.

Isto kao i mera tridesetodnevnog pritvora određena saveznom Uredbom o primenjivanju ZKP za vreme ratnog stanja, i mere koje je doneo predsednik Srbije nisu pružile bilo kakva pravna sredstva kojima bi se sprečile moguće zloupotrebe. Zadržavanje duže od 24 sata, kao i internacija koja može da traje do 60 dana ostavile su ogromne mogućnosti za zloupotrebe i kršenja ljudskih prava. Prvo, nisu bila predviđena pravna sredstva kojima bi se ovo ograničenje slobode moglo preispitati od strane nekog sudskog organa. Drugo, policiji je ostavljena mogućnost da pritvorenicima ograniči svaki kontakt sa spoljnim svetom (*incommunicado*), uključujući tu i članove porodice i advokata.

Prema tome, ove mere, a naročito internacija, ne samo što su uvedene suprotno garantijama Ustava SRJ, već predstavljaju i kršenje međunarodnih standarda.

1.2.3. Pravo na pravično suđenje. — U ovoj oblasti Savezna vlada je uvela niz derogacija pomenutom Uredbom o primenjivanju ZKP za vreme ratnog stanja. Odredba o izuzeću sudije u krivičnom postupku ako postoje okolnosti koje izazivaju sumnju u sudijsku nepristrasnost (čl. 39, st. 6 ZKP) bila je ukinuta. Ovaj osnov za izuzeće sudije se prema ZKP ne primenjuje automatski (*ex lege*) nego po proceni suda. U prilog legitimiteta ove mere u ratnoj situaciji govori i činjenica da je rad sudova bio otežan a veliki broj sudija podlegao vojnoj obavezi. Istovremeno, treba imati u vidu da je Uredba istovremeno propisala da sudija pojedinac sudi u prvostepenom postupku za krivična dela za koja se može odrediti novčana kazna ili kazna zatvora do pet godina (čl. 5). Na taj način je još više povećana mogućnost da

optuženi ne dobije pravično suđenje, jer u normalnim okolnostima u krivičnom postupku sudi sudsko veće.

1.2.4. Pravo na zaštitu privatnog života, porodice, stana i prepiske. — Prema Uredbi o primenjivanju ZKP za vreme ratnog stanja pretres stana i lica bilo je moguće izvršiti i bez pismenog sudskog naloga i bez saglasnosti tog lica, ako je postojala osnovana sumnja da je to lice izvršilo krivična dela za koja je propisana kazna zatvora od najmanje 5 godina; ratne zločine, zločine protiv čovečnosti ili genocid; za dela protiv ustavnog uređenja, bezbednosti ili Vojske Jugoslavije (čl. 7). Ovim je derogirana odredba čl. 31 Ustava SRJ, prema kojoj policija za pretres stana mora uvek da ima sudski nalog, osim u slučaju kada je to neophodno za neposredno hvatanje učinioca krivičnog dela ili spašavanje ljudi i imovine. Međutim, ovako široka ovlašćenja policije ne prati ikakva mogućnost za sprečavanje zloupotreba. Sudsko odobrenje za pretres nije obavezno, a zbog derogacije ne bi postojala ni mogućnost krivičnog gonjenja koju predviđaju jugoslovenski propisi u slučaju povrede nepovredivosti stana i nezakonitog pretresanja. Na kraju, treba imati u vidu da, ni u mirno doba, odredbe ZKP o pretresanju stana nisu u skladu s odredbama Ustava SRJ (vidi I.4.6.2).

Još drastičnije mere donete su u Srbiji. Bez sudskog rešenja policija je mogla da vrši pretresanje lica, prostorija, stvari, vozila i prostorija, da bi proverila da li lice u pitanju neovlašćeno poseduje oružje, municiju, eksploziv, druge stvari podobne za napad ili vršenja diverzije, robu koja je u posebnom režimu za vreme ratnog stanja, kao i propagandni materijal neprijateljske sadržine (čl. 4). Takođe, policija je mogla da bez sudskog rešenja otvara pisma i druge pošiljke, kada to nalažu interesi bezbednosti i odbrane zemlje i kada postoji osnovana sumnja da se radi o krivičnom delu (čl. 5).

Kao u ostalim slučajevima mera derogacije donetih u Srbiji, i ove mere su u suprotnosti sa saveznim ustavom. Što se tiče njihove usklađenosti s PGP, čini se da velika ovlašćenja kod pretresa koja je policija dobila mogu da se opravdaju povećanim interesom bezbednosti u vreme ratnog stanja. Međutim, kao i sa saveznim merama kojima se derogira pravo na nepovredivost stana, nisu predviđena sredstva za

sprečavanje zloupotreba u vršenju ovih velikih ovlašćenja. Policija je mogla da otvara pisma i pretresa bez ikakve kontrole, jer nije bilo načina da se korišćenje ovih ovlašćenja ospori ili da se zaštiti od zloupotrebe i šikane.

1.2.5. Sloboda izražavanja. — Vlada Srbije je 23. marta 1999, dan pred izbijanje rata, drastično ograničila slobodu informisanja i rad medija i praktično uvela cenzuru.

Međutim, ne može se sa sigurnošću utvrditi pravni osnov na osnovu koga je to učinjeno. U tom smislu je relevantna, ali nikako dovoljna da pruži osnov za cenzuru, Odluka Vlade Srbije kojom se reguliše rad i ponašanje raznih državnih organa u situaciji neposredne ratne opasnosti (*Sl. glasnik RS*, br. 12/1999). Prema ovoj odluci, ,,organi i organizacije u oblasti informativne delatnosti svoje aktivnosti usmeriće na blagovremeno, neprekidno i objektivno informisanje domaće i strane javnosti o ciljevima i interesima naše zemlje u aktuelnoj situaciji u kojoj se zemlja nalazi, radi postizanja što većeg propagandnog efekta, efikasnog suprotstavljanja svim oblicima neprijateljske aktivnosti, a posebno radi preventivnog delovanja na suzbijanju dezinformacija".

Neposredno po donošenju ove odluke, Ministarstvo za informacije Srbije donelo je ,,Uputstvo" za rad medija u slučaju neposredne ratne opasnosti, koje se primenjivalo tokom celog sukoba.[50] Prema uputstvu, svaki novinar se mora staviti u službu trenutnih interesa države i učešća u sistemu obaveštavanja i javljanja, a nijedna informacija koja može da doprinese širenju defetizma i panike ne sme biti objavljena. Zabranjuje se izveštavanje o gubicima Vojske Jugoslavije i Ministarstva unutrašnjih poslova. Uvodi se posebna terminologija koju su mediji morali da koriste (npr. akcije vojske i policije su ,,odbrambene aktivnosti ili borba za očuvanje i odbranu zemlje"; NATO je ,,agresor" itd.).

Sve ovo veoma podseća na Uredbu o posebnim merama u uslovima pretnji oružanim napadima NATO pakta našoj zemlji (*Sl.*

50 Ovo ,,Uputstvo" nije objavljeno u Službenom listu, nego je direktno slano redakcijama. Za tekst, vidi www.freeb92.net.

glasnik RS 35/1998–881), koja je bila uvod u donošenje drakonskog Zakona o javnom informisanju Srbije. Uredba je propisivala da mediji imaju dužnost da deluju u skladu sa dužnošću čuvanja teritorijalnog integriteta, suvereniteta i nezavisnosti Srbije i Jugoslavije. Medijima je bilo zabranjeno širenje defetizma.[51]

Mere srpske vlade su bile u dubokoj suprotnosti i s Ustavom SRJ i s Ustavom Srbije. Za vreme ratnog stanja Savezna vlada nije derogirala pravo na slobodu štampe, garantovano članom 36. Ustava SRJ. Ovlašćenje da donese mere derogacije Vlada Srbije nema ni na osnovu Ustava Srbije — ona jedino može predsedniku Republike predložiti da on donese mere kojima se ograničavaju ljudska prava za vreme ratnog stanja (čl. 83, st. 7 Ustava Srbije). Konačno, pomenuto ,,Uputstvo" Ministarstva za informacije nije nigde objavljeno i prema tome nikada nije moglo ni da bude obavezujući pravni akt.

Međutim, u uslovima rata nepoštovanje mera koje je donela Vlada Srbije moglo je da ima teške posledice. Glavni urednici medija su morali da idu na svakodnevne sastanke u Ministarstvo za informacije. Takođe, tokom rata bili su privedeni glavni urednik poznate (od strane vlasti kasnije preuzete) beogradske radio stanice *B92*, Veran Matić, i glavni urednik nedeljnika *NIN*, Stevan Nikšić.

Činjenica da vlasti u Srbiji nisu našle za shodno da donesu makar formalnu odluku kojom bi se sankcionisalo ukidanje slobode štampe za vreme intervencije NATO, govori o potpunom nestanku principa vladavine prava. Važnost medija tokom rata, nikako ne može da opravda legalizovano bezakonje u oblasti informisanja i potpuno ukidanje prava koje je bitno za demokratsko društvo.

1.2.6. Pravo na slobodu mirnog okupljanja. — Predsednik Srbije je za vreme ratnog stanja ograničio i pravo na mirno okupljanje građana (*Sl. glasnik RS*, br. 17/1999). Javni skup, bez obzir na karakter (politički ili neki drugi) mogao se održati samo po prethodnom odobrenju policije, bilo da se održava u zatvorenom ili otvorenom prostoru (čl. 2). Kaznene odredbe su predviđale da se sazivač skupa koji nije

51 Vidi *Ljudska prava u SRJ 1998*, I.4.8.2.

dobio dozvolu od policije, kao i govornik na takvom skupu, mogu kazniti novčano ali i kaznom zatvora do 60 dana (čl. 3). Tako je ograničeno pravo garantovano članom 40. Ustava SRJ, kojim se jamči sloboda zbora i drugog mirnog okupljanja, bez odobrenja, uz prethodnu prijavu skupa nadležnom organu. Ograničeno je i pravo na slobodu govora i javnog istupanja iz čl. 39 Ustava.

Kao što je već pomenuto, potpunu derogaciju ovih prava mogu da izvrše jedino savezni organi u vreme ratnog stanja. U drugim slučajevima, slobodu okupljanja je moguće samo privremeno ograničiti ,,odlukom nadležnog organa radi sprečavanja ugrožavanja zdravlja i morala, ili radi bezbednosti ljudi i imovine." Naravno, uredba predsednika Srbije se ne može posmatrati kao privremeno ograničenje, jer je njeno dejstvo bilo bez ograničenja, tj. dok ratno stanje traje i dok se ne ukine. Što se tiče slobode govora i javnog istupanja, ona ne može da podleže nikakvim ograničenjima, osim derogacije.

Ako se posmatra sa stanovišta primerenosti okolnostima vanredne situacije, kako to PGP zahteva, osnovno pitanje je opravdanost zahteva da se skup može održati samo uz prethodnu dozvolu policije. Naime, u mirnodopskim uslovima skup se samo prijavljuje kod policije, koja ako smatra da postoje zakonom određeni razlozi, skup može da zabrani, trajno ili privremeno. (vidi I.4.9.2). U uslovima rata može se pretpostaviti postojanje legitimnog interesa za ograničenjem pa čak i potpunim ukidanjem slobode okupljanja, kao što je zaštita bezbednosti građana ili sprečavanje nereda. Međutim, nije jasno koji je to legitimni interes države zahtevao dodatno ograničenje da svaki skup mora prethodno da odobri policija, ako već i po mirnodopskom zakonodavstvu svaki skup mora da se prijavi i ako policija može da ga zabrani kada smatra da postoje zakonom određeni razlozi. Nepostojanje legitimnog interesa države da traži prethodno odobrenje javnog skupa, vidi se i iz činjenice da je Uredba istovremeno predviđala da državni organ ne mora da ima prethodno odobrenje da bi organizovao skup (čl. 2, st. 2). Može se zaključiti da je Uredba neopravdano otežala korišćenje prava na slobodu okupljanja. Ona je istovremeno stavila u povlašćeni položaj državne organe u odnosu na druge potencijalne

sazivače skupa, što se u praksi pre svega odnosilo na opozicione političke partije i druge neistomišljenike. Da je cilj ove mere bio da ograniči slobodu političkog delovanja govori i činjenica da su oštre kazne, novčane i zatvorske, predviđene ne samo za organizatora neodobrenog skupa nego i za one koji na njemu govore. Po ovoj uredbi kažnjeni su organizatori protesta Srba s Kosova, održanog u Beogradu 21. juna 1999, sa po 20 dana zatvora, jer nisu imali odobrenje za održavanje skupa.[52]

1.2.7. Sloboda kretanja. — Jedna od prvih mera koje je Savezna vlada donela po proglašenju ratnog stanja, bilo je ograničenje putovanja u inostranstvo obveznika Vojske Jugoslavije (*Sl. list SRJ*, br. 16/1999 i 36/1999). Svim vojnim obveznicima između 18 i 60 godina života bilo je zabranjeno putovanje u inostranstvo i ukinuto izdavanje i produženje pasoša, osim kada to zahtevaju interesi odbrane zemlje i drugi opravdani razlozi, uz odobrenje nadležnog organa Generalštaba Vojske Jugoslavije (čl. 1–3). Međutim, vojnim obveznicima koji su imali stalno boravište u inostranstvu bilo je dozvoljeno napuštanje zemlje, prvo u praksi, a potom i formalno (*Sl. list SRJ*, br. 36/1999).

Ovom merom je derogirano pravo na slobodu kretanja garantovano članom 30. Ustava SRJ. Postoje jaki argumenti za opravdanje zabrane putovanja u inostranstvo u uslovima rata. Treba imati u vidu da i u mirnodopskim situacijama Ustav predviđa da se ovo pravo može ograničiti saveznim zakonom u interesu odbrane zemlje. Takođe, dejstvo ove mere Savezne vlade je bilo ublaženo s mogućnošću da se dobije izuzeće od zabrane, kao i potpunim izuzimanjem vojnih obveznika koji su imali prebivalište u inostranstvu.

U Srbiji je za vreme rata doneta Uredba o prebivalištu i boravištu građana (*Sl. glasnik RS*, br. 17/1999). Njome je krug lica koja

52 Zajedno s kaznom za kršenje Uredbe o prebivalištu i boravištu, dobili su ukupno 30 dana zatvora. Vidi: Helsinški komitet, ,,Izvestaj o pojačanoj represiji u Srbiji", str. 20. Interesantno je da je sudija za prekršaje u Čačku za isti prekršaj — održavanje skupa bez odobrenja policije — kaznio članove Građanskog parlamenta s novčanim kaznama. Vidi ,,Novčane kazne zbog kršenja Uredbe o okupljanju građana za vreme rata", *Politika*, 26. maj 1999.

moraju prijavljivati i odjavljivati prebivalište, boravište i adresu stana proširen na sva lica starija od 14 godina, dok je Zakonom o prebivalištu i boravištu Srbije (*Sl. glasnik SRS*, br. 51/71 poslednje izmene 48/94) predviđeno da to moraju da čine samo punoletnici (tj. lica starija od 18 godina, čl. 6 Zakona). Istovremeno je doneta uredba o ličnoj karti, kojom je uvedena obaveza da sva lica starija od 14 godina imaju ličnu kartu.[53] Takođe je rok prijave prebivališta s 8 dana (čl. 8 Zakona) skraćen na svega 24 časa po dolasku u novo mesto. Što se promene boravišta tiče, prijava se morala izvršiti odmah a najkasnije u roku od 12 sati po dolasku u mesto. Za prekršaj navedenih odredbi ili davanje netačnih podataka umesto novčane kazne uvedena je kazna zatvora od 30 dana.

Iako je cilj ovih mera očigledno bio efikasnije sprovođenje mobilizacije i sprečavanje izbegavanja vojnih poziva, što je u nadležnosti federacije, ne može se osporiti pravo Srbije da reguliše pitanja boravišta, prebivališta i lične karte, što je u republičkoj nadležnosti. Međutim, problem je što se ove mere nisu odnosile samo na vojne obveznike nego i na sve građane, tako da su uvele ograničenje šire nego što njihova pretpostavljena svrha zahteva. Drugo, u uslovima ratnih dejstava, kada su mnogi državni organi premešteni sa svojih lokacija ili nisu radili redovno, praktično je nemoguće bilo poštovati propisane rokove prijave prebivališta i boravišta. Takođe, teško je pretpostaviti da su raseljena lica u uslovima ratnih dejstava mogla da poštuju ovakav propis. Sve ovo je otvorilo mogućnost selektivne primene i kažnjavanja. O tome svedoči i slučaj kada su organizatori protesta izbeglih Srba u Beogradu, 21. juna 1999, kažnjeni s deset dana zatvora zbog kršenja Uredbe o prebivalištu i boravištu (dodatno su bili kažnjeni i s dvadeset dana zatvora, zbog kršenja Uredbe o okupljanju građana). Zato se može zaključiti da su ove mere drastično ograničile, pa čak i potencijalno ukinule, slobodu kretanja unutar zemlje, i to za sve građane.

53 Prema Zakonu o ličnoj karti, obaveza važi za lica starija od 18 godina, *Sl. glasnik RS*, br. 15/1974, poslednja promena 48/1994.

1.3. Zaključak

Mere derogacije ljudskih prava donete za vreme rata od strane jugoslovenskih i srpskih vlasti formalno nisu bile u skladu s Ustavom SRJ i PGP. One često ni po sadržini nisu odgovarale međunarodnim standardima ljudskih prava, pre svega zahtevu da mere derogacije moraju da budu preduzete u strogom obimu koji situacija zahteva. Preduzete mere su uglavnom davale ogromna ovlašćenja državnim organima, pre svega policiji, a da pri tom nije postojala bilo kakva mogućnost za osporavanje odluke ili zaštitu od zloupotreba. Ovo se pre svega odnosi na odredbe o policijskom pritvoru do 30 dana, odnosno internaciji do 60 dana. Drastični su bili i suspenzija slobode štampe i uvođenje cenzure bez toga da je vlast čak i pokušala da donese akte koji bi mogli bar da posluže kao formalni osnov za njih.

Za vreme ratnog stanja ionako slabe garancije ljudskih prava u jugoslovenskom pravnom sistemu u potpunosti su obesmišljene. Široke derogacije najvažnijih prava, koje ni formalno ni sadržinski nisu odgovarale ustavnim i međunarodnim standardima, ne samo da su dale režimu odrešene ruke za mogući obračun s neistomišljenicima, već su u potpunosti ukinule ustavnost i vladavinu prava.

1.4. Mediji o intervenciji NATO

1.4.1. Srbija. — Mediji u Srbiji i mediji iz zemalja članica NATO tokom intervencije su vodili propagandni rat u kome su se prikrivale informacije koje sopstvenu stranu prikazuju u nepovoljnom svetlu.

U Srbiji, provladin dnevnik ***Politika*** je razloge za intervenciju NATO nalazio isključivo u navodnoj želji ovog saveza da ,,potčini Jugoslaviju". Predsednik Slobodan Milošević je, u obraćanju naciji 24. marta, rekao da je ,,Kosovo samo izgovor za napad sa ciljem da Jugoslavija izgubi svoju samostalnost i slobodu" (***Glas javnosti***, 25. mart, str. 3), ministar spoljnih poslova Živadin Jovanović je rekao da

,,ilegalnu agresiju prate šokantne laži" (*Danas*, 27 mart, str. 5) a komandant 3. armije general Nebojša Pavković konstatovao je da ,,ne možemo pobediti NATO, ali ćemo odbraniti otadžbinu" (*Danas*, 27. mart, str. 2).

Naslovi u *Politici* — ,,NATO ubice žele da razore Srbiju i unište srpski narod" (4. april, str. 16), ,,NATO ubija decu" (1. maj, str. 12), ,,Rat koji ne odobrava ni jedan narod na svetu" (2. maj, str. 1), ,,Vazdušni napadi na civile — kontinuirani ratni zločin" (27. maj, str. 1), stvarali su čitaocima crno belu sliku u kojoj je odgovornost za intervenciju pripisana NATO, tvrđeno da Jugoslavija uživa široku podršku u svetu i sugerisano da ona može da bude makar moralni pobednik u ovom ratu. U pisanju ovog dnevnika patriotska osećanja i opravdani bes građana zbog bombardovanja predstavljani su kao podrška državnom rukovodstvu i Slobodanu Miloševiću lično.

Kada je podignuta optužnica protiv predsednika Slobodana Miloševića pred Međunarodnim tribunalom u Hagu, *Politika* je to ocenila kao politički potez bez ikakve pravne osnove — ,,Farbanje javnosti iz Haga" (29. maj, str. 12), ,,Haške optužnice — deo NATO kampanje" (28. maj, str. 14), ,,Niko ne može suditi braniocima otadžbine" (28. maj, str. 16).

U periodu intervencije u *Politici* su se javljali i tekstovi sa naslovima kao što su ,,Da li je Bler zaljubljen u Klintona" (4. april, str. 5) ili ,,Monikin cug" (4. april, str. 21) koji su dovodili u pitanje mentalno i seksualno zdravlje lidera NATO zemalja, pre svega američkog predsednika Bila Klintona (*Bill Clinton*).

Pisanje srpskih privatnih medija nije se u tom periodu mnogo razlikovalo od pisanja *Politike* zbog cenzure i direktne kontrole vlasti. Oni gotovo da nisu pisali o kršenju ljudskih prava na Kosovu i u ostalim delovima Srbije. Iscrpno su izveštavali o onome što se događalo tokom intervencije, ali uglavnom u obliku vesti ili prenošenja saopštenja državnih organa i političkih stranaka, gotovo bez komentara — ,,Raketirana zgrada Radio televizije Srbije" (*Danas*, 24–25. april,

str. 1), ,,Masakr civila u centru grada" (*Vreme*, 15. maj, str. 5), ,,Vlade SRJ i Srbije proglasile primirje" (*Glas javnosti*, 7. april, str. 1), ,,Mladi sada odbacuju sve što je američko" (*Glas javnosti*, 5. april, str. 5), ,,Milošević: nismo dali Kosovo" (*Blic*, 11. jun, str. 3).

Međutim, već u drugoj polovini aprila, u privatnim novinama se pojavljuju šture informacije o gašenjima privatnih radio i TV stanica, hapšenjima građana koji su kritikovali Miloševićevu politiku i pokušajima organizovanja protesta protiv ponašanja vlasti. Ovi mediji su se, nakon završetka intervencije, vratili kritičkom preispitivanju poteza vlasti što im je donelo mnoge sudske procese po Zakonu o javnom informisanju i potvrdilo ocenu da ih vlast vidi kao svoje opasne oponente.

1.4.2. Crna Gora. — Tokom NATO intervencije mediji u Crnoj Gori su, s izuzetkom dnevnika *Dan*, glasila Socijalističke narodne partije saveznog premijera Momira Bulatovića i privatne TV stanice *Elmag*, izveštavali na sličan način. Oni nisu priznavali ratno stanje koje je proglasila jugoslovenska vlada, prenosili su informacije stranih agencija i iznosili stanovište da je uzročnik intervencije režim u Beogradu. Ni jedno glasilo u Crnoj Gori nije upotrebilo reč ,,agresija", jer je to bila politika crnogorskog državnog vrha. Oni su podržavali crnogorske mladiće koji su odbili da obuku uniformu i afirmisali zahteve crnogorskog rukovodstva Vojsci Jugoslavije da svojim dejstvima ne izaziva NATO avijaciju da bombarduje i ciljeve u Crnoj Gori.

Dnevnik *Dan* je pozivao na ,,opštenarodni otpor agresoru" i pružao maksimalnu podršku režimu u Beogradu, oslanjajući se, gotovo u potpunosti, na izveštaje o ratnim zbivanjima jugoslovenske državne agencije *Tanjug*.

Privatna TV *Elmag* iz Podgorice je nastojala da postigne maksimalnu objektivnost pa je u programu imala izveštaje i stranih televizija i državne televizije Srbije (RTS), čije izveštaje državna televizija Crne Gore nije emitovala.

2. Stanje na Kosovu i Metohiji

2.1. Verifikaciona misija OEBS za Kosovo

Sporazumom potpisanim između Vlade SR Jugoslavije i OEBS 16. oktobra 1998, koji je podržala Rezolucija Saveta bezbednosti 1203 usvojena 24. oktobra 1998, bilo je predviđeno raspoređivanje Verifikacione misije za Kosovo (*Kosovo Verification Mission* — KVM). Mandat ove misije sastojao se u tome da ustanovi kako se poštuju odredbe Rezolucija Saveta bezbednosti 1160 i 1199, kao i da verifikuje održavanje prekida vatre, nadgleda kretanje vojnih snaga, obezbeđuje pomoć prilikom povratka izbeglica i raseljenih lica, pripremi najavljeni izborni proces i vrši nadzor nad stanjem ljudskih prava na Kosovu. Misija je trebalo da bude sastavljena od dve hiljade nenaoružanih verifikatora, ali je do kraja decembra 1998. godine ukupan broj članova Misije bio jedva hiljadu. Taj je broj vremenom porastao na oko 1300.

KVM je podnosila izveštaje Stalnom savetu OEBS. U okviru Misije delovalo je posebno odeljenje za ljudska prava (*Human Rights Division*), koje je pripremalo nekoliko vrsta izveštaja.[54] Svi izveštaji bili su poverljivi tako da se nisu objavljivali. Ipak, zapažanja KVM o stanju na Kosovu objavljivana su, zajedno s nalazima UNHCR i Visokog komesara UN za ljudska prava, u mesečnim izveštajima Generalnog sekretara UN u skladu s Rezolucijom Saveta bezbednosti 1160. Tokom 1999. godine podneta su dva takva izveštaja: prvi, 30. januara i drugi, 17. marta, koji sadrže veoma detaljan pregled zbivanja na terenu iz dana u dan.

U prvom od ova dva izveštaja registrovano je da je od raspoređivanja Verifikacione misije do kraja januara 1999. godine došlo do

54 Izveštaj OEBS ,,Kosovo/Kosova: As seen, as told I — An Analysis of the Human Rights Findings of the OSCE Kosovo Verification Mission from October 1998 to June 1999", ODIHR, decembar 1999. godine. Podaci o radu odeljenja za ljudska prava nalaze se u drugoj glavi ,,The OSCE Kosovo Verification Mission — Human Rights Operation". Vidi: http://www.osce.org/kosovo/reports/hr.

smanjenja broja interno raseljenih lica i njihovog postepenog povratka kućama. U istom izveštaju se kaže da u pokrajini još uvek ima 180.000 raseljenih lica, da se izvan Kosova nalazi oko 60.000 izbeglica i raseljenih lica, a da se 110.000 raseljenih vratilo kućama. Međutim, izveštaj takođe ukazuje da su, umesto vojnih operacija velikih razmera koje su se odvijale tokom 1998. godine, učestali proračunati akti nasilja i osvete i navodi mnogo incidenata za koje su odgovorne ili jedna ili druga strana.[55] Drugi izveštaj opisuje sličnu matricu sukoba koja je definisana kao ,,nesrazmerna upotreba sile od strane jugoslovenskih vlasti, kao odmazda na provokacije paravojnih formacija Kosovskih Albanaca".[56]

2.2. Slučaj Račak

Najbitniji događaj u ovom periodu svakako je bio slučaj u selu Račak pored Štimlja gde je 15. januara ubijeno 45 Albanaca.[57] Srpske vlasti tvrdile su da je reč o intervenciji policije protiv jedne terorističke grupe i da je akcija bila najavljena pripadnicima Verifikacione misije. Prema albanskim izvorima, u pitanju je surov obračun policije s civilnim stanovništvom.

Pretpostavlja se da je oružana akcija na selo Račak bila izazvana prethodnim zasedama ,,OVK" na policijske patrole u okolini Štimlja. VJ je opkolila područje jer je ,,OVK" u blizini imala uporište. Prema izjavama koje su stranim novinarima i aktivistima organizacije ***Human Rights Watch*** dali seljani Račka, policija je ušla u selo i započela pretragu po domaćinstvima. Meštani tvrde da su policajci razdvojili žene i decu od muškaraca i da su se ubrzo potom čuli pucnji. (Izveštaj

55 Report of the Secretary General pursuant to Resolutions 1160 (1998), 1199 (1998) and 1203 (1998) of the Security Council, UN dok. S/1999/99, 30. januar 1999, st. 3 i 4.

56 Report of the Secretary General prepared pursuant to Resolutions 1160 (1998), 1199 (1998) and 1203 (1998) of the Security Council, UN dok. S/1999/293, 17. mart 1999, st. 33.

57 Izveštaj OEBS ,,As seen as told, I", *op. cit,* poglavlje o Štimlju.

*Human Rights W*atch (HRW) o Račku, januar, 1999). Šef Verifikacione misije ambasador Vilijem Voker (*William Walker*) je na mestu zločina istoga dana ocenio da je reč o masakru civilnog stanovništva, koji predstavlja zločin protiv čovečnosti i dodao: ,,Ne oklevam ni da optužim vladine snage za taj zločin."[58] Jugoslovenske vlasti ostale su pri tvrdnjama da je svih 40 Albanaca poginulo u borbi na strani ilegalne ,,OVK" i da su leševi u toku noći iz uniformi bili presvučeni u civilnu odeću.

Slučaj je imao veliki odjek u medijima i brojne političke posledice. Ambasador Voker i predsedavajući OEBS norveški ministar Knut Volebek (*Volleabeck*) zatražili su da jugoslovenske vlasti omoguće istragu predstavnicima Međunarodnog tribunala za ratne zločine počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije. Međutim, jugoslovenske vlasti su odbile da puste glavnog tužioca Tribunala Luiz Arbur (*Louise Arbour*) na teritoriju Kosova. Pored toga, proglasile su ambasadora Vokera *personom non grata*, ali su, kasnije, ipak, ,,zamrzle" ovu odluku.

Autopsiju ubijenih u selu Račak je isprva vršio tim jugoslovenskih stručnjaka, kojima su se kasnije pridružili beloruski i finski patolozi. Sve tri ekipe dale su pojedinčno mišljenje o svakom pronađenom lešu ponaosob. Finski tim je pregledao 24 leša, pošto su pet odmah odneli članovi porodica, a ostalih šesnaest u Prištinu preneli istražni organi Srbije. Sva tri tima su došla do zaključka da su na telima ubijenih pronađene rane prouzrokovane vatrenim oružjem kojim nije delovano iz blizine, kao i da nije ustanovljeno postojanje nikakvih povreda nanetih posle smrti.[59] Timovi nisu bili saglasni oko toga da li su ubijeni koristili vatreno oružje ili ne. Prema beloruskom i jugoslovenskom timu, koji su upotrebili metodu tzv. parafinske rukavice, gotovo svi ubijeni su imali tragove baruta na rukama što ukazuje na to da su pred smrt rukovali vatrenim oružjem. Finski tim je izjavio da

58 ,,Verifikovano usijanje", *Vreme*, 23. januar 1999, str. 6.
59 Aleksandar Ćirić, ,,Naš čovek na Kosovu", *Vreme*, br. 461, 6. novembra 1999, str. 15.

pomenuta metoda nije pouzdana, ali nije koristio neku drugu metodu kako bi potvrdio ili odbacio pomenuti nalaz.[60] Načelnik Instituta za sudsku medicinu u Prištini dr Slaviša Dobričanin izjavio je da je autopsija pokazala da na telima nema tragova mučenja. Helena Ranta, šef tima finskih patologa, distancirala se od ove tvrdnje i izrazila zabrinutost da su prilikom obdukcije određeni dokazi mogli biti uništeni (HRW). Do kraja 1999. godine izveštaj finske komisije nije obelodanjen.

2.3. Pregovori

Zbivanja povodom slučaja Račak ukazala su na opasnu spiralu nasilja koja bi mogla da dovede do sukoba širokih razmera, kao i na odsustvo napretka ka postizanju obostrano prihvatljivog političkog rešenja. Povećavanjem stepena nasilja u pokrajini osetno se menjala predstava o tome ko bi trebalo da bude predstavnik albanske strane na pregovorima. Jačao je uticaj ,,Oslobodilačke vojske Kosova" (OVK) s kojom srpska strana nije želela da pregovara, a slabio uticaj umerene struje oko Demokratskog saveza Kosova (LDK) Ibrahima Rugove.

Kontakt grupa za bivšu Jugoslaviju upriličila je dve runde pregovora u Rambujeu (***Rambouillet***), u Francuskoj. Nije lako saznati kako su tekli ovi pregovori. Predstavnici srpske strane ističu da se radilo o ultimatumu da će doći do bombardovanja ukoliko se ne potpiše dokument u obliku u kom je predložen.[61] Međunarodni posrednici su naglašavali da su bile istrošene sve raspoložive mogućnosti za diplomatsko i političko rešenje spora zbog isključivosti srpskih pregovarača.[62]

60 *Ibid.*

61 Posle prve etape pregovora u Rambujeu, srpska strana je ocenila da su ponuđena rešenja ,,diktat za međunarodnim protektoratom (sic!) sa nizom krupnih zahteva koje, normalno, naša delegacija nije mogla da prihvati." Vidi ,,Priprema državne delegacije za nastavak razgovora", *Tanjug*, 5. marta 1999.

62 Elaine Sciolino, Ethan Bronner, ,,The Road to War: A Special Report", *New York Times*, 18. april 1999.

Prva runda je trajala od 6. do 23. februara, i u čitavom tom periodu pregovarači obe strane nisu ni započeli međusobni dijalog, pošto su posrednici insistirali na odvojenim razgovorima s predstavnicima jedne i druge strane. Ova runda je okončana podnošenjem predloga ,,Prelaznog sporazuma za mir i samoupravu na Kosovu" (tzv. Sporazum iz Rambujea) koji je ponuđen obema stranama na potpisivanje.[63] Pošto ni jedna strana nije prihvatila ponuđeni papir, dogovorena je pauza od tri nedelje. Druga runda je još manje ličila na pregovore. Pod snažnim pritiskom SAD i u uverenju da će njihov pristanak uz nepotpisivanje srpske strane dovesti do bombardovanja srpskih snaga, albanski pregovarački tim je potpisao ponuđeni dokument 18. marta 1999. Istog dana, srpska delegacija je potpisala ,,Politički sporazum o samoupravi na Kosmetu", koji je ustvari bio njen predlog sporazuma.[64]

Posle kraha pregovora u Rambujeu postalo je očigledno da će zbog odbijanja srpske strane da potpiše sporazum koji su ponudili međunarodni pregovarači doći do bombardovanja SR Jugoslavije od strane NATO. Zbog toga je predsedavajući OEBS odmah doneo odluku o povlačenju Verifikacione misije koje je izvršeno već 20. marta. Kao razlozi povlačenja pominjani su problemi u saradnji s jugoslovenskim vlastima i pretnje za bezbednost članova KVM. Vojna intervencija NATO je počela 24. marta 1999.

2.4. Predlog tzv. Sporazuma iz Rambujea i predlozi srpskih vlasti

Osnovno pitanje političkog dela ,,Prelaznog sporazuma za mir i samoupravu na Kosovu" (tzv. Sporazum iz Rambujea) odnosilo se na uspostavljanje novog ustavnopravnog položaja pokrajine koji bi

63 ,,Prelazni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu" (*Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo*), 23. februar 1999, Vidi: http://www.balkanaction.org.

64 Vidi ,,Naša delegacija uručila Kontakt grupi potpisan Politički sporazum", *Tanjug*, 18. marta 1999.

garantovao pravo na demokratsku samoupravu svim građanima Kosova i dodatna prava svim nacionalnim zajednicama koje tamo žive. Da bi se osiguralo poštovanje ovog sporazuma predviđeno je masovno prisustvo međunarodnih vojnih snaga pod vođstvom NATO.

Sporazum je predvideo sasvim drugačiji ustavni položaj Kosova u odnosu na stanje koje je postojalo prema Ustavu Srbije iz 1990. godine i SR Jugoslavije iz 1992. godine. Moglo bi se reći da ovaj položaj predstavlja mešavinu elemenata državnosti koje je Kosovo imalo prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine i sopstvenom Ustavu koji je na osnovu njega donet, s jedne strane, i rešenja sadržanih u Ustavu Bosne i Hercegovine usvojenom Dejtonsko-pariskim mirovnim sporazumom iz 1995. godine, kojima se želelo osigurati snažno prisustvo međunarodnih činilaca u unutrašnjem pravnom i političkom razvoju zemlje.

Sporazum iz Rambujea nije doveo u pitanje teritorijalni integritet SR Jugoslavije opredeljenjem za nezavisno Kosovo i ostavio je nadležnost saveznih organa u oblastima kao što su zajedničko tržište, monetarna politika, odbrana, spoljna politika, carine, savezni porezi i savezni izbori. Međutim, on je predvideo stvaranje glavnih zakonodavnih, izvršnih i sudskih organa pokrajine kako bi se obezbedila demokratska samouprava sa mnogim odlikama faktičke državnosti.

Bilo je predviđeno postojanje jednodomog Parlamenta sa 120 članova od kojih bi se 80 biralo na neposrednim izborima, dok bi preostalih četrdeset mesta zauzeli predstavnici nacionalnih zajednica srazmerno njihovoj brojčanoj snazi. Parlament je trebalo da ima širok spektar nadležnosti, a njegove odluke nisu mogle da budu izmenjene u parlamentima Srbije ili Jugoslavije. Da bi se izbeglo donošenje odluka na štetu pojedine nacionalne zajednice bio je predviđen postupak kojim su njeni predstavnici mogli da stave veto na većinsku odluku. Pored toga, ustanovljeno je da predsednik Parlamenta ne može da bude pripadnik iste nacionalne grupe kao i predsednik Kosova.

Predsednik Kosova, koga bi birao Parlament većinom glasova, imao bi prilično velika ovlašćenja. Izvršna vlast bi se nalazila u rukama vlade i upravnih organa. Veliku ulogu bi imao Ustavni sud koji bi

rešavao sva eventualna sporna pitanja u primeni ovog jedinstvenog Ustava. U njegovom sastavu bi se nalazilo devet sudija — četiri s Kosova i pet s liste koju bi predložio predsednik Evropskog suda za ljudska prava. Sudstvo na Kosovu bi se staralo da se poštuju zakoni koje donese Parlament Kosova, ali i zakoni koji su doneti na jugoslovenskom nivou, s tim što bi u ovom drugom slučaju postojala mogućnost žalbe saveznim sudovima.

Veza sa saveznim organima ogledala se i u pravu stanovnika Kosova da biraju bar deset svojih predstavnika u Saveznu skupštinu SRJ i dvadeset u Skupštinu republike Srbije. Parlament Kosova bi, takođe, mogao da delegira po jednog člana u saveznu i republičku vladu i po jednog sudiju sa Kosova u ustavne sudove republike Srbije i SRJ. Za buduće izbore na teritoriji Kosova bila bi nadležna OEBS.

Jedna glava Ustava predloženog dokumentom iz Rambujea bila je posvećena dodatnim pravima pripadnika nacionalnih zajednica na Kosovu. Zajemčena su kolektivna prava kao što su pravo na korišćenje lokalnih imena gradova, sela i ostalih topografskih objekata, pravo na obrazovanje na sopstvenom jeziku i na sopstvene obrazovne institucije, pravo na nesmetane kontakte s pripadnicima iste nacije unutar SR Jugoslavije i izvan nje, kao i pravo na upotrebu nacionalnih simbola ili zaštitu verskih mesta. Takođe su predviđena i individualna prava pripadnika nacionalnih zajednica kao što su pravo na jednaku mogućnost zapošljavanja u javnim službama na svim nivoima ili pravo da obrazuju sopstvena kulturna ili verska udruženja.

U pogledu javne bezbednosti i policijske službe gotovo sva ovlašćenja su se nalazila u rukama šefa buduće civilne međunarodne misije na Kosovu, koji bi mogao da izdaje obavezujuće direktive svim stranama u pitanjima iz ovog domena. Sporazum predviđa stvaranje zajedničke policije čiji bi sastav verno odslikavao multinacionalnu strukturu Kosova. Ovlašćenja srpske policije na Kosovu, koja je trebalo da se povuče iz provincije, bila su predviđena samo u izuzetnim slučajevima.

Dva dodatna elementa dokumenta iz Rambujea imala su poseban značaj u fazi pregovora. Prvi elemenat se odnosio na razoružanje

,,OVK". Tekst sporazuma nije izričito imenovao ovu vojnu organizaciju, ali je naveo da sve ,,druge snage" moraju javno da se obavežu na demilitarizaciju.[65] Drugi elemenat se odnosio na buduću sudbinu Kosova. Predviđeno je da se posle tri godine sazove međunarodni sastanak koji bi doneo odluku o mehanizmu za konačno rešenje Kosova, na osnovu volje naroda, mišljenja nadležnih vlasti, napora svake od strana na sprovođenju sporazuma i Helsinškog završnog akta.[66]

Prema srpskim pregovaračima u Rambujeu, ponuđeni sporazum je bio sporan jer je predviđao prisustvo stranih vojnih trupa (NATO) radi svog sprovođenja,[67] kao i zbog toga što je uvodio, za srpsku stranu neprihvatljive elemente državnosti Kosova. Glavne sporne odredbe bile su da Kosovo ima predsednika, ustav, zakonodavna ovlašćenja, poseban sudski sistem, kao i da je za uvođenje vanrednog stanja na njegovoj teritoriji i promenu granica pokrajine bila potrebna saglasnost Kosova. Takođe, srpska strana nije prihvatala ni odredbu da bi za tri godine trebalo ponovo pregovarati o konačnom rešenju za Kosovo.[68]

Od novembra 1998. godine srpske vlasti su nudile svoja rešenja za samoupravu Kosova, što je trebalo da pokaže njihovu konstruktivnost i spremnost za pregovore. Prvi takav predlog je objavljen u novembru 1998, ali nije predlagao nikakve suštinske promene u položaju Kosova u odnosu na položaj koji pokrajina ima prema Ustavu Srbije, osim uvođenja ombudsmana, sudova nacionalnih zajednica s nadležnošću u oblasti nasleđivanja i porodičnog prava, kao i lokalnu policiju, čija je ovlašćenja uvek mogla da preuzme srpska policija.[69] Drugi predlog je dokument koji je srpska delegacija potpisala u Rambujeu, odmah pošto su Albanci potpisali tekst koji su predložili među-

65 ,,Prelazni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu", *op. cit*, Glava 7, član V.
66 *Ibid*, Glava 8, član I.3.
67 ,,Suština cele ove igre sa pregovorima su bile trupe i samo trupe. Pritisak oko trupa otkriva prave ciljeve — pokušaj da se stane čizmom na strateški važan deo evropskog kontinenta pod providnim izgovorom da se nameće mir' iako svi dobro znaju da nema, niti je bilo bilo kakve vojne konfrontacije'." ,,Priprema državne delegacije za nastavak razgovora", *Tanjug*, 5. marta 1999.
68 *Ibid*.
69 Vidi ,,Politički okvir samouprave na Kosovu i Metohiji", *Beta*, 21. novembra 1998.

narodni posrednici.[70] Iako drugi predlog srpske strane nudi daleko veća ovlašćenja za Kosovo od prethodnog, on je očigledno bio znatno ispod onoga što su u tom trenutku mogle da prihvate albanska strana i međunarodna zajednica.

Srpska strana je predlagala uspostavljanje parlamenta Kosova s relativno širokim nadležnostima (na primer, budžet, porezi, uprava, obrazovanje, zdravstvo, izbor sudija i tužilaca). Iako se akti koje bi parlament Kosova donosio ne bi zvali zakoni nego ,,propisi" u svemu osim u imenu imali bi funkciju zakona. Jedino ograničenje zakonodavne autonomije je bila supremacija saveznih zakona, kao i primena republičkih zakona u slučaju kada pravna lica ili građani izaberu da se oni primenjuju po ,,personalnom principu". Predviđen je bio poseban mehanizam usaglašavanja prilikom donošenja odluka o pitanjima koja mogu biti osetljiva za predstavnike pojedinih nacionalnih zajednica. Nisu predviđeni postojanje Ustavnog suda niti funkcija predsednika Kosova, ali su velika ovlašćenja data Ministarskom savetu (Vladi) i sudovima na Kosovu. Slično dokumentu iz Rambujea i predlog srpske strane predviđa amnestiju za počinioce krivičnih dela vezanih za sukob na Kosovu osim za lica optužena za zločine protiv čovečnosti. Oba predviđaju mogućnost da građani Kosova budu zastupljeni u republičkoj i saveznoj skupštini. Oba teksta predviđaju glavnu ulogu za OEBS prilikom održavanja budućih izbora, pri čemu se u dokumentu srpske vlade govori još i o potrebi organizovanja popisa stanovništva uz pomoć OEBS.

Iako je u pogledu zakonodavnih i sudskih ovlašćenja Kosova predlog srpske vlade bio iznad onoga što je dotle srpska strana bila spremna da prihvati, kao i odredbi Ustava Srbije, gotovo da nije bilo nikakvih odstupanja u delu posvećenom ovlašćenjima srpske policije, sprovođenju republičkih i saveznih zakona, kao i primeni samog sporazuma. Na Kosovu je, prema predlogu, trebalo da postoji lokalna policija, ali bi srpska policija zadržala ovlašćenja u istrazi težih krivičnih dela, državne bezbednosti, kontrole oružja, u pogledu stranaca

70 ,,Politički sporazum o samoupravi na Kosmetu". Predlog je objavljen u *Politici* od 20. marta 1999.

i pasoša. Savezne zakone bi izvršavala direktno federacija preko svojih regionalnih organa, a republičke zakone, kada se oni po personalnom principu primenjuju, izvršavali bi republički organi. Srpska strana nije odustala ni od svog čvrstog stava da nema dolaska stranih trupa na Kosovo, radi garantovanja sprovođenja sporazuma.

Mada se po svom sadržaju udaljio od ustavnog rešenja Kosova prema važećem Ustavu republike Srbije i donekle približio tekstu predloženom u Rambujeu, ovaj srpski protivpredlog je očigledno došao isuviše kasno da bi bio uzet ozbiljno i imao nekog političkog i diplomatskog dejstva. O njemu se nije raspravljalo, tako da su razgovori prekinuti zbog nespremnosti srpskih pregovarača da potpišu ponuđeni dokument u celini. Razlike između političkog dela sporazuma kojeg je ponudila Kontakt grupa i onoga kojeg je ponudila srpska vlada ostale su znatne. Najdublja razlika bila je u garanciji sprovođenja mogućeg sporazuma, gde srpska strana nije htela da prihvati strano vojno prisustvo, dok je Zapad, poučen iskustvima ratova u Hrvatskoj i Bosni, stajao na suprotnom stanovištu.

Kasnije se naročito isticalo da je vojni dodatak sporazuma bio neprihvatljiv za srpsku stranu jer je značio praktičnu okupaciju zemlje od strane NATO trupa.[71] U vojnom dodatku[72] je utvrđena obaveza povlačenja jugoslovenskih vojnih i policijskih snaga s teritorije Kosova. U delu koji je govorio o statusu multinacionalnih snaga bile su i odredbe o potpunom imunitetu NATO trupa od svakog krivičnog, građanskog ili upravnog postupka ili o besplatnom korišćenju gotovo svih saobraćajnica ili drugih pogodnosti potrebnih za ispunjenje misije. Najtežu prepreku za srbijansku stranu predstavljala je odredba prema kojoj je snagama NATO bio obezbeđen ,,slobodan i neograničen prolaz i nesmetan pristup na teritoriji čitave SRJ" radi ostvarenja najšire

71 ,,Ovaj deo je zadao konačni udarac diplomatskom procesu." (,,This section dealt the final blow to the diplomatic process."), Eric Rouleau, ,,French diplomacy adrift in Kosovo", *Le Monde Diplomatique*, decembar 1999.

72 ,,Prelazni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu", *op. cit*, Dodatak B: Status Multinacionalnih vojnih snaga za primenu (*Appendix B: Status of Multi-National Military Implementation Force*).

postavljenih ciljeva ove operacije.[73] Izvesno je da ju je srpska strana doživela kao diktat koji nije mogla da prihvati.

Oslanjajući se na duboko ukorenjen i propagandom ojačan mit prema kojem srpski narod tradicionalno odbija ultimatume velikih sila (Austro-ugarske 1914. godine, Hitlerove Nemačke 1941. i Staljinovog Sovjetskog Saveza 1948. godine), ali verovatno i sumnjajući u rešenost NATO da preduzme vojnu akciju velikih razmera, vlasti SRJ su se opredelile da odbiju ponuđeni dokument.

2.5. Kršenja ljudskih prava na Kosovu za vreme vojne intervencije NATO

Kršenja ljudskih prava na Kosovu u periodu mart — jun 1999. godine, prikazana su u izveštajima međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija. Zbog toga će se u delu koji sledi dati samo glavne crte matrice kršenja ljudskih prava koja su na Kosovu tokom intervencije NATO činile srpske i jugoslovenske vlasti.

Činjenica da na Kosovu tokom vojne intervencije NATO nije bilo predstavnika međunarodnih organizacija niti nezavisnih novinara otežava prikupljanje dokaza i utvrđivanje odgovornosti za zločine protiv čovečnosti počinjene na Kosovu. Izveštaji se zbog toga uglavnom zasnivaju na razgovorima sa svedocima, preživelima ili s članovima porodica žrtava.

Prema procenama Visokog komesarijata UN za izbeglice (UNHCR) od marta do juna s Kosova je proterano više od 800,000 ljudi a najviše izbeglica smešteno je u logore Stenkovac i Blace u Makedoniji, Kukes u Albaniji, a oko 60.000 izbeglica primila je Crna Gora.[74] Izjave svedoka, iako iz različitih mesta na Kosovu, mahom se poklapaju kada je reč o načinu zastrašivanja i proterivanja. U gradovima su nasilno proterivanje stanovništva vršile jedinice MUP. Nao-

73 *Ibid*. čl. 8.

74 „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo" (S/1999/779), 12 July 1999.

ružani i često maskirani muškarci upadali su u stanove Albanaca i uz pretnje i zastrašivanje davali rok za iseljavanje koji cesto nije bio duži od nekoliko minuta. U unutrašnjosti su podršku jedinicama MUP pružale neke snage VJ. Prema izveštajima Albanaca, ali i vojnika VJ, zločine i teror sprovodili su pripadnici MUP i paravojnih formacija. Posle akcije čišćenja u naseljima i selima kontrolu bi uspostavljale jedinice VJ i život bi se koliko-toliko normalizovao.[75]

Peć i okolina bili su pod naročitim udarom snaga bezbednosti. Nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava, poput HRW i Fonda za humanitarno pravo, kao i istraživački timovi stranih novinskih kuća (nedeljnik *Time* i *National Public Radio*) izveštavali su o tome.[76]

U prvim danima intervencije ubijeni su ugledni advokat iz Prištine Bajram Keljmendi (*Bairam Kelmendi*) i njegova dva sina — Kastriot i Kuštrim (*Kushtrim*). Njihova tela pronađena su pokraj benzinske pumpe jugozapadno od Prištine, na putu za Kosovo Polje.[77] Tokom intervencije, ubijen je i ugledni albanski političar Fehmi Agani, potpredsednik Demokratskog saveza Kosova (LDK) i učesnik pregovora u Rambujeu.

2.6. Mirovni plan, međunarodna uprava, razoružanje

Predsednik SRJ Slobodan Milošević prihvatio je plan koji su u Beograd 3. juna doneli međunarodni predstavnici Marti Ahtisari (*Martti Ahtisaari*) u ime EU, i Viktor Černomirdin, specijalni izaslanik predsednika Rusije Borisa Jeljcina.[78] Istog dana je Skupština Srbije prihvatila ovaj plan kojim se, između ostalog predviđalo ,,povlačenje s Kosova vojnih, policijskih i paravojnih snaga, slanje na Kosovo snažnog međunarodnog civilnog i bezbednosnog prisustva, podržanog i usvojenog od strane UN koje će biti sposobno da garantuje postizanje

75 *Helsinška povelja*, br. 17, jun 1999.
76 *Helsinška povelja*, br. 17, jun 1999.
77 *Human Rights Flash No. 4*, HRW, 26. mart, citirajući izveštaj Fonda za humanitarno pravo (FHP).
78 Za tekst Mirovnog plana Grupe G8, vidi: http://jurist.law.pitt.edu/peace.htm#plan.

zajedničkih ciljeva; osnivanje privremene administracije za Kosovo o kojoj će odlučiti Savet bezbednosti UN kako bi se obezbedili uslovi za miran i normalan život svih stanovnika Kosova; politički proces usmeren ka osnivanju privremenog okvirnog sporazuma koji će Kosovu obezbediti značajnu samoupravu, uzimajući u obzir sporazume iz Rambujea i principe suvereniteta i teritorijalnog integriteta SR Jugoslavije i drugih zemalja regiona i demilitarizaciju ,,OVK".“[79]

Istovremeno su u vojnoj bazi NATO u Kumanovu okončani pregovori između predstavnika VJ i NATO i 9. juna 1999. sklopljen je takozvani Vojno-tehnički sporazum po kome je snagama bezbednosti jugoslovenskih vlasti ostavljen rok od jedanest dana za povlačenje.[80] Sporazum predviđa povratak određenog broja pripadnika jugoslovenskih snaga bezbednosti na Kosovo (u pitanju su stotine, a ne hiljade, kako je naglašeno), ali se ne pominje rok. Ove snage bile bi raspoređene na graničnim prelazima, oko istorijskih spomenika i zadužene za uklanjanje mina.

Savet bezbednosti UN doneo je 10. juna 1999. Rezoluciju 1244, kojom se regulišu međunarodno civilno i vojno prisustvo na Kosovu i rad prelazne uprave pod pokroviteljstvom UN.[81] Misiju UN vodi specijalni predstavnik generalnog sekretara UN. Vršilac dužnosti specijalnog predstavnika bio je na kratko Brazilac Serđo Viera de Melo (*Sergio Vieira de Mello*), da bi ga kasnije zamenio Bernar Kušner iz Francuske.

Hašim Tači, kao politički vođa ,,OVK" potpisao je s komandantom KFOR 21. juna 1999. sporazum o demilitarizaciji ,,OVK" i njenoj transformaciji u političku organizaciju.[82] Konačan datum završetka procesa razoružanja dva puta je odlagan, da bi se ,,OVK" formalno demilitarizovala 21. septembra, tri meseca po potpisivanju sporazuma.

79 Odluka Narodne Skupštine Republike Srbije od 3. juna 1999, *Sl. glasnik RS*, br. 25/1999.

80 ,,Military Technical Agreement between the International Security Force (,,KFOR") and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia", za tekst vidi: http://www.nato.int/kosovo/docu/a990609a.htm.

81 S/RES/1244 (10. jun 1999).

82 Za tekst vidi: http://jurist.law.pitt.edu/peace.htm.

Međutim, krajem 1999, više od tri meseca po isteku zvaničnog roka za predaju oružja, pripadnici KFOR i međunarodne policije svakodnevno su pronalazili i oduzimali oružje stanovnicima Kosova.

Konačan datum demilitarizacije odlagan je zbog pritiska vođa ,,OVK" da UNMIK dozvoli osnivanje Kosovskog zaštitnog korpusa. Korpus je osnovan kao organizacija civilne zaštite, a njegovim je članovima dozvoljeno da nose lako naoružanje. Prema aktu o uspostavljanju Kosovskog zaštitnog korpusa,[83] on može da broji najviše 3000 aktivnih pripadnika, 2000 rezervista, dok najmanje 10 odsto od ovog broja treba da čine pripadnici manjina. Međutim, radikalne političke struje na Kosovu, uključujući i predsednika samoproklamovane vlade Kosova Hašima Tačija, nadaju se da Kosovski zaštitni korpus predstavlja embrion buduće vojske nezavisnog Kosova. Srbi su odbili da učestvuju u Korpusu, smatrajući ga produžetkom ,,OVK".

2.7. Organizacija vlasti na Kosovu

Međunarodna uprava na Kosovu (UNMIK), osnovana Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti, ima vojni i civilni karakter i oslanja se na četiri nosioca funkcija uprave. To su UN (civilna administracija), UNHCR (humanitarna pitanja), OEBS (izgradnja demokratskih institucija) i EU (obnova i izgradnja) — oni zajedno čine UNMIK. Uz saglasnost predsednika SRJ Slobodana Miloševića i skupštine Srbije, prema Rezoluciji 1244, na Kosovu su razmeštene vojne snage čiji sastav gotovo u potpunosti čine vojnici iz zemalja članica NATO.[84] Na Kosovu, pored UNMIK, trenutno deluje veliki broj stranih humanitarnih organizacija i organizacija za zaštitu ljudskih prava i izgradnju i jačanje institucija civilnog društva.

Prema Rezoluciji 1244, Specijalni predstavnik UN ima vrhovnu zakonodavnu i upravnu vlast na Kosovu. On ovu vlast vrši u saradnji s Prelaznim administrativnim većem Kosova, zadržavajući svoja ov-

83 Vidi UNMIK uredbu br. 1999/8 (UNMIK/REG/1999/8), od 20. septembra 1999.
84 Rezolucija 1244, Aneks br. 2, st. 4.

lašćenja. Prema sporazumu koji je Specijalni predstavnik potpisao s predstavnicima kosovskih Albanaca (predstavnici Srba su to odbili) sredinom decembra 1999, uspostavljeno je Prelazno administrativno veće Kosova. Takođe je uspostavljena i ,,zajednička administrativna struktura", koja će imati 14 odeljenja slično klasičnim ministarstvima. Svako odeljenje će voditi po jedan predstavnik UNMIK i jedan predstavnik građana. Prelazno administrativno veće odlučuje o politici koju će voditi odeljenja ,,zajedničke administrativne strukture" i predlaže nove uredbe. Veće odlučuje konsensusom, a slučaju da to nije moguće, poslednju reč ima Specijalni predstavnik. Veće bi trebalo da se sastoji od 8 članova; četiri predstavnika UNMIK, tri predstavnika Albanaca i jednog predstavnika Srba.[85] Srbi su do kraja 1999. odbijali da učestvuju u radu Veća.

Potpisivanjem ovog sporazuma institucija prelazne vlade i institucija predsednika republike Kosova — strukture neformalne vlasti kosovskih Albanaca — prestaju da postoje i transformišu se u pomenutu administrativnu strukturu. To se posebno odnosi na paralelni sistem vlasti, naročito na lokalnom nivou, koji je ,,OVK" uspostavila po povlačenju VJ i srpske policije s Kosova i koji se pokazao kao prepreka radu UNMIK. Na primer, uprkos tome što Kosovski zaštitni korpus (KZK) nema ni policijski ni pravosudni mandat Izveštaj OEBS govori da postoje dokazi da se ,,pripadnici KZK ili (osobe koje se tako predstavljaju) u nekim područjima vrše ulogu policije. U Peći i Prizrenu, na primer, postoje jaki dokazi da deluju u 'policijskim stanicama' i pozivaju lica na 'informativne razgovore'."[86]

Na Kosovu nema pouzdane bezbednosti za stanovnike uglavnom zbog nedovoljnog broja policijskih snaga i nepostojanja sudova. Do novembra 1999, kada su se uspostavile policijske patrole, za javnu bezbednost bile su zadužene snage KFOR. Međutim, KFOR tada još nije bio razmešten na Kosovu u punom sastavu, a uz to je i njegov

85 See ,,Local Political Leaders to Share the Administration of Kosovo with the UN", 15. decembar 1999, http://www.un.org/peace/kosovo/pages/kosovo1.htm.

86 ,,Kosovo/Kosova: As Seen, As Told", izveštaj OEBS-a o kršenju ljudskih prava od juna do oktobra 1999.

mandat bio mnogostruk — od kontrolisanja javne bezbednosti do praćenja dogovora o razoružanju, pa do obezbeđivanja mesta označenih kao masovne grobnice. Na Kosovu trenutno ima oko 1800 policajaca, iz preko četrdeset zemalja. Među njima ima kosovskih Albanaca i veoma malo Srba koji su policijsku buku stekli pod pokroviteljstvom UNMIK.

Prema rečima zamenika komesara policije UNMIK Petera Štajningera (*Peter Steininger*), ,,najveći problem predstavlja činjenica da na Kosovu još ne funkcionišu pravosudni organi".[87] Od dolaska KFOR do početka novembra, na Kosovu je uhapšeno 400 lica, ali ih je preko trista ubrzo pušteno iz pritvora bez suđenja, jer sudovi ne rade, istakao je Štajninger. Policijski komesar UNMIK Sven Frederikson (*Sven Frederiksson*) izjavio je da se u pritvoru zadržavaju samo osumnjičeni za najteža krivična dela, kao što su ubistva, dok se ostali puštaju na slobodu, a sudovi za sada mogu samo da izreknu produženje pritvora jer pravih suđenja još nema. Funkcionisanje pravosuđa dodatno otežava činjenica da su jugoslovenske snage bezbednosti uništile ili oduzele lične dokumente velikom broju kosovskih Albanaca.

Do decembra je, na primer, bilo svega 35 suđenja, i sva su održana u Prizrenu.[88] UNMIK je do sredine novembra imenovao 41 sudiju i 14 tužilaca za pet okružnih sudova na Kosovu i jedan apelacioni sud. Svih sedam imenovanih sudija srpske nacionalnosti podneli su ostavku na funkciju iz protesta, tako da su među sudijama i tužiocima 42 Albanca 4 Muslimana-Bošnjaka, jedan Rom i jedan Turčin; poređenja radi, na Kosovu je pre rata radilo 650 sudija i tužilaca.[89] Uprkos tome, Specijalni predstavnik tvrdi da će već početkom 2000. godine svi sudovi raditi u normalnim uslovima i da će u najkraćem roku biti zaposleno još oko 400 sudija i tužilaca.[90]

---

87 AFP (6. novembar 1999).

88 ,,Kouchner announces measures to strengthen law and order in Kosovo", 13. decembar 1999, *op. cit.*

89 Fred Abrahams, ,,Justice Delayed In Kosovo", IWRP No. 96, 26. novembar 1999.

90 ,,Kouchner announces measures to strengthen law and order in Kosovo", *op. cit.*

Povodom mnogobrojnih kritika zbog bezakonja na Kosovu, Bernar Kušner izjavio je u sedištu NATO u Briselu da ,,apsolutno odbacuje" sve kritike zbog nepostojanja reda i zakona na Kosovu sve dok mu članice UN ne pošalju dovoljan broj policajaca i novac da plati rad javnih službi.[91]

Što se tiče prava koje se primenjuje na Kosovu, prvobitno je Specijalni predstavnik odlučio da važe svi zakoni koji su bili na snazi 24. marta 1999, ako nisu u suprotnosti s međunarodnim standardima ljudskim prava, ispunjavanjem mandata UNMIK, kao i s važećim uredbama UNMIK.[92] Međutim, za sudije albanskog porekla ovakvo rešenje je bilo neprihvatljivo, jer se poziva na zakone koji su doneti nakon ukidanja autonomije, što ih podseća na period represije.[93] Kako su imenovani tužioci i sudije Albanci odbijali da rade po ovakvim zakonima, Bernar Kušner je izdao uredbu koja proglašava da će se na Kosovu, pored njegovih ranijih uredbi, primenjivati zakoni koji su važili na dan 22. marta 1989, tj. pre nego što je pokrajini ukinuta autonomija koju je imala po Ustavu od 1974. godine.[94] Međutim, sada su sudije srpskog porekla odbile da poštuju odluku: ,,Odlučili smo da ni jedan od nas ne učestvuje u ovakvom Kušnerovom pravosuđu i prekidamo sve pregovore na temu pravosuđa dok ne dođe do promena ove uredbe", izjavio je sudija Nikola Kabasić.[95]

Ne postoji ni službeno glasilo u kome bi se novi propisi i uredbe objavljivali i bili dostupni sudskim organima.

Specijalni predstavnik je doneo pojedinačne uredbe kojima se posredno obustavlja važenje određenih jugoslovenskih i srpskih propisa na teritoriji Kosova. Reč je, na primer, o Uredbi o uspostavljanju carine i sličnih službi na Kosovu (UNMIK/REG/1999/3, 31. avgust 1999) i o Uredba o valuti (UNMIK/REG/1999/4, 2. septembar 1999).

91 *Radio B2-92*, 16. decembar 1999.

92 ,,On the authority of the interim administration" in Kosovo", UNMIK/REG/1999/1, 25. jul 1999.

93 Fred Abrahams, ,,Justice Delayed In Kosovo", IWRP No. 96, 26. novembar 1999.

94 ,,Kouchner announces measures to strengthen law and order in Kosovo", 13. decembar 1999, *op. cit.*

95 *Radio B2-92*, 18. decembar1999.

2.8. Stanje ljudskih prava posle 10. juna 1999.

Iako su povlačenje jugoslovenskih snaga i razmeštanje trupa KFOR bili istovremeni, na Kosovu je stvoren bezbednosni vakuum koji je omogućio pripadnicima ,,OVK" i naoružanim bandama da pre snaga KFOR uspostave kontrolu na određenim područjima. Kao što potvrđuje i izveštaj UNMIK (S/1999/779), pripadnici ,,OVK" su se u kratkom roku vratili u većinu mesta na Kosovu, naročito na jugozapadu zemlje (Peć i okolina), odakle su i krenule prve kolone srpskih izbeglica. Dok je prvi talas izbeglica bio u najvećem delu izazvan strahom od odmazde, drugi talas, tvrdi se u izveštaju, prouzrokovali su brojni incidenti u kojima su učestvovali Albanci. Čak su se i Srbi koji su do početka rata živeli mirno pored svojih albanskih suseda iselili zbog napada koje su na njih vršile osobe koje su se predstavljale kao ,,OVK". Meta progona i osvetničkih akcija bile su i druge nealbanske zajednice na Kosovu, naročito Romi.

Uprkos tvrdnjama zvaničnika NATO i UNMIK da se stanje stabilizuje, napetost nije prestala do kraja 1999. godine. Kršenje prava pripadnika manjina[96] na Kosovu ima zabrinjavajuće razmere. Poslednji izveštaji nagoveštavaju da je broj krivičnih dela protiv pripadnika manjina u opadanju, to je najverovatnija posledica smanjenog broja nealbanskog stanovništva u poslednjim mesecima. Srbi, Romi, Turci i ostale manjine često su izloženi pretnjama i maltretiranju, isključivo zbog svoje etničke pripadnosti. Sve ovo čini da se sa Kosova i dalje iseljava nealbansko stanovništvo. Jugoslovenski crveni krst objavio je 15. oktobra 1999. da je u Srbiji i Crnoj Gori registrovano 230.884 raseljenih lica s Kosova.

UNMIK je saopštio da je od juna, kada je međunarodna uprava uspostavljena, do decembra 1999. na Kosovu ubijeno 414 osoba. Prema zajedničkim podacima UNMIK, KFOR i Visokog komesarijata UN

96 Pod pojmom ,,manjina" ovde se misli na etničku grupu koja po svojoj brojnosti čini manjinu na teritoriji Kosova, a ne na status koji im je određen nekim državnim dokumentom, i bez obzira na njihov broj u drugim delovima zemlje. Dakle, ovde će biti reči o nealbanskom stanovništvu na Kosovu.

za izbeglice, od 12. juna do 4. decembra na Kosovu je ubijeno 150 Albanaca i 140 Srba. Ubijeno je i 124 pripadnika drugih etničkih zajednica, odnosno osoba čiji identitet nije utvrđen. Po drugim izvorima u istom periodu kidnapovane su 153 osobe, od kojih 83 Albanaca, 43 Srba i 27 pripadnika drugih etničkih zajednica.[97]

Kao posledica ovakvog stanja, u Peći i Prizrenu gotovo da nema više Srba, dok su Kosovska Mitrovica i Orahovac podeljeni po etničkoj liniji. Međunarodni izvori procenjuju da je u širem centru Prištine ostalo između 400–600 Srba, ali se zbog stalnog iseljavanja pretpostavlja da ih je krajem 1999. bilo i manje. Pored otvorenenih pritisaka i fizičkog nasilja kojima su manjine izložene, u razloge iseljavanja ubrajaju se i smanjena sloboda kretanja i ograničen pristup obrazovnim i zdravstvenim institucijama. Predstavnici međunarodne zajednice primećuju da se u cilju podsticanja iseljavanja manjinskog stanovništva kažnjavaju albanski vlasnici trgovina i pekara koji uslužuju Srbe. Iako se ne navodi koje političke grupacije učestvuju u naplaćivanju kazni ili u pretnjama albanskim vlasnicima prodavnica, strani mediji tvrde da to čine radikalniji pripadnici ,,OVK". Politički predstavnici ,,OVK", međutim, uvek odbijaju ovakve optužbe.

Nasilju je izložena i romska zajednica Kosovu. Mnogi Romi su, poput Srba, Kosovo napustili još dok su se povlačile VJ , srpska policija i paravojne formacije. Među njima bilo je i onih koji su učestvovali u represiji nad Albancima.[98] Ostali su oni koji su smatrali da nemaju razloga da strahuju za svoju bezbednost. Međutim, Romi na Kosovu su proterivani iz stanova i kuća, njihova je imovina pljačkana i paljena, a bilo je i ubistava. Nasilje se sprovodilo pod izgovorom da su Romi kao zajednica tokom NATO intervencije učestvovali u zločinima nad Albancima, da su pljačkali napuštene kuće i zakopavali leševe u masovne grobnice. KFOR nije uspeo da obezbedi zaštitu onim Romima koji su odlučili da ostanu na Kosovu od samovolje naoružanih

97 *Radio B2-92*, 10. decembar 1999.

98 O korišćenju Roma za prinudni rad, pljačku i uništavanje imovine kosovskih Albanaca videti izveštaj Fonda za humanitarno pravo ,,Zloupotreba i nasilje nad kososvkim Romima 24. mart – 1. septembar".

albanskih pojedinaca i grupa, a nedostatak pravosudnih organa otežava pronalaženje i kažnjavanje počinilaca zločina. Tačan broj ubijenih Roma i dalje nije poznat, a najviše ubistava desilo se u Prištini, Peći, Obiliću, Prizrenu i Podujevu. Na primer, čitavo romsko naselje u Kosovskoj Mitrovici (Radnička ulica), gradu s velikom romskom zajednicom, spaljeno je i opljačkano, a Romi su naterani u izbeglištvo. Progon Roma iz Mitrovice dogodio se početkom jula, kada je grad već bio pod kontrolom francuskog kontigenta KFOR. Romi svedoci tvrde da pripadnici KFOR nisu ni pokušali da spreče ovaj zločin.[99]

Romi koji su rešili da ostanu na Kosovu utočište su potražili u Leposaviću, Zvečanu ili severnom delu Kosovske Mitrovice s većinskim srpskim stanovništvom. Danas ih na Kosovu nema više nekoliko hiljada. Romi koji su ostali u opštinama s većinskim albanskim stanovništvom zastrašeni su i praktično nemaju pristup pijacama, javnom prevozu i zdravstvenim institucijama. Čak i deca onih Roma kojima je albanski maternji jezik (tzv. Aškalije) nemaju mogućnosti da nastave školovanje.

Predsednik Helsinškog odbora za ljudska prava (HOP) u Sandžaku Šefko Alomerović izjavio je da su ,,Muslimani-Bošnjaci na Kosovu, iako nisu učestvovali u srpsko-albanskim sukobima, bili žrtve i jedne i druge strane." Alomerović je saopštio da je područje Kosova u 1998. i 1999. godini napustilo oko 40.000 Muslimana, a da su prvi koji su po dolasku KFOR pokusali da se vrate na Kosovo, ubijeni. ,,U Prištini je od 11.000 Muslimana-Bošnjaka ostalo 70 porodica. Od dolaska KFOR ubijeno je 51 Muslimana-Bošnjaka, od kojih 11 žena. U Kosovskoj Mitrovici zapaljene su 92 kuće u bošnjačkoj mahali, a u selu Vitomirici 60 bošnjačkih kuća", rekao je Alomerović. On tvrdi da se u južnim delovima Kosova ne vrši pritisak za iseljavanje, već se Muslimani-Bošnjaci prisilno asimiliraju.[100]

U poslednje vreme pritiscima su izloženi i Albanci za koje postoji sumnja da su sarađivali sa srpskim vlastima. Takođe, na meti

99 *Helsinška povelja* br. 18, jul 1999.
100 *Beta*, 17. decembar 1999.

ekstremista su se našli i oni albanski intelektualci koji su osudili nasilje nad nealbanskim stanovništvom. Pošto je u dnevniku *Koha Ditore* objavljen komentar njegovog izdavača Vetona Suroia (*Veton Surroi*), u kojem se nasilje nad manjinama poredi s fašističkim ponašanjem, Suroi je bio izložen verbalnim napadima Hašima Tačija, lidera bivše ,,OVK", kao i njemu bliske novinske agencija *Kosovapreš*.[101]

3. Položaj izbeglica i raseljenih lica

3.1. Uvod

Prestankom vazdušnih udara NATO i sukoba na Kosovu stvoreni su uslovi za povratak kosovskih Albanaca izbeglih na teritoriju republike Albanije i BJR Makedonije. Albanske izbeglice su se u velikom broju vratile na teritoriju Kosova i Metohije.[102] Povlačenje snaga VJ i MUP, sporo organizovanje civilne administracije UN i njena neefikasnost, kao i nastali vakuum u organizaciji vlasti, doveli su do eksplozije nasilja i bezvlašća na Kosovu i Metohiji i izazvali ubrzano iseljavanje srpskog ali i ostalog nealbanskog stanovništva s Kosova i Metohije. Od tada pa do kraja novembra 1999. u SRJ je izbeglo oko 300.000 lica.[103] Većina se našla na preostaloj teritoriji Srbije, dok je manji broj smešten na teritoriji Crne Gore.

Pravni i stvarni položaj izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u SRJ nije se bitnije promenio u 1999. godini.

101 UNHCR/OSCE Overview of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (novembar 1999). Anthony Borden, ,,Hate Speech In Pristina — The Kosovo Media Wars Could Start Here", IWPR, 8. oktobar 1999.

102 Prema podacima UNHCR, vratilo se i do 90% albanskih izbeglica, što u znatnoj meri odstupa od do tada u svetu uobičajnih 30%.

103 Prema podacima UNHCR i Saveznog ministarstva za izbeglice, raseljena lica i humanitarnu pomoć u SRJ registrovano je 247.391 raseljeno lice, dok se u Srbiji nalazi još oko 50.000 neregristrovanih.

3.2. Izbeglice[104]

3.2.1. Pravni položaj izbeglica. — Iako je bilo mnogo govora u stručnoj javnosti i u nadležnim državnim organizacijama (posebno od strane Komesarijata za izbeglice Republike Srbije) o predlaganju dva amandmana na Zakon o izbeglicama iz 1992. godine[105] kojima bi se 1) brisala odredba o vojnoj obavezi za izbeglice; 2) omogućilo izbeglicama sticanje i uknjižba vlasništva na nepokretnostima i pre sticanja jugoslovenskog državljanstva — to se nije ostvarilo. Uredbom o izmenama i dopunama Uredbe o obrazovanju saveznih ministarstava i drugih saveznih organa i organizacija[106] obrazovano je Savezno ministarstvo za izbeglice, raseljena lica i humanitarnu pomoć. Polazeći od Zakona o izbeglicama, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije je kao posebna organizacija nastavio s radom.

3.2.2. Integracija. — Zakon o državljanstvu SRJ stupio je na snagu 1. januara 1997, ali je usled organizacionih poteškoća u okviru Saveznog ministarstva za unutrašnje poslove primena Zakona u smislu čl. 48 (prihvat u jugoslovensko državljanstvo) — otpočela tek u maju iste godine. Prema podacima UNHCR od maja 1997. do novembra 1998. broj podnetih zahteva za prihvat u jugoslovensko državljanstvo od strane izbeglica iznosio je 82.977 (za preko 100.000 lica). Odluka o prihvatanju u jugoslovensko državljanstvo donesena je po 25.483 zahteva i odnosi se na 42.053 lica. Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova nije donosilo negativne odluke, već je zahteve koji ne ispunjavaju uslove iz čl. 48 Zakona o državljanstvu vraćao podnosiocima radi dopune dokumentacije.

3.2.3. Repatrijacija. — Uslovi za znatniji povratak izbeglica u Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu nisu ostvareni ni 1999. Nekooperativnost vlasti u Hrvatskoj, nemogućnost povraćaja stanarskog prava, ograničen pristup fondovima za rekonstrukciju uništenih i

104 Opširnije vidi: *Ljudska prava u SRJ 1998*, str. 347.
105 *Sl. glasnik RS*, br. 18/1992.
106 *Sl list SRJ*, br. 36/1999.

oštećenih kuća kao i ukupni političko-socijalno-ekonomski razlozi uticali su da se u 1999. godini dobrovoljno vrati u Hrvatsku u organizaciji UNHCR-a svega 1.634 izbegla lica.[107] U Bosnu i Hercegovinu se u istom periodu vratilo 581 izbeglo lice. UNHCR procenjuje da se u sopstvenoj režiji (tzv. spontani povratak) u Hrvatsku vratilo 20.000 izbeglica i 18.000 izbeglica u BiH.[108] Trebalo bi međutim naglasiti da se dobar deo povratnika u Hrvatsku ponovo vratio u SRJ nakon dobijanja hrvatskih dokumenata, regulisanja penzija i imovine. Veći deo njih je ponovo ostvario status izbeglice na teritoriji SRJ, što je zanimljiva pojava koja otvara mnoga pitanja u vezi s njihovim statusom i uslovima boravka u SRJ.

3.2.4. Preseljenje. — U nemogućnosti lokalne integracije, u smislu sticanja jugoslovenskog državljanstva za veći broj izbeglica, kao i zbog gore navedenih problema repatrijacije, zahteve za preseljenje u treće zemlje u organizaciji UNHCR podnosi u proseku 400 izbeglica nedeljno. U 1999. godini[109] u organizaciji UNHCR preseljenje je omogućeno za 1.933 izbegla lica iz Hrvatske i 620 iz BiH. Procenjuje se da je u direktnom kontaktu sa stranim konzularnim predstavništvima bez posredstva UNHCR u treće zemlje po osnovu preseljenja od 1992. do oktobra 1999. godine otišlo oko 15.000 izbeglica.

3.3. Raseljena lica

3.3.1. Pravni položaj raseljenih lica. — Sva lica izbegla s Kosova i Metohije na teritoriju Srbije i Crne Gore u drugoj polovini 1999. nemaju rešen lični status. Pitanje pravnog kategorisanja ovih lica nije samo formalnog karaktera. Do kraja 1999. godine nije donet niti jedan propis koji bi pravno odredio status navedenih lica. U sredstvima javnog informisanja ova lica se nazivaju ,,interno raseljena lica" ili ,,privremeno interno raseljena lica". Jugoslovens-

107 Podaci UNHCR za period 1. januar — 31. oktobar 1999.
108 Podaci UNHCR za period od 1992 — 31. oktobar 1999.
109 Podaci do oktobra 1999.

ko zakonodavstvo ne poznaje navedene formulacije. Zakon o izbeglicama Srbije uopšte ne pominje termin ,,raseljeno lice", dok Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica Crne Gore[110] ne sadrži reči ,,privremeno" ili ,,interno". Nigde nije određen dan (datum) od kada im se ima priznati status raseljenog lica.[111] Ovako formulisana kategorizacija navedenih lica je u svome nazivu kontradiktorna, nejasna i implicira više političku nego pravnu sadržinu. Raseljena lica s Kosova i Metohije nemaju status izbeglica i tako nemaju nikakva prava koja su izbeglicama priznata zakonodavstvom SRJ i normama međunarodnog prava. Takođe, nemaju ni sva prava koja su Ustavom garantovana građanima Srbije.

Pored katastrofalne finansijske situacije, raseljena lica susreću se i s pravnim problemima koji su praktično nerešivi. Jedno od osnovnih pitanja iz oblasti statusnog prava je pitanje prijave prebivališta. Lica s Kosova i Metohije nisu u mogućnosti da na ostatku teritorije Srbije prijave prebivalište. Najviše što mogu u tom smislu, jeste prijava boravišta. Prijavu boravišta potvrđuje organizaciona jedinica MUP. Prijava boravišta se obnavlja na svakih 90 dana.[112] I kada su ispunjeni svi subjektivni i objektivni zakonski uslovi za prijavu prebivališta (vlasništvo na nepokretnosti, radni odnos, namera da se lice trajno nastani u određenom mestu), raseljena lica ne mogu prijaviti prebivalište, pri čemu organizacione jedinice MUP ne daju nikakvo pismeno ili usmeno pravno obrazloženje.[113]

Ostala prava koja su u vezi s prijavom prebivališta, raseljenim licima takođe nisu dostupna ili im je ostvarivanje znatno otežano. Bez uredne prijave prebivališta u Srbiji je praktično nemoguće registrovati motorno vozilo, otvoriti tekući ili žiro račun u bankama, registrovati preduzeće, itd.

110 *Sl. list RCG*, br. 37/1992.

111 Ostalo je nejasno da li je to momenat proglašenja ratnog stanja, dan usvajanja i primene Rezolucije Saveta bezbednosti UN br. 1244 ili dan kada su snage KFOR ušle na teritoriju Kosova i Metohije.

112 Za ovakvu praksu MUP ne postoji uporište u pravnim propisima.

113 Podaci Pravne klinike Centra za unapređenje pravnih studija, Beograd.

Do pred kraj novembra 1999, raseljena lica nisu mogla pribaviti javne isprave o ličnom statusu. Ministarstvo pravde Srbije je 20. novembra izdalo saopštenje o rasporedu privremenih sedišta matičnih knjiga i knjiga državljana s Kosova i Metohije.[114] Tako su u navedene knjige privremeno razmeštene po sledećem rasporedu: Opštinski sud u Nišu za grad Prištinu, opštine Podujevo, Glogovac, Obilić, Kosovo Polje i Lipljan; Opštinski sud u Leskovcu za opštine Uroševac, Kačanik, Štimlje i Štrpce; Okružni sud u Jagodini za opštine Đakovica i Dečani; Opštinski organ za prekršaje u Kraljevu za opštine Kosovska Mitrovica, Zubin Potok, Zvečan, Leposavić, Srbica i Vučitrn; Opštinski sud u Bujanovcu za opštine Gnjilane, Vitina, Kosovska Kamenica i Novo Brdo; Opštinski sud u Kragujevcu za opštine: Istok, Peć i Klina; Opštinski sud u Kruševcu za deo knjiga s područja opština Prizren i Orahovac. Od tada je znatno olakšan proces pribavljanja izvoda od značaja za lični status.

Raseljena lica koja imaju uredno prijavljeno boravište uživaju sva prava koja proističu iz radnog odnosa, uključujući i pravo na penziju, socijalnu i zdravstvenu zaštitu.

3.3.2. Stvarni položaj raseljenih lica. — Od Ministarstva za izbeglice, raseljena lica i humanitarnu pomoć nije bilo moguće dobiti podatke o tome koliko osoba se nalazi u prihvatnim (kolektivnim) centrima, a koliko u privatnom smeštaju.[115]

U Crnoj Gori je prema podacima Republičkog komesarijata za izbeglice smešteno 31.000 raseljenih. Najviše ih je smešteno u Herceg Novom, preko 8.000. Svim raseljenim licima obezbeđena su mesečna sledovanja u hrani, sredstvima za higijenu, a dobili su i nešto obuće i odeće. Prema navodima sekretara Crvenog krsta Crne Gore, sve izbeglice s Kosova i Metohije imaju pravo na zdravstvenu zaštitu, upis u osnovne, srednje i visokoškolske ustanove u Crnoj Gori, jednako kao

114 *Danas*, 20. novembar 1999, str. 5.

115 Izvestan broj kosovskih Srba posedovao je nepokretnosti van teritorije Pokrajine i pre izbijanja sukoba ili je smeštaj potražilo kod rođaka nastanjenih u preostalom delu Srbije ili Crne Gore.

građani Crne Gore. Takođe ne postoje nikakve prepreke za dobijanje zaposlenja, osim u službama gde se traži republičko državljanstvo.[116]

U Srbiji se nalazi preostali broj raseljenih lica od preko 200.000. Njihov položaj je nezavidan. Pored pomenutih pravnih problema, ova kategorija stanovništva živi ispod svakog egzistencijalnog minimuma.

Kao najočitiji primer može da posluži opština Kraljevo, u kojoj živi 123.000 stanovnika (sam grad normalno ima oko 70.000). Na području opštine trenutno ima 11.000 nezaposlenih (25% radno sposobnog stanovništva), a oko 10.000 ljudi je na prinudnim odmorima.

Prema podacima Opštinskog komesarijata za izbeglice, na području opštine Kraljevo trenutno se nalazi preko 20.000 evidentiranih izbeglica i raseljenih lica. Prema nezvaničnim podacima, ima ih preko 30.000.

Od 17.000 raseljenih lica s Kosova (od toga 4.000 dece predškolskog i školskog uzrasta), evidentiranih u Opštinskom komesarijatu za izbeglice, skoro 16.000 je smešteno u privatnom sektoru. Do početka školske godine, 1. septembra, oko 1.200 osoba se nalazilo u 13 kolektivnih centara — seoskim školama, domovima kulture i montažnim barakama — lociranih u prigradskim naseljima i okolnim selima. Smeštajni uslovi u ovim centrima su bili izuzetno loši (nedostatak toaleta, kreveta, dušeka, ćebadi, sredstava za higijenu, nedostatak lekova i adekvatne zdravstvene nege, nedovoljna ishrana).

Dana 30. avgusta, Okružni štab civilne zaštite izdao je usmenu naredbu da se isprazne škole u opštini Kraljevo zbog početka školske godine. Raseljenim licima je ponuđen alternativni smeštaj s još lošijim uslovima — montažne barake i ruinirani domovi kulture, bez toaleta, struje, vode i grejanja, s razbijenim prozorima i krovovima koji prokišnjavaju. U toku septembra neke od grupa raseljenih lica su odbijajući takav smeštaj boravile po više dana u gradskim parkovima u Kraljevu, gde ih niko od nadležnih vlasti nije obilazio, niti im je uručivana bilo kakva pomoć, sem od strane Foruma NVO iz Kraljeva.

116 *Blic*, 25. jul 1999, str. 10.

Pri pokušajima da krenu ka Beogradu zaustavljala ih je policija. U međuvremenu su seljani mesta u čijim školama su raseljene lica i dalje boravila blokirali puteve dajući im rok za napuštanje škola. Pojedine grupe raseljenih lica upućene su u nekoliko gradova (Svilajnac, Užice, Gornji Milanovac, Požegu, Jagodinu i Paraćin), gde im je obećan bolji smeštaj.

Sva pomoć Visokog komesarijata za izbeglice pri Ujedinjenim nacijama sastoji se u obezbeđivanju jednog toplog obroka dnevno, za čiju je distribuciju zadužen Crveni krst. UNHCR je spreman da napravi izbeglički centar s infrastrukturom, ali im ni opštinske ni republičke vlasti ne daju prostor ili zemljište za izgradnju.

Bez obzira na ovako teške uslove, prema podacima Opštinskog komesarijata za izbeglice, primetan je sve veći broj zahteva za smeštaj u kolektivnim centrima. Očigledno je da veliki broj raseljenih lica koja su bila smeštena u privatnom smeštaju, nije više u mogućnosti da plaća stan niti da obezbedi novac za ishranu. Krajem decembra 1999, u kolektivnim centrima (11) nalazi se 704 raseljenih lica.[117]

I u drugim gradovima, naročito na jugu Republike, situacija je slična.

3.3.3. Stav javnosti i vlasti Republike Srbije. — Vlasti Srbije i SRJ su po okončanju sukoba na Kosovu i Metohiji i prestanku vazdušnih udara NATO, putem medija propagirale ,,pobedu nad neuporedivo nadmoćnijim agresorom" i ,,očuvanje teritorijalnog integriteta zemlje" uključujući i teritoriju Kosova i Metohije. U tom smislu bilo je teško logički obrazložiti iseljavanje Srba i drugih nealbanaca iz Pokrajine. Državni mediji su pokušali da prikriju ovu činjenicu. No, kako to nije bilo moguće, vlast se preusmerila na kampanju za povratak. Sastavni deo kampanje za povratak činili su pritisci i prepreke za lica koja su izbegla. Vlasti su činile sve kako raseljena lica ne bi stigla do Beograda i drugih gradova na severu, nastojeći da ih zadrže u rubnim delovima Republike izvan Kosova. Krajem avgusta i početkom

117 Podaci Foruima NVO iz Kraljeva.

septembra nije dozvoljen upis dece u osnovne i srednje škole u drugim gradovima, osim u ,,rubnim opštinama" (Bujanovcu, Vranju, Leskovcu, Krušumliji, itd).[118] Tokom oktobra i novembra, od ovakvih prepreka se odustalo, te je dopušten izbor mesta boravka i upis dece u škole. Da bi pritisak bio umanjen, dopušteno je i da se na fakultete vrši upis bez prijemnih ispita.

Uporedo se kroz izjave u medijima pokušala stvoriti slika o povratku Srba i drugih nealbanaca na Kosovo i Metohiju. Tako je u junu 1999. u javnom pozivu emitovanom preko RTS, potpredsednik Vlade Srbije Milovan Bojić pozvao raseljene Srbe da se vrate u svoje domove sa srpskim ,,ministrima na čelu kolone". Bojić je rekao da je ,,najzlatniji period" za povratak Srba u narednih 48 sati i da su ,,velikim naporom državnog rukovodstva stvoreni uslovi potpune bezbednosti" za povratak izbeglica na Kosovo.[119]

Bogoljub Karić, tada ministar u Vladi Srbije, u ime porodice Karić i BK grupe, uputio je ,,apel svima — Srbima, Albancima, Crnogorcima, Muslimanima i Romima — koji su bili zaposleni u fabrikama i kompanijama BK na Kosmetu — da se vrate na svoja radna mesta...".[120]

Državni mediji su uzeli učešće u ovoj kampanji, te su od ignorisanja činjenice iseljavanja Srba s Kosova, počeli izveštavati o organizovanom povratku Srba na Kosovo i Metohiju. Tako *Politika* izveštava da se samo iz Leposavića, gde je tokom juna meseca smešteno oko 15.000, kući vratilo oko 5.000 raseljenih lica.[121]

S druge strane, većina medija koja se ne finansira iz budžeta, izveštavala je o teškom položaju raseljenih lica i lošem odnosu vlasti Srbije prema njima (npr. ,,Taoci u svojoj zemlji", *Blic*, 25. jul 1999).

118 *Blic*, 27. avgust 1999, str. 6.
119 *Blic*, 20. jun 1999, str. 20.
120 *Politika*, 24. jul 1999, str. 17.
121 *Politika*, 25. jun 1999, str. 14.

3.4. Zaključak

Katastrofalna materijalna situacija u kojoj se nalaze raseljena lica i loš položaj izbeglica iz Hrvatske i BiH se, na žalost, ne mogu brzo popraviti.

Uslovi za povratak Srba i ostalih nealbanaca na Kosovo i Metohiju objektivno ne postoje. Na Kosovu i Metohiji se i dalje nastavlja s fizičkim napadima, paljenjem kuća i drugim oblicima pritisaka na Srbe i druge nealbance.

Izbeglice iz BiH i Hrvatske su donekle uspele da se integrišu. Kako je već navedeno, samo manji broj izbeglica se vratio u svoje domove, te se može pretpostaviti da će veći deo populacije ostati da živi u SRJ.

Iz navedenih razloga neophodno je da vlasti SRJ, a naročito Srbije, prihvate činjenicu da će najveći deo izbeglica i raseljenih lica ostati da duže živi u SRJ van Kosova. Stoga je neophodno učiniti sve da se i pravno i praktično izbeglice i raseljena lica izjednače s ostalim državljanima SRJ. Do suštinskog poboljšanja neće doći bez pomoći međunarodnih organizacija i trajnog sveobuhvatnog rešenja za jugoistočnu Evropu.

4. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal)[122]

4.1. Kadrovske promene u toku 1999.

Glavna tužiteljka Tribunala za bivšu Jugoslaviju i Tribunala za Ruandu, sudija Luiz Arbur, dala je ostavku i 15. septembra preuzela dužnost sudije Vrhovnog suda Kanade. Novog glavnog tužioca, Švajcarkinju Karlu del Ponte početkom avgusta su jednoglasno izabrali

122 Za osnovne podatke o Tribunalu vidi *Ljudska prava u SRJ 1998*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 1999.

članovi Saveta bezbednosti. Tribunal je napustila i predsednica, sudija Gabrijela Kerk Mekdonald (*Gabrielle Kirk McDonald*), po isteku polovine predsedničkog mandata. Predsednik za naredne dve godine je sudija iz Francuske, Klod Žorda (*Claude Jorda*), izabran 16. novembra. Florans Mumba (*Florence Mumba*), sudija iz Zambije, izabrana je za potpredsednika, takođe na dve godine. Prvi predsednik Tribunala Antonio Kaseze (*Cassese*), objavio je da napušta Tribunal u februaru 2000. kako bi nastavio akademsku karijeru.

Do kraja godine broj zaposlenih u Tribunalu je povećan na oko 900 osoba.

4.2. Optužnice

Na objavljenoj listi Tribunala nalazi se ukupno 66 optuženih, od kojih je 33 krajem 1999. bilo u pritvoru (19 Srba, 11 Hrvata i 3 Muslimana). Broj lica na tajnoj listi optuženih nije objavljen. Tokom 1999. u Hag su pristigla osmorica optuženih. Sedmoricu bosanskih Srba je uhapsio SFOR, a jednog bosanskog Hrvata su predale hrvatske vlasti. Prema izjavama Tužilaštva, većina ostalih optuženih živi na teritoriji BiH, dok se za devetoricu pouzdano zna da se nalaze u Srbiji.

Tribunal je 30. marta izdao međunarodni nalog za hapšenje i time objavio postojanje optužnice protiv Željka Ražnatovića Arkana. Optužnica protiv Ražnatovića, vođe paravojne jedinice „Tigrovi", potvrđena je još 30. septembra 1997. godine. Kako tužilaštvo objašnjava, njena sadržina neće biti objavljena, prvenstveno radi zaštite svedoka, do trenutka hapšenja optuženog. Prema objavljenom nalogu za hapšenje, Ražnatović se tereti za teške povrede Ženevskih konvencija, kršenje zakona i običaja ratovanja i zločine protiv čovečnosti.

Iako je vlada SRJ odbila da primi nalog za Ražnatovićevo hapšenje, tužilaštvo je saopštilo da im se njegov advokat već obratio.

Optužnica i međunarodni nalozi za hapšenje protiv predsednika SRJ Slobodana Miloševića,[123] predsednika Srbije Milana Milutinovića, potpredsednika Vlade SRJ Nikole Šainovića, načelnika Gene-

123 Za tekst optužnice vidi http://www.un.org/icty/bcs.

ralštaba Vojske Jugoslavije Dragoljuba Ojdanića i ministra unutrašnjih poslova Srbije Vlajka Stojiljkovića, izdati su 27. maja. Sudija Dejvid Hant (*David Hunt*) koji je potvrdio optužnicu, odobrio je i propratne naloge, kojima se državama članicama UN i Švajcarskoj nalaže da istraže da li optuženi na njihovoj teritoriji poseduju materijalna ili finansijska sredstva i da, ukoliko je to slučaj, usvoje privremene mere da se ta sredstva zamrznu sve dok se optuženi ne nađu u pritvoru u Hagu. Određeno je i da se dokazni materijal koji je priložen optužnici, radi osiguranja bezbednosti svedoka optužbe, ne obelodani sve do trenutka hapšenja svih optuženih.

Prema tužiteljki Arbur, ova optužnica je prva u istoriji Tribunala kojom je jedan šef države optužen za vreme trajanja oružanog sukoba za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava.[124] Arbur tvrdi da je krajem marta pisala lično predsedniku Miloševiću i drugim osobama na najvišim položajima u SRJ i Srbiji o njihovim međunarodnim obavezama, i objavila nameru da ,,istražuje sva ozbiljna kršenja međunarodnog prava koja zaslužuju suđenje pred međunarodnim forumom, pogotovo ona koja uključuju napade na civilno stanovništvo."[125] U nastavku je apelovala na primaoce da upotrebe svoj autoritet i spreče zločine, kao i da preduzmu sve neophodne korake da kazne njima podređene koji čine zločine.

Optužnica navodi da su u periodu između 1. januara i kraja maja 1999, vojne, policijske i paravojne snage pod kontrolom petorice optuženih sistematski vršile progon albanskog civilnog stanovništva na Kosovu. Tvrdi se da je više od 740 hiljada kosovskih Albanaca nasilno proterano iz pokrajine u nizu ofanziva protiv pretežno albanskih gradova i sela, tokom kojih su naterani da napuste domove upotrebom sile i pretnjama smrću. Dalje se tvrdi da je imovina koju su ostavljali za sobom kradena, dok su kuće uništavane ili paljene. Neka albanska sela su prethodno bila granatirana, a stanovništvo ginulo u tim napa-

124 Glavni tužilac Luiz Arbur u podnesku od 24. maja 1999, kojim su optužnica i propratni nalozi dostavljeni na potvrdu sudiji Hantu (*Hunt*), vidi http://www.un.org/icty.

125 Ovo pismo je javno objavljeno pošto je ambasada SRJ u Hagu odbila da ga primi. *Tribunal Update* 119, 29.3.–3.4.

dima. Preživeli su proterivani u kolonama ili su i organizovano prevoženi ka granicama Kosova sa susednim zemljama. Tvrdi se da je tokom ovakvih akcija albansko stanovništvo ponižavano i fizički zlostavljano, da su u mnogim slučajevima muškarci razdvajani od žena i dece i ubijani. Dalje se navodi da su im vlasti na graničnim prelazima sistematski pljačkale imovinu koju su imali pri sebi, uključujući i motorna vozila, da su im oduzimana i na licu mesta uništavana lična dokumenta. Optuženi se terete i za ubistvo oko 340 osoba koje su identifikovane i čija se imena nalaze na listi priključenoj u dodatku optužnice. Tvrdi se da su snage SRJ i Srbije u više navrata masovno i namerno ubijale nenaoružane kosovske Albance, uključujući žene i decu.

Svi optuženi se terete po tri tačke za zločine protiv čovečnosti i po jednoj tački za kršenje zakona i običaja ratovanja, tj. za: *ubistva*, kao zločin protiv čovečnosti (čl. 5(a) Statuta Tribunala), kršenje zakona i običaja ratovanja (čl. 3 Statuta); *proganjanje po osnovu političke, rasne i verske pripadnosti*, zločin protiv čovečnosti (čl. 5(h) Statuta), i *deportaciju* (čl. 5(d) Statuta).

Svi su optuženi po osnovu individualne krivične odgovornosti kao osobe koje su planirale, podstakle, naredile, učinile ili na drugi način pomogle i doprinele planiranju, pripremanju ili izvršenju gore navedenih krivičnih dela.[126] Prema položajima koje zauzimaju, optuženi predsednik Milošević, predsednik Milutinović, general-pukovnik Ojdanić i ministar Stojiljković (ne i potpredsednik Nikola Šainović) terete se, i po osnovu komandne krivične odgovornosti, zato što su ,,znali ili je bilo razloga da znaju da će njima podređeni počiniti krivična dela ili su ih već počinili, a da su kao nadređeni propustili da preduzmu neophodne i razumne mere da spreče takva dela ili da kazne počinioce."[127] Ova vrsta odgovornosti se zasniva na dokazivanju postojanja tzv. komandnog lanca odgovornosti, i to kako pravnog, *de jure*, tako i stvarnog, *de facto* nadređenog odnosa optuženih prema pripad-

126 Član 7(2) Statuta Tribunala.
127 Član 7(3) Statuta Tribunala.

nicima vojnih, policijskih i paravojnih snaga koji su neposredno izvršavali navedena krivična dela.

Prema sadašnjem stanju, optužnica se prvenstveno zasniva na *de jure* komandnoj odgovornosti četvorice optuženih, u skladu s njihovim ustavnim i zakonskim ovlašćenjima. Kao predsednik SRJ, Slobodan Milošević vrši dužnost predsednika Vrhovnog saveta odbrane SRJ, ovlašćen je da naređuje sprovođenje nacionalnog plana odbrane i komanduje Vojskom Jugoslavije (VJ) u ratu i miru, a kao vrhovni vojni komandant, ima komandnu odgovornost i nad jedinicama republičke i savezne policije koje su u vreme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja podređene VJ. U nastavku optužnice se tvrdi da pored zakonskih ovlašćenja, predsednik Milošević ima i široku *de facto* kontrolu nad brojnim saveznim i republičkim institucijama, uključujući i policijske snage Srbije, koje su od suštinskog značaja ili su učestvovale u izvršenju krivičnih dela navedenih u optužnici.

Milan Milutinović, u svojstvu predsednika Srbije i člana Vrhovnog saveta odbrane, a u skladu s njegovim uticajem nad brojnim ustanovama koje su doprinele ili su učestvovale u izvršenju zločina, uključujući i policijske snage Srbije, tereti se za krivična dela svih njemu podređenih unutar VJ i policijskih snaga.

Dragoljub Ojdanić, načelnik Generalštaba VJ, tereti se za komandnu odgovornost nad 3. armijom, pa tako i nad Prištinskim korpusom (52. korpus) koji je neposredno sprovodio ofanzive protiv više desetina pretežno albanskih sela i gradova, započete krajem februara i početkom marta 1999. Tereti se i za odgovornost za policijske snage, koje su po Zakonu o oružanim snagama SRJ za vreme rata ili neposredne ratne opasnosti podređene komandi VJ.

Vlajko Stojiljković, kao ministar unutrašnjih poslova Srbije, prema optužnici ,,dužan da obezbedi očuvanje reda i mira u Srbiji", smatra se odgovornim ,,za dela njemu podređenih unutar policijskih snaga MUP-a Srbije, koji su počinili zločine u pokrajini Kosovo počev od januara 1999. godine."

Nikola Šainović, potpredsednik Vlade SRJ, kao izaslanik predsednika SRJ za Kosovsko pitanje, potpisao je Sporazum Klark-Nojman

(*Clark-Naumann*) u oktobru 1998, koji je predviđao delimično povlačenje snaga SRJ i Srbije sa Kosova, ograničenje dopremanja novih snaga i razmeštaj nenaoružanih posmatrača OEBS. Za razliku od ostalih, Šainoviću se stavlja na teret isključivo individualna odgovornost, u skladu s njegovim funkcijama potpredsednika i specijalnog izaslanika.

U zaključku izjave prilikom objavljivanja optužnice, tužiteljka Arbur je rekla da su žrtve zločina na Kosovu imale pravo da očekuju zaštitu svakog od optuženih ponaosob.[128]

Optužnica ne predstavlja konačni opseg optužbi protiv optuženih, niti predstavlja konačni stav tužilaštva o odgovornosti ostalih lica za zločine na Kosovu. Juna ove godine, tužilaštvo je objavilo da razmatra proširenje postojeće optužnice optužbom za genocid. Istraga na Kosovu, koja je trajala od juna do kraja novembra, nastaviće se 2000. godine.

4.3. Postupci i presude

Ove godine su donete i tri presude, dve u prvom stepenu, protiv Zlatka Aleksovskog i Gorana Jelišića, i jedna drugostepena, u slučaju Duška Tadića.

Zlatko Aleksovski, bosanski Hrvat, jedan od petorice u slučaju ,,Kordić i drugi", kao komandant zatvora Kaonik u centralnoj Bosni, osuđen je 7. maja prvostepenom presudom na dve i po godine zatvora za kršenje zakona i običaja ratovanja. Oslobođen je optužbe za teška kršenja Ženevskih konvencija, jer tužilaštvo nije uspelo da dokaže međunarodni karakter oružanog sukoba između Hrvata i Muslimana u centralnoj Bosni 1993. godine. Aleksovski je osuđen po osnovu individualne odgovornosti za naređivanje, pomaganje i podržavanje fizičkog i psihičkog zlostavljanja muslimanskih zatvorenika u Kaoniku. Posle izricanja presude, Aleksovski je pušten na slobodu jer se nalazio

128 Izjava za štampu od 27. maja 1999. (http://www.un.org/icty/pressreal/p404e.htm).

u pritvoru duže od dve i po godine, na koliko je osuđen. Tužilaštvo je uložilo žalbu na ovu presudu.

Duško Tadić, bosanski Srbin iz Prijedora, osuđen je 11. novembra na 25 godina zatvora, presudom žalbenog veća Tribunala. Tako je završeno suđenje prvom optuženom koji je stigao u pritvor Tribunala i prvom čoveku kome je od procesa u Nirnbergu suđeno za ratne zločine pred međunarodnim sudom.[129]

Presuda žalbenog veća u slučaju Tadić ostaće zapamćena najviše po postavljanju preciznih kriterijuma za utvrđivanje međunarodnog karaktera oružanog sukoba i utvrđivanje statusa žrtava kao zaštićenih lica prema Ženevskim konvencijama. Tužilaštvo se žalilo na deo prvostepene presude kojim je utvrđeno da se oružani sukob u području Prijedora između bosanskih Srba i Muslimana, posle zvaničnog povlačenja Vojske Jugoslavije iz BiH, ne smatra međunarodnim sukobom, jer nije dokazano da su tada oružane snage Republike Srpske delovale kao *de facto* organi ili agenti SRJ. Usled ovakve odluke, koja je značila nedostatak osnova za kršenje Ženevskih konvencija, prvostepeno veće je oslobodilo Tadića 5 tačaka optužnice.

Žalbeno veće, suprotno stavu prvostepenog veća, utvrdilo je da je međunarodni konflikt postojao u području Prijedora, u periodu od maja do decembra 1992, i da su njegove žrtve imale pravo na status ,,zaštićenih lica" prema Ženevskim konvencijama. Prema konačnom stavu Tribunala, posle zvaničnog napuštanja VJ teritorije BiH 19. maja 1992, vlasti iz SRJ su nastavile da pomažu oružane snage bosanskih Srba, i da učestvuju u planiranju njihovih vojnih operacija. Tribunal smatra da je između 1992. i 1995. godine vlast SRJ vršila kontrolu nad političkom i vojnom vlasti Republike Srpske.

Vinko Martinović Štela i Mladen Naletilić Tuta, bosanski Hrvati, optuženi su takođe za teške povrede Ženevskih konvencija, što ukazuje na nameru tužilaštva da i u njihovom slučaju dokazuje kontrolu hrvatskih vlasti nad jedinicama koje su učestvovale u sukobu u BiH, odnosno postojanje međunarodnog sukoba u Mostaru.

129 Odbrana je najavila žalbu na visinu izrečene kazne.

Prvostepena presuda u predmetu Gorana Jelisića, bosanskog Srbina, doneta je 19. oktobra, a presuda kojom mu je određena kazna zatvora od 40 godina, 14. decembra. Pošto je priznao sve navode optužnice, osim optužbe za genocid, Jelisić je osuđen po 31 tački za zločine protiv čovečnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja. Jedina tačka optužnice po kojoj je oslobođen odnosi se na genocid, gde je sudsko veće utvrdilo da tužilac nije dokazao postojanje ,,namere za vršenje genocida", kao neophodnog subjektivnog elementa odgovornosti za ovu vrstu zločina. Sud je ocenio da je Jelisićevo ponašanje, pored toga što je bilo ,,diskriminatorno i gnusno", bilo i ,,oportuno i nedosledno", te je zauzet konačni stav da on nije postupao kao osoba sa svesnom namerom da uništi nacionalnu, etničku, rasnu ili versku grupu. Kazna zatvora koja je izrečena u ovom slučaju predstavlja najvišu kaznu koju je Tribunal do sada izrekao (najveća moguća kazna je doživotni zatvor). Odbrana je uložila žalbu na visinu kazne.

U toku su suđenja protiv bosanskih Hrvata Kordića i Čerkeza (zločini u dolini Lašve), i Kupreškića i ostalih (zločini u selu Ahmići). General Tihomir Blaškić takođe očekuje prvostepenu presudu. Pokrenuti su i postupci po žalbi u slučaju bosanskih Muslimana optuženih za zločine u logoru Čelebići i Anta Furundžije (zločini u dolini Lašve).

Protiv nekadašnjeg branioca Duška Tadića, beogradskog advokata Milana Vujina, i protiv Milana Simića i njegovog branioca Branislava Avramovića, u toku su postupci za nepoštovanje suda (*contempt of court*).[130] Do kraja 1999, u oba postupka su održana sva ročišta i očekuju se presude.[131]

Ostali uhapšeni prošle i ove godine prošli su prva pojavljivanja pred sudijama Tribunala i njihova suđenja bi trebalo da započnu 2000. Prema odluci Suda, u cilju povećanja ekonomičnosti postupka (pona-

130 Tadić tvrdi da je Vujin delovao na njegovu štetu, navodeći svedoke da daju lažne iskaze i ne svedoče o okolnostima koje su mogle da ukažu na odgovornost drugih osoba. Simić i Avramović se takođe terete za nedozvoljen uticaj na svedoke (pretnje i podmićivanje).

131 Najviša kazna koja može da se izrekne za nepoštovanje suda je 7 godina zatvora i/ili 200 000 holandskih guldena.

vljanje svedočenja je poseban problem), svima koji su optuženi zajedničkom optužnicom ubuduće će se suditi u zajedničkom postupku. Ne zna se jedino koliko će pritvorenici morati da čekaju na hapšenje onih koji su još su uvek na slobodi.

Trenutno se očekuje i odluka suda po zahtevu za preispitivanje zakonitosti pritvaranja Stevana Todorovića, koji je, prema zvaničnoj verziji događaja, uhapšen 27. septembra 1998. u ,,operaciji SFOR u severnoj Bosni." Todorović tvrdi da su ga na Zlatiboru kidnapovale četiri naoružane osobe, da je prebačen preko Drine u Bosnu i predat trupama SFOR, koje su ga predale Tribunalu. Odluka suda, koja će, ako se utvrdi istinitost Todorovićevih navoda, biti od velikog značaja za buduću praksu, nije doneta do kraja 1999. godine.

4.4. Zahtevi za pokretanje postupka

Tužilaštvu Tribunala su maja ove godine podneta i tri predloga za pokretanje postupka protiv NATO zbog kršenja međunarodnog humanitarnog prava prilikom intervencije u SRJ: jedan od delegacije Evropskog komiteta za zaštitu Jugoslavije i srpskog nacionalnog interesa, sa sedištem u Parizu, drugi od grupe advokata iz nekoliko zemalja, predvođene profesorima *Osgood Hall Law School of York University* iz Toronta (fakulteta na kome je Arbur predavala pre nego što je postala sudija), i treći, samostalan zahtev grčkog advokata Aleksandra Likurezosa (*Alexander Lykourezos*).

Tužiteljka Arbur nije komentarisala ove predloge, niti brojne optužbe na račun NATO za kršenje međunarodnog humanitarnog prava prilikom intervencije u SRJ. Ona je svojevremeno istakla kako je podsetila lidere NATO na njihove obaveze prema međunarodnom pravu, a posebno na komandnu odgovornost da spreče i kazne kršenje prava. Izjavila je i da su se države članice NATO svojevoljno podvrgle nadležnosti Tribunala prilikom započinjanja vojnih operacija u SRJ. Prema zameniku glavnog tužioca, Bluitu (*Blewit*), ,,Tribunal je preuzeo nadležnost prema NATO onog trenutka kada je prva bomba bačena

na teritoriju Jugoslavije").[132] Do kraja 1999. nije objavljeno da je pokrenuta istraga u ovom pravcu.

Nova glavna tužiteljka, Karla del Ponte, tvrdi da će zahtevati od Saveta bezbednosti odlučniju akciju protiv SRJ i Hrvatske zbog odbijanja saradnje s Tribunalom. Savet bezbednosti je već četiri puta izvešten o odbijanju SRJ da izruči optužene koji se nalaze na njenoj teritoriji, posebno Mrkšića, Šljivančanina i Radića, dok je Hrvatska prijavljena zbog odbijanja nadležnosti Tribunala za operacije ,,Oluja" i ,,Bljesak." Za razliku od ove dve države, Del Ponte je istakla da vlasti Republike Srpske pokazuju ,,ohrabrujuće znake saradnje s Tribunalom."[133] Nova tužiteljka je najavila i da će se ispitivanje odgovornosti ,,OVK" za zločine nad Srbima i Romima uključiti u istragu koja se vodi na Kosovu.

4.5. Reakcije u SR Jugoslaviji

Sukob na Kosovu i Metohiji, propratna intervencija NATO i podizanje optužnice protiv predsednika SRJ i četvorice visokih funkcionera doveli su do pojačanja već postojećeg negativnog stava vlada SRJ i Srbije prema Tribunalu. Ministar pravde Srbije Dragoljub Janković, ,,podsetio je javnost na poznati stav SRJ prema Haškom tribunalu, koji je nezakonito osnovan rezolucijom Saveta bezbednosti, kao i da dosadašnja praksa te institucije govori da je ona osnovana upravo da bi delovala protiv Srba i Srbije."[134]

Intervencija NATO nad Jugoslavijom je, po ovakvoj logici, samo pružila potvrdu neprijateljstva Zapada prema srpskom narodu i učvrstila zvaničnu teoriju o žrtvenoj ulozi Srba u borbi protiv ,,novog svetskog poretka".[135] Krajnji izraz ovakvog stava, u kome Tribunal

132 *Tribunal Update* 124, 3–8.5.
133 *Danas*, 23. decembar 1999. ili http://www.un.org/icty/pressreal/.
134 *Politika*, 29. maj 1999.
135 ,,Haški sud je sredstvo za uspostavljanje novog globalnog poretka u čiju svrhu se vrši deregulacija i rušenje starih pravnih normi"— akademik Milorad Ekmečić, ,,Civilizovano ukidanje Srba", *Politika*, 21. maj 1999.

zauzima posebno mesto među agresorima, predstavila je supruga predsednika SRJ i predsednica Direkcije JUL, Mirjana Marković:

> Manifestacija gneva stratega kolonizacije bila je osnivanje Suda u Hagu, koji predstavlja oblik legalizacije i institucionalizacije odmazde prema svima koji se protiv kolonizacije pobune i koji se pobune protiv poniženja čoveka na kraju dvadesetog veka. Taj Sud u Hagu je isto što je i četrdesetih godina ovog veka bio Gestapo, a njegovi zatvori su sofisticirani oblik zamene za krematorijume i koncentracione logore u kojima su početkom četrdesetih godina završavali suvišni narodi, rase i klase. Ponovo tako isto treba da završe predstavnici suvišnog, odnosno neposlušnog dela sveta.[136]

Zvanične zamerke Tribunalu svode se na tri osnovna stava:

1) Haški tribunal je isključivo politička institucija;
2) Tribunal je osnovan da bi sudio samo Srbima;
3) Rodoljub koji brani svoju zemlju ne može biti odgovoran za zločine.

Prema saopštenju Vlade SRJ:

> Haški Tribunal nije nikakva institucija prava i pravde već puki instrument za izvršavanje naloga iz Brisela i Vašingtona ... Ovim činom nastavlja se i intenzivira dobro poznata politika demonizacije i optuživanja celog našeg naroda. To je pokušaj da se žrtve proglase za krivce i da se prikrije odgovornost čelnika NATO za genocid nad narodom naše zemlje.[137]

Sadržinu optužnice, koju je Tribunal objavio i, između ostalih, poslao ministru pravde SRJ, nije objavilo niti komentarisalo nijedno javno glasilo u Srbiji. U Crnoj Gori, optužnicu je u celosti objavio nezavisni dnevni list *Vijesti* od 30. maja. Optužnica u Srbiji nije

136 *Politika*, 21. decembar 1999.
137 *Politika*, 28. maj 1999.

objavljena ni u skraćenoj verziji. S obzirom na Zakon o javnom informisanju, to se nije moglo ni očekivati.

Učesnici Međunarodnog simpozijuma o pravnim aspektima agresije na SRJ, u organizaciji Advokatske komore Srbije i Udruženja za krivično pravo i kriminologiju Jugoslavije, pod pokroviteljstvom ministra pravde Srbije, u zajedničkom zaključku su ,,odlučno odbacili kao pravno neosnovane optužnice koje je podigao *ad hoc* Tribunal u Hagu protiv nosilaca najodgovornijih funkcija SRJ i RS."[138] Tom prilikom je ministar pravde SRJ Zoran Knežević, Tribunal nazvao ,,pravnim nedonoščem koje je bilo i ostalo instrument za ostvarivanje ciljeva kreatora novog svetskog poretka."[139]

Prema izjavi saveznog ministra za informisanje, Gorana Matića, ,,Jugoslavija prihvata da o situaciji u Jugoslaviji odlučuje Međunarodni krivični (sic!) sud u Hagu,[140] ali Amerika taj sud ne priznaje već insistira na Haškom tribunalu koji je, u stvari, privatni politički sud Madlen Olbrajt, Džejmsa Rubina i Veslija Klarka za sve one koji nisu njihovi istomišljenici ... Haški sud predstavlja jednu vrstu inkvizicije koji SAD, kada im se neko ne sviđa, koriste za poništenje suvereniteta i pravnog poretka u tim zemljama."[141]

Međutim, zvanično neprihvatanje nadležnosti Tribunala u Jugoslaviji, Komitet vlade SRJ za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava, nije smatrao za prepreku da aprila ove godine, u pismu glavnom tužiocu Tribunala ,,izrazi čuđenje zbog činjenice da do sada ništa još nije preduzeto radi gonjenja počinilaca zločina koje je NATO agresor počinio prilikom neprekidnih vojnih akcija protiv Jugoslavije."[142]

138 Međunarodnom karakteru skupa su doprineli predstavnici advokata Grčke. Skup je otvorio predsednik Komore, advokat Milan Vujin, protiv koga se kao bivšeg zastupnika Duška Tadića vodi postupak pred Tribunalom za nepoštovanje Suda. *Politika*, 29. maj 1999.

139 *Politika*, 29. maj 1999.

140 Ministar verovatno misli na Međunarodni sud pravde pred kojim je SRJ optužila članice NATO zbog genocida i drugih delikata povezanih s intervencijom protiv SRJ.

141 *Politika* i *Vreme*, 29. maj 1999.

142 *Politika*, 3. april 1999.

Suđenja Hrvatima i Muslimanima vladini mediji prate u drugom raspoloženju.[143] Redovno i detaljno izveštavaju o događajima vezanim za odnos Hrvatske s Tribunalom, pri čemu se ne vidi da SRJ zvanično ne priznaje ovaj Sud.[144] Uz vest o pripremanju optužnice protiv tri generala hrvatske vojske za zločine počinjene nad srpskim civilima u operaciji ,,Oluja", koju je, pozivajući se na neobjavljene dokumente Tribunala, objavio *New York Times*, a preneli svi jugoslovenski mediji,[145] *Politika* objavljuje naslove ,,U Hagu ispitana 104 svedoka", ,,Očekuju se optužnice protiv većeg broja hrvatskih generala", ,,da li će biti prihvaćene tvrdnje kanadskih oficira o neselektivnom granatiranju Knina". Povodom garantovanja hrvatskih vlasti da će Mladena Naletilića ,,Tutu" izručiti u Hag, ukazuje se da se hrvatski državni vrh najzad ,,opametio" i pristao na saradnju s Tribunalom.[146]

Za razliku od režima u Srbiji, vlasti Crne Gore izražavaju spremnost na potpunu saradnju. Decembra 1999. državni tužilac Crne Gore Božidar Vukčević pokrenuo je istragu protiv Veselina Vlahovića, državljanina SRJ iz Nikšića, zbog osnovane sumnje da je tokom 1992–93. godine u Sarajevu izvršio ratne zločine protiv civilnog stanovništva, kažnjive prema članu 142 Krivičnog zakona SRJ. Vlahovića, koji se po osudi za razbojništvo i nasilničko ponašanje već nalazi na izdržavanju kazne zatvora prethodno je za zločine tokom rata u Sarajevu optužio sarajevski sud po krivičnoj prijavi ,,Dečje ambasade."[147] Vlada BiH je 15. novembra podnela zahtev SRJ za izručenje Vlahovića.[148] Crnogorski ministar pravde Dragan Šoć izrazio je spremnost da se Vlahović izruči Hagu, ako takav zahtev podnese Tribunal. Do kraja 1999. je ostalo neizvesno gde i kada će početi suđenje Veselinu Vlahoviću.

143 Izjava zamenika glavnog tužioca Tribunala, Grejema Bluita, da je tužilaštvo uložilo žalbu u slučaju prethodno oslobođenog Zejnila Delalića, saopštava se pod naslovom ,,Popravni ispit pravde za Srbe". (*Politika*, 13. februar 1999)

144 ,,Haški sud se interesuje i za Tuđmana", *Politika*, 19. februar 1999, ,,Hrvatska natezanja oko zločina nad Srbima-istina stigla na videlo", *Politika*, 30. maj 1999.

145 *Beta*, 28. mart 1999.

146 *Politika* 5. septembar 1999.

147 *Glas javnosti*, 10. decembar 1999.

148 *Monitor*, 26. novembar 1999.

Nezavisni mediji redovno prenose sva saopštenja koja stižu iz Tribunala i to, po pravilu, bez komentara. Tako je nezavisna štampa na naslovnim stranama prenela prvu zvaničnu izjavu za štampu novog glavnog tužioca Tribunala, Karle del Ponte, koja je izazvala veliku pažnju, između ostalog zbog komentara izjave Mirjane Marković, i najave novih istraga protiv visokih funkcionera zaraćenih strana u ratovima u BiH i Hrvatskoj, kao i protiv ,,OVK".

Svi mediji u SRJ redovno su izveštavali o ovogodišnjim hapšenjima optuženih. Kako su od osmorice koji su ove godine pristigli u Hag čak sedmorica Srbi iz Republike Srpske, tamošnji političari su svaki put ogorčeno reagovali. Ove reakcije prenose i svi nezavisni mediji bez propratnih komentara. Zvanični mediji predstavljaju po pravilu najradikalnije izjave ove vrste. Najviše napadaju tajne optužnice, jer su na njima ,,samo Srbi", kao i načine hapšenja, posebno u slučaju generala Talića.[149] Slične reakcije su propratile i hapšenje generala Galića.[150]

Pokretanje postupka pred tribunalom protiv predsednika Advokatske komore Srbije i bivšeg advokata Duška Tadića, Milana Vujina, zbog nepoštovanja suda, izazvalo je u javnosti polemiku oko Vujinovog zastupanja, honorara koji advokati primaju u Hagu i postojanja zvaničnog spiska branilaca za Hag, sastavljenog pod patronatom Ministarstva inostranih poslova SRJ, koji se po hapšenju dostavlja optuženim Srbima.[151]. Nezavisna štampa je prenela izjave nekoliko beogradskih advokata koji tvrde da ovaj spisak postoji, kao i da su ,,kao prvi u Hag otišli neki branioci koji ne ispunjavaju uslove propisane od Advokatske komore Srbije, jer nisu imali međunarodno iskustvo i ne govore strane jezike."[152]

149 *Politika* je tim povodom nekoliko dana objavljivala reakcije pod naslovima ,,Sumrak međunarodnog prava" (27. avgust 1999), ,,Akt bezakonja i bezumnog progona srpskog naroda", ,,Atak na RS, njenu vojsku i narod" (28. avgust 1999).

150 ,,General Stanislav Galić uhvaćen u klasičnom terorističkom prepadu." *Politika*, 21. decembar 1999.

151 *Blic*, 27–28. februar 1999.

152 *Blic*, 13–14, 16, 27–28. februar 1999.

Prosečan građanin u Srbiji nema osnovne informacije o zločinima za koje se sudi pred Haškim Tribunalom i ne zna kako izgleda postupak koji se tamo vodi. Situacija je drugačija u Crnoj Gori, gde državna televizija, dnevni listovi *Vijesti* i *Pobjeda*, i nedeljnik *Monitor*, detaljno izveštavaju o aktivnostima Tribunala.

Svojevremeno je i građanstvo Beograda bilo u prilici da u kasnim večernjim satima na lokalnoj televiziji *Studio B* prati snimke sa suđenja pred Tribunalom, upozna se s postupkom, čuje svedočenja svedoka, itd. Ova mogućnost odavno ne postoji. Teška situacija u kojoj su se našli nezavisni mediji u Srbiji odražava se i na praćenje rada Tribunala.

Za razliku od nevladinih organizacija, od kojih su neke činile napore da javnost i stručnjake upoznaju s radom Tribunala, opozicione političke stranke uglavnom su smatrale da je za njih ovo opasna tema. Međutim, u nizu demonstracija koje je opozicioni Savez za promene u drugoj polovini 1999. organizovao u Srbiji neki govornici su ukazivali na potrebu saradnje s Tribunalom i za to dobijali aplauze.

Dodatak I

Najvažniji ugovori o ljudskim pravima koji obavezuju SRJ

— Dopunska Konvencija o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu, *Sl. list FNRJ (Dodatak),* br. 7/1958.

— Konvencija MOR br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava, *Sl. list FNRJ*, br. 8/1958.

— Konvencija MOR br. 98 o primeni principa prava organizovanja i kolektivnog pregovaranja, *Sl. list FNRJ*, br. 11/1958.

— Konvencija MOR br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 3/1961.

— Konvencija o državljanstvu udate žene, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/1958.

— Konvencija o nezastarevanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 50/1970.

— Konvencija o političkim pravima žena, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/1954.

— Konvencija o pravnom položaju lica bez državljanstva i završni akt konferencije Ujedinjenih naciija o pravnom položaju lica bez državljanstva, *Sl. list FNRJ*, br. 9/1959, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 2/1964, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/1960.

— Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registraciji brakova, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 13/1964.

— Konvencija o ropstvu, *Sl. novine Kraljevine Jugoslavije,* god. XI–1929, br. 234.

— Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, *Sl. vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, br. 2/1950.

— Konvencija o statusu izbeglica, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 7/1960.

— Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovine licima i eksploataciji drugih, *Sl. list FNRJ*, br. 2/1951.

— Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, *Sl. list SFRJ*, br. 11/1981.

— Konvencija protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 9/1991.

— Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 15/1990; *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 4/1996 (povlačenje rezerve date pri potpisivanju); *Sl. list SRJ*, br. 2/1997.

— Konvencija UNESKO protiv diskriminacije u pogledu obrazovanja, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 4/1964.

— Međunarodna konvencija o suzbijanju i kažnjavanju zločina aparthejda, *Sl. list SFRJ*, br. 14/1975.

— Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, br. 6/1967.

— Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/1971.

— Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, *Sl. list SFRJ*, br. 7/1971.

— Protokol iz 1953 kojim se menja Konvencija o ropstvu iz 1926, *Sl. list FNRJ (Dodatak)*, br. 6/1955.

— Protokol kojim se menja Konvencija za suzbijanje trgovine ženama i decom i Konvencija o suzbijanju trgovine odraslim ženama, *Sl. list FNRJ*, br. 41/1950.

— Protokol o statusu izbeglica, *Sl. list SFRJ (Dodatak)*, br. 15/1967.

Dodatak II

Indeks saveznih i republičkih propisa koji se pominju u ovoj knjizi

Ustavi

— Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 1/92.

— Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 1/90.

— Ustav Republike Crne Gore, *Sl. list RCG*, br. 48/92.

Savezni propisi

— Krivični zakon, *Sl. list SFRJ,* br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, *Sl. list SRJ,* br. 35/92, 37/93, 24/94.

— Odluka o plaćanju posebne takse prilikom izlaska iz Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ,* br. 55/94, 83/94, 13/95, 24/95, 40/95, 16/95, 32/96.

— Pravilnik o podacima i dokumentaciji koji se podnose uz zahtev za pribavljanje dozvole za radio stanicu, *Sl. list SFRJ*, br. 44/76*,* 22/91, *Sl. list SRJ*, br. 46/96.

— Pravilnik o promeni ličnog imena, *Sl. list SFRJ*, br. 6/83.

— Uredba o dopuni Uredbe o ograničenju putovanja u inostranstvo vojnih obveznika Vojske Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 36/99.

— Uredba o ograničenju putovanja u inostranstvo vojnih obveznika Vojske Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 16/99.

— Uredba o primenjivanju Zakona o krivičnom postupku za vreme ratnog stanja, *Sl. list SRJ*, br. 9/99.

— Zakon o državljanstvu, *Sl. list SRJ*, br. 33/96.

— Zakon o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine*, Sl. list SRJ*, br. 57/93.

— Zakon o klasifikaciji delatnosti i o registru jedinica razvrstavanja, *Sl. list SRJ*, br. 31/96, 34/96.

— Zakon o kretanju i boravku stranaca, *Sl. list SFRJ*, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90, 53/91, *Sl. list SRJ*, br. 42/94, 28/96.

— Zakon o krivičnom postupku, *Sl. list SFRJ*, br. 4/77, 36/77, 14/85, 26/86, 74/87, 57/89, 3/90, *Sl. list SRJ*, 27/92, 24/94.

— Zakon o obligacionim odnosima, *Sl. list SFRJ,* br. 29/78.

— Zakon o opštem upravnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 33/97.

— Zakon o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, *Sl. list SRJ*, br. 30/96, 58/98.

— Zakon o osnovama radnih odnosa, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.

— Zakon o osnovama sistema javnog informisanja SFRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 84/90.

— Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa, *Sl. list SFRJ*, br. 6/80, 36/90, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.

— Zakon o postupku za upis u sudski registar, *Sl. list SRJ*, br. 80/94.

— Zakon o preduzećima, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.

— Zakon o putnim ispravama jugoslovenskih državljana, *Sl. list SRJ,* br. 33/96, 46/96.

— Zakon o saveznom budžetu, *Sl. list SRJ,* br. 24/94.

— Zakon o sistemima veza, *Sl. list SFRJ*, br. 41/88.

— Zakon o štrajku, *Sl. list SRJ*, br. 29/96.

— Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ, *Sl. list SFRJ*, br. 42/90.

— Zakon o uvođenju matičnog broja građana, *Sl. list SFRJ*, br. 58/76.

— Zakon o Vojsci Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 67/93, 43/94.

— Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. list SRJ,* br. 24/98.

Propisi Republike Srbije

— Krivični zakon, *Sl. glasnik SRS*, br. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90; *Sl. glasnik RS*, br. 16/90, 49/92, 23/93, 67/93, 47/94 i 17/95.

— Odluka Vlade Republike Srbije kojom se reguliše rad i ponašanje građana, državnih organa, javnih preduzeća, organa lokalne samouprave, i ostalih pravnih lica u situaciji neposredne ratne opasnosti, *Sl. glasnik RS*, br. 12/99.

— Pravilnik o upisu sindikalnih organizacija u registar, *Sl. glasnik RS*, br. 6/97, 33/97.

— Pravilnik o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude, *Sl. glasnik RS*, br. 40/95.

— Rešenje o određivanju prostora za okupljanje građana u Beogradu, *Sl. list Grada Beograda*, br. 17/92.

— Uputstvo o načinu ažuriranja biračkih spiskova, *Sl. glasnik RS*, br. 37/97.

— Uredba o ličnoj karti za vreme ratnog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 17/99.

— Uredba o ograničenju putovanja u inostranstvo vojnih obveznika Vojske Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 16/99.

— Uredba o okupljanju građana za vreme ratnog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 17/99.

— Uredba o prebivalištu i boravištu građana, *Sl. glasnik RS*, br. 17/99.

— Uredba o unutrašnjim poslovima za vreme ratnog stanja, *Sl. glasnik RS*, br. 17/99.

— Zakon o braku i porodičnim odnosima, *Sl. glasnik SRS*, br. 22/80, *Sl. glasnik RS*, br. 22/93, 25/93, 35/94.

— Zakon o državnoj upravi, *Sl. glasnik RS*, br. 20/92, 48/93, 48/94.

— Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana, *Sl. glasnik SRS*, br. 24/82.

— Zakon o društvenoj brizi o deci, *Sl. glasnik RS,* br. 49/92, 23/93, 53/93, 67/93, 28/94, 47/94, 25/96.

— Zakon o eksproprijaciji, *Sl. glasnik SRS*, br. 40/84, 53/87, 22/89, *Sl. glasnik RS*, br. 6/90, 15/90, 53/95.

— Zakon o finansiranju političkih organizacija, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97.

— Zakon o građevinskom zemljištu, *Sl. glasnik RS*, br. 44/95, 16/97.

— Zakon o izbeglicama, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92.

— Zakon o izbornim jedinicama za izbor narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 32/97.

— Zakon o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 79/92, 83/92, 53/93, 67/93, 90/93, 107/93, 48/94 i 32/97.

— Zakon o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS,* br. 1/90, 79/92.

— Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 16/97.

— Zakon o javnom informisanju, *Sl. glasnik RS,* br. 19/91, 36/98.

— Zakon o javnom tužilaštvu, *Sl. glasnik RS,* br. 43/91, 71/92.

— Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 48/94.

— Zakon o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, br. 48/99.

— Zakon o nasleđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 46/95.

— Zakon o okupljanju građana, *Sl. glasnik RS*, br. 51/92.

— Zakon o osnovnoj školi, *Sl. glasnik RS*, br. 50/92.

— Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS,* br. 52/96.

— Zakon o političkim organizacijama, *Sl. glasnik RS,* br. 37/90, 30/92, 53/93, 67/93, 48/94.

— Zakon o pomilovanju, *Sl. glasnik RS*, br. 49/95, 50/95;

— Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti, *Sl. glasnik SRS,* br. 30/89, 42/89, *Sl. glasnik RS,* br. 55/90, 22/91, 53/93 visina kazni, 67/93 visina kazni, 48/94 visina kazni.

— Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi, *Sl. glasnik RS*, br.16/95.

— Zakon o pravnom statusu verskih zajednica*, Sl. glasnik SRS*, br. 44/77.

— Zakon o radio televiziji, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91.

— Zakon o radnim odnosima u državnim organima, *Sl. glasnik RS*, br. 48/91.

— Zakon o radnim odnosima u posebnim okolnostima, *Sl. glasnik RS*, br. 40/90.

— Zakon o radnim odnosima, *Sl. glasnik RS*, br. 55/96.

— Zakon o sistemima veza*, Sl. glasnik RS*, br. 38/91.

— Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, *Sl. glasnik RS*, br. 45/91.

— Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, *Sl. glasnik RS*, br. 36/91.

— Zakon o sudovima, *Sl. glasnik RS*, br. 46/91 60/91, 18/92, 71/92.

— Zakon o teritorijalnoj organizaciji i lokalnoj samoupravi*, Sl. glasnik RS*, br. 4/91, 79/92, 82/92, 47/94.

— Zakon o univerzitetu, *Sl. glasnik RS*, br. 20/98.

— Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. glasnik RS*, br. 44/91, 79/91, 54/96.

— Zakon o vanrednom stanju*, Sl. glasnik RS*, br. 19/91.

— Zakon o zaštiti na radu, *Sl. glasnik RS*, br. 42/91, *Sl. glasnik RS*, br. 53/93, 67/93.

— Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava nezaposlenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 22/92, 73/93, 82/92.

— Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Sl. glasnik RS*, br. 17/92, 26/92, 50/92, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96.

— Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 18/92, 26/93, 53/93, 67/93, 48/94, 25/96, 48/98, 54/99.

Propisi Republike Crne Gore

— Krivični zakon, *Sl. list RCG*, br. 42/93, 14/94, 27/94.

— Odluka o nadležnostima i sastavu republičkog Savjeta za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa, *Sl. list RCG,* br. 32/93.

— Porodnični zakon*, Sl. list SRCG*, br. 7/89.

— Pravilnik o registru političkih organizacija, *Sl. list* RCG, br. 25/90, 46/90.

— Uredba o registraciji sindikalnih organizacija, *Sl. list RCG*, br. 20/91.

— Uredba o zbrinjavanju raseljenih lica, *Sl. list RCG*, br. 37/92.

— Zakon o biračkim spiskovima, *Sl. list RCG,* br. 4/98.

— Zakon o izboru poslanika i odbornika, *Sl. list RCG,* br. 4/98.

— Zakon o izboru predsjednika Republike, *Sl. list RCG*, br. 49/92.

— Zakon o crnogorskom državljanstvu, *Sl. list RCG*, br. 41/99.

— Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. list RCG*, br. 25/94, 29/94.

— Zakon o javnim skupovima, *Sl. list RCG*, br. 57/92.

— Zakon o javnom informisanju, *Sl. list RCG*, br. 4/98.

— Zakon o jedinstvenom matičnom broju građana, *Sl. list RCG*, br. 45/93.

— Zakon o ličnom imenu, *Sl. list SRCG*, br. 20/83.

— Zakon o osnovnoj školi, *Sl. list RCG*, br.50/92.

— Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. list SRCG*, br. *23/85*, 3/86, 14/89.

— Zakon o pomilovanju, *Sl. list RCG*, br. 16/95.

— Zakon o radnim odnosima, *Sl. list RCG*, br. 29/90, 42/90, 28/91, 16/95, 21/96.

— Zakon o sistemima veza*, Sl. list SRCG*, br. 28/77.

— Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, Sl. list RCG, br. 45/93, 27/94, 16/95.

— Zakon o srednjoj školi*, Sl. list RCG*, br. 50/92.

— Zakon o udruživanju građana, *Sl. list RCG,* br. 23/90, 26/90, 13/91, 48/91, 17/92, 21/93, 27/94.

— Zakon o unutrašnjim poslovima, *Sl. list RCG*, br. 24/94.

— Zakon o uslovima i postupku prekida trudnoće, *Sl. list RCG*, br. 29/79.

— Zakon o ustavnom sudu, *Sl. list RCG*, br. 44/95.

— Zakon o zapošljavanju, *Sl. list RCG*, br. 29/90, 27/91, 28/91, 48/91, 8/92, 17/92, 3/94, 27/94, 16/95, 22/95.

— Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Sl. list RCG*, br. 39/90, 21/91, 48/91, 17/92, 30/92, 58/92, 6/94, 27/94, 30/94, 16/95, 22/95, 23/96.

Dodatak III

Uredbe Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu

— Uredba o nadležnosti prelazne uprave na Kosovu, UNMIK/REG/1999/1, 25. jul 1999.

— Uredba o ukidanju diskriminatornih odredbi Zakona o posebnim uslovima prometa nepokretnosti za teritoriju Kosova, UNMIK/REG/1999/10, 13. oktobar 1999.

— Uredba o uspostavljanju carine i sličnih službi na Kosovu, UNMIK/REG/1999/3, 31. avgust 1999.

— Uredba o uspostavljanju Kosovskog zaštitnog korpusa, UNMIK/REG/1999/8, 20. septembar 1999.

— Uredba o valuti, UNMIK/REG/1999/4, 2. septembar 1999.